

AKADEEMIA

4. AASTAKÄIK 1992 NUMBER 3

Baeri fenomen	Vello Kaavere
Baer teleoloogiast	Remigius Stölzle
Vestlusi vabamüürlastele	Gotthold Ephraim Lessing
Varjupaik Seadmuse teostamiseks	Harri Ints
Eesti rahvuslikust koosseisust	Kulno Kala
Kes me oleme?	Vello Sermat
Unustet Pierrot	Johannes Semper
Läti riigi rajamine	Brūno Kalniņš
Edgar Kanti teaduspärand	Ott Kurs
Mängiv inimene	Johan Huizinga

Dokumente metsavendlustest

Kolleegium

Igor Cernov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Luukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus

peatoimetaja	Ain Kaalep
tegevtoimetaja	Indrek Ude
<i>universalia</i>	Eduard Parhomenko
<i>humaniora</i>	Mart Orav
<i>socialia</i>	Jaan Isotamm
<i>naturalia</i>	Toomas Kiho
peatoimetaja asetäitja	Agu Tani
keeletoimetaja	Triin Kaalep
kujundaja	Lea Malin
korrektor	Kristin Haljasorg
sekretär	Tiiu Jõgi
raamatupidaja	Piret Liinold

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse address:

Küütri 1, Tartu, Eesti

Telefonid:

31 373, 31 117

Arveldusarve nr 1345043 Tartu Kommertspangas

Account no. 99-42 149 169 for USD with Tartu Kommertspank, Tartu, through crediting the account no. 1345043-419 AKADEEMIA of Tartu Kommertspank with Svenska Handelsbanken, 106 70 Stockholm, Sweden

Akadeemia avaldab reklaami. Küsige tingimusi toimetusest.

Trükkida antud 20. III 1992 Tartu Trükikojas, Tartu, Olikooli 17/19. III. Trükiarv 5000. Tell. nr. 843.

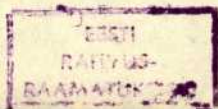
© AKADEEMIA 1992

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

4. AASTAKÄIK 1992 NUMBER 3

Baeri fenomen	<i>Vello Kaavere</i>	451
Baer loodusfilosoofiast ja teleloogiast	<i>Remigius Stölzle</i>	461
	<i>Tõlkinud Jana Leibak</i>	
Ernst ja Falk: Vestlusi vabamüürlastele. II	<i>Gotthold Ephraim Lessing</i>	467
	<i>Tõlkinud Krista Läänemets</i>	
Varjupaik Seadmuse teostamiseks	<i>Harri Ints</i>	488
Eesti rahvuslikust koosseisust pärast Teist maailmasõda	<i>Kulno Kala</i>	508
Kes me oleme?	<i>Vello Serrat</i>	536
Unustet Pierrot: Luulet	<i>Johannes Semper</i>	551
Läti riigi rajamine. I	<i>Brūno Kalniņš</i>	558
	<i>Tõlkinud Jaan Isotamm</i>	
Edgar Kanti teaduspärand	<i>Ott Kurs</i>	578

Dokumente metsavendlustest ja vastupanuliikumisest Eestis. VI	608
<i>Arvustus: Uurimus Liivimaa seisuslike esindusorganite ajaloo kohta. Priit Raudkivi. Maapäeva kujunemine: Peatükk Liivimaa 14.-15. sajandi ajaloo kohta. Tallinn: [Autor], 1991.</i>	
<i>Peeter Järvelaid</i>	620
Editorial note. Summaries	624
От редакции. Резюме	632
<i>Mängiv inimene: Kultuuri mänguelemendi määratlemise katse. I</i>	
<i>Johan Huizinga</i>	641
<i>Tõlkinud Mati Sirkel</i>	

Lk 466, 507, 557, 607, 619: Ado Vabbe (1892–1961) tööd mapist "Linoollõiked" (1920).

BAERI FENOMEN

Vello Kaavere

Meid huvitab, miks Baerist sai suur teadlane, mis soodustas tema geeniuse kujunemist. Siin on palju mõistatuslikku juba sellepärast, et kõigest hoolimata me ei tunne täielikult tema elukäiku, ent ka sellepärast, et me ei tea, kuidas üldse geeniuseks saadakse. Psühhobiograafilisel uurimistööl puudub usaldusväärne meetodika. Tulevane geenius ei ole alati äratuntav: igast ime lapsest ei saa geeniust ja kõik geeniused pole olnud ime lapsed.

Kuidas ja mida jälgida tulevase geeniuse arengus? Me ei tea seda. Tagantjärele kirjutatud biograafiaid uurides võib just oluline jääda teada saamata. Sel puhul ei ole tegemist otsese uurimisega ja hiljem kirjutatud biograafiatele tuginedes ei saa me tulemuse eksakt-suses kindlad olla. Biograafiad ja memuaarid on tihti väga huvitavad, kuid sageli ebatäpsed või moonutatud. Muide ka Baeri autobiograafia (Baer 1865) sisaldab vastuolusid, pealegi on see kirjutatud arvestusega vältida konflikti mõnede ringkondadega.

Ei ole olemas rahuldavat geeniuse määrangut. Kah-te tunnust võime siiski geeniuse juures täheldada. Esi-teks: geenius on kõrvalekalle normaalsest. Teiseks: gee-nius teeb midagi või mõtleb sadu või tuhandeid kordi kiiremini kui normaalne (keskmine) inimene.

Kui pidada geeniuseks neid, keda peaaegu üksmeel-selt geeniuseks peetakse, siis on meie tsivilisatsiooni ek-sisteerimise jooksul suurvaimude koguarvuks 400 kuni 500, mitte enam (Efroimson 1987).

On öeldud, et prohvet ilmub siis, kui teda vaja on. Ent on huvitav, et aeg-ajalt ilmub prohveteid rohkem kui üks, ka prohveteid ülekantud tähenduses. Teaduslike avastuste ja leiutamise ajalugu on rikas näidetest, kui peaaegu samal ajal saavutatu puhul on tekkinud tõsised prioriteediprobleemid. Kas on tegemist ainult soodsate tingimustega? Ehk on oma osa talentide vastastikusel mõjul? Võib-olla on siin veel midagi täiesti tundmatut.

XIX sajandi fenomenide hulgas on meil täielik õigus rääkida ka baltisaksa omast. On üldiselt teada, et baltisaksa keskkonnast võrsus suhteliselt palju teadlasi, riigimehi, kunstnikke, sõjaväelasi, kirjanikke. Mis "fluidum" laotus tollal üle Eesti-, Liivi- ja Kuramaa? Tuleks uurida, miks iga sajas, võib-olla ka iga viiekümnes baltisakslane XIX sajandist on või peaks olema entsüklopeedias. Võib-olla annab vastuse alles kaugem tulevik, kuid probleem on seda huvitavam, et baltisakslaste keeruline saatus viimasel poolsajandil ei ole sugugi seda ainulaadset rahvagruppi ära sulatanud Euroopa ja Ameerika rahvaste sulatuskatlas. Nende elujõust peaks tunnistust andma asjaolu, et ligikaudsete arvestuste kohaselt on välistama ülikooles pärast sõda töötanud või töötab paarsada baltisakslasest professorit. Tähelepanuväärne on baltisakslaste väljaantavate ajakirjade, aastaraamatute ja sariväljaannete hulk. Meie ajaloolasi peaks lausa kadedaks tegema seal avaldatud faksiimiletrükiid siinmail XIX sajandil ilmunud teatmeteostest. Ka Baeri töid on viimastel aastakümnetel Saksamaal avaldatud, nende hulgas autobiograafia. Samal ajal on Baeri teaduslikest töödest eesti keeles ilmunud ainult doktoritöö *Eestlaste endeemilistest haigustest* (1976), mille eest said väljaandjad *Rahva Hääles* näägutada (Põhiülesandest... 1977).

Baeri elu ja tegevust on uurinud palju autoreid, sealhulgas ka need, kes teda isiklikult hästi tundsid (Stieda

1878; Ovsjannikov 1879; Lingen 1892). Siiski on parim Baeri biograaf olnud Baer ise. Hoolimata rikkaliku kirjanduse olemasolust jääb miski ometi puudu. Eelkõige võiks see olla Baeri isiksus, tema sarm. Ehk polegi võimalik suurvaimu sära adekvaatselt edasi anda? Mis tõstis Baeri Põhja Humboldtiks? Samal ajal nimetati Humboldtit XIX sajandi Aristoteleseks.

Viimastel aastakümnetel on psühholoogide tähelepanu äratanud geeniuste elukäigu väline külg. Pidepunkte on püütud leida võimekate inimeste perekonnast ja lapsepõlvest, otsitud on tüüpilisi haigusi jne. On arvatud, et geeniuse elukäigus võib otsustavaks saada mingi erakordne sündmus lapsepõlves (Baeri puhul sellest allpool). Psühhobiograafid on leidnud, et isa varajane surm on peaaegu paratamatu tingimus geeniuseks kujunemisel (Baeri puhul seda polnud). Geeniustel esineb kõrvalekaldeid käitumises (Baeril tõenäoliselt mitte). Seoses kehaliste puuete või sotsiaalse kohanematusga tekib tugev kompensatsioonivajadus (Baeri puhul seda ilmselt polnud).

Võimekatel inimestel on täheldatud podagra esinemist palju sagedamini kui teistel. Seda haigust iseloomustab uraatide ladestumine ja oletatakse, et sellega kaasneb vaimne doping. On ka oletatud, et uraatide doping ei esine alati seoses podagra (Efroimson 1987). Baeri puhul me midagi kindlat öelda ei või, küll aga kannatas podagra käes tema vend Andreas. Teatavasti pärandatakse see haigus meesliini pidi isalt pojale, naisliini pidi haigelt vanaemalt terve ema kaudu. On arvatud, et pool või isegi kaks kolmandikku geeniustest "töötasid" uraadiitumli abil. Loetlegem podagra all kannatanud tuntud isikuid: Kolumbus, Rotterdami Erasmus, Martin Luther, William Shakespeare, Oliver Cromwell, Paul Rubens, Rembrandt, Armand Richelieu, Giulio Mazari-

ni, Louis XIV, August Tugev, Karl XII, Isaac Newton, Gottfried Wilhelm Leibniz, William Harvey, Marcello Malpighi, Albrecht von Haller, Caspar Wolff, Johannes Müller, Claude Berthollet, Jöns Jakob Berzelius, Daniel Defoe, Voltaire, Henry Fielding, Stendhal, Ivan Turgenev, Aleksandr Blok, Otto von Bismarck, vennad Dullesed. Ka Nikolai I, kes suutis töötada 17 tundi ööpäevas, oli podagrahaige (Efroimson 1987). Just Nikolai I kutsus Alexander von Humboldti uurima Venemaad. Kui Baer 1834. aastal valiti teistkordselt Peterburi Teaduste Akadeemia liikmeks, siis olevat Nikolai I Baeri ametikohale kinnitamisel lausunud: "Eelmine kord veetis ta neli viiendikku oma teenistusajast välismaal." (Stieda 1878.)

Baeri elukäigus on siiski huvipakkuvat ka psühholoogidele. Kas nood ebatavalised sündmused või asjaolud aitasid kaasa tema kui geeniusse kujunemisele? Sellele ei julge vastata.

Baeri isa ja ema olid lähedased sugulased. Autoril ei ole teada niisugust sugulusastet ühegi kuulsa inimese puhul. Baer ise on kirjutanud nõnda: "Minu isa, hilisem rüütelkonna peamees ja maanõunik Magnus von Baer, oli selle mõisa [Piibe] omanik. Minu ema Julie ei olnud mitte ainult samast suguvõsast, vaid minu isa lihanõbu, nad olid vendade lapsed. Seda abielu õnnistati kümne lapsega. Meie puhul ei leia kinnitust laialt, eriti Pariisis levinud arvamuse, et lähedaste sugulaste lapsed on sageli kehaliselt ja vaimselt nõrgad, eriti kannatavad aga kurtummuse all. Ükski minu õdedest-vendadest polnud kõnevõimetu ega olnud neil ka kogu elu jooksul kuulmishäireid. Ka teisi vaimseid ja kehalisi puudusi pole märgata." (Baer 1865.)

Tähelepanuväärselt eripäraseks kujunesid Baeri lapsepõlve seitse esimest aastat. "Vaatamata sellele, et ma Piibe mõisas ilmavalgust nägin, ei ole minu mälestused

mitte selle paigaga seotud, vaid hoopis Lasilaga Virumaal, kus ärkas minu teadvus.

Selle mõisa omanik, minu isa vanem vend Karl, oli pikka aega abielus olnud Koburgist pärit paruness Kanega, kuid jäänud lastetuks. Minu isamaja oli aga õige rikkalikult abielu viljadega õnnistatud. Et selle lõppu ei olnud veel näha, siis tegid mu onu ja tädi, kellele lapsed rõõmu pakkusid, ettepaneku neid vilju vennalikult jagada. Kohe peale selle lepingu sõlmimist viidi mind koos pisut vanema venna Friedrichiga Lasilasse, kus meid pidi kui omi lapsi kasvatatama. [---]

Suvel 1799 viisid kasuvanemad mu Piibeale, kus kasuema minuga pisaraterohkelt hüvasti jättis. Mina aga jäin rõõmsa südamega maha, sest leidsin eest ühe vanema venna, ühe veel vanema õe, ühe noorema venna ja õe ning peale selle ühe nõbu, kes oli natuke vanem kui mina.

Olen hiljem mõtelnud, et minu elule mõjus soodsalt asjaolu, mis jättis mu ilma liiga varajasest reeglipärasest õpetamisest. Nüüd olid jõud küpsenud ja mul oli alguses isegi natuke häbi, et ma veel lugeda ei osanud.” (Baer 1865.)

Selline ebatavaline elumuutus lapsepõlves on otsekui peegelpilt. Tavalisem on vanemaid ja õdesid-vendi kaotada kui neid leida. Tänapäeval peetakse seitsmeaastast poissi, kes lugeda ei oska, vaata et debiilseks või vähemalt arengus mahajäänuks. Kas erand kinnitab reeglit? Baer ise on korduvalt kirjutanud, et liigne koormamine õppetööga mõjub teadmishimule halvavalt. Just selles mõttes on ta esile tõstnud Tallinna Toomkooli, kus ei pandud hindu ega koormatud õpilasi. Teadmised olid auküsimus. Baer ise on kahelnud selles, et tema huvi looduse vastu sai alguse Lasila-perioodil. Küll aga oleks siin kohane meelde tuletada üht seika Lasila-ajast:

“Kirgastest muljetest varaseim, mida ma mäletan,

on seotud ka loodusobjektiga. See oli üks vormiline viis, et Jõepere mõisas naabruses, et tervitada noort abielupaari või midagi sellist. Mina olin selle juures täiesti ülearune, sest seal polnud ainsatki last. Mind võeti kaasa, et võrukael mitte järelevalveta poleks. Kohale jõudes öeldi mulle: "Jää välja, me käime sees ära ja tuleme varsti tagasi, et koju sõita." Mulle aga ei öeldud, kui lähedal ma pean sõidukile olema. Nii asusin rõõmuga tutvuma uue ümbrusega. Naaberõues märkasin oma imestuseks ja vaimustuseks lahtilöödud sabaga paabulindu aial istumas. See hiilgus ja sära viis mind peaaegu teadvuseta tardumusse. Ka vau ei liigutanud ennast, otsekui oleks minu imetus teda rõõmustanud. Ei tea, kaua ma nii lummatuna seisin, aga see pidi üsna pikk aeg olema, nagu järgnev näitab. Ma ei teadvustanud ennast enne, kui erutatud ilmega kasuema mind ägedasti kaisutas: "Jumala pärast! Kuhu oled sa end peitnud? Me oleme sind otsinud ja hüüdnud, ei mingit vastust; vaatasime tiiki, kas sa mitte uppunud ei ole!" Vaba vasaku käega näitasin talle paabulinna saba, veel aru saamata, on see tõelus või midagi petlikku. Alles nüüd sain vajaliku selgituse. See aga, et vau on lind nagu meie kalkungi, kes saba laiali lööb, rahuldab mind vähe. Mõju, mida see üllatav vaatepilt mulle andis, oli nii kestev, et veel meheas sageli muuseumides paabulinde sellises asendis silmates igatsen näha elusat lindu laialilöödud sabaga. Kaua ei tahtnud sellist juhust tulla ja mul tekkis arvamus, et varsti pärast seesugust elamust pean ma surema." (Baer 1865.)

Kas on siin tegemist erakordse lapsepõlve-elamusega, mis võis olla põhjuseks loodushuvi tekkele? Huvitav on see, et Baer on oma töödes korduvalt esile tõstnud loodusobjektide, näiteks merekarpide ilu. Tegeldes Peterburi Teaduste Akadeemia koljukollektsiooniga, on ta märkinud, et mõned eksemplarid on "väga ilusad".

Oletatakse, et suured loomingulised saavutused on sageli seotud kas raskete läbielamiste või kriisiperioodidega. Kompensatsioonietsingud on kunstis ja kirjanuses üsna sagedased, kuid neid on vähe uuritud. Baeril on tõesti esinenud kriisiperioode, aga nende täpsemaid põhjusi me kahjuks ei tea. Veebruaris 1818 on Baer oma sõbrale Eduard Assmuthile kirjutanud:

“Olen talve tusas ja tujutuses mööda saatnud ja palju aega kaotanud. Minu saksa klassikud olid need, kes mind ravisid. Tõeline palsam sellise haiguse vastu on Jean Paul. Tema sügav ja sisemiselt läbi tunnetatud vaikelu, mida ta oskab nii maalida, et tunned end selle õdususes kaasa elavat ning ei tea ühtki teist tema laadiga kirjanikku või kui, siis ehk ainult inglaste hulgas.” (Hausmann 1909.)

Mis põhjustas tolle hingelise kriisi? Õnnetu armastus? Eemalolek sõpradest ja kodumaast? Meile oleks väga oluline tema kiri Eduard Assmuthile aastast 1817, mille hävitamist Baer hiljem korduvalt nõudis, ja nii ka ilmselt tehti. Tõenäoliselt on kaduma läinud ka Baeri kiri 1830. aasta algusest oma naisele Augustele. See kiri oleks heitnud valgust põhjustele, miks Baer Königsbergist lahkuda tahtis. On säilinud Auguste von Baeri kiri, mida siin tsiteerime. See peaks tõestama, et põhjused olid väga tõsised:

“Kuidas ma nüüd kahetsen, et ma sulle varem ei kirjutanud. Sinu kirjast ma näen, et oled minu pärast väga mures. Mul aga ei olnud võimalik kohe Sinu kirjale vastata, sest see oli mind nii ärevile ajanud. Jumal, jumal. See oli kohutavaim silmapilk minu elus, kui ma Sinu kirja lugesin, milles Sa kõik põhjused ette tood, miks Königsbergi jätma pead.” (Eesti Riiklik Ajaloomuseum, f 50, n 1, s 24, l 24.)

Teatavasti naise mõjul lahkus Baer Königsbergist lõplikult alles 1834. aastal.

Oma hingelist rahutust püüdis Baer leevendada reisimisega. Paljud katsed ebaõnnestusid kas majanduslikel põhjustel või sobiva reisikaaslase puudumise tõttu. Reis Novaja Zemljale 1837. aastal oli riskantne ettevõtmine. Kalandusekspeditsioonid Volgale ja Kaspiale aastail 1853–1857 polnud sugugi ohutud alaliste koolerakollete tõttu neis piirkondades. Surmavõimalust arvestades oli Baer enne seda teinud korraldused testamendi kohta. Tollal valitsesid Volgal ja Kaspial korrumpeerunud kalatöösturid, kes tänu hiigelpististele võisid teha, mis tahtsid. Tuli ette ka palgamõrvu. Näib, et Baer oma julgeolekust eriti ei hoolinud, isegi kui ta 1855–1856 reisis Kaukasuses, kus võis igal ajal mägilaste märklauaks saada. (Baer 1865.)

Baeri kujunemisel teaduse tippmeheks oli muidugi oma osa teatavatel iseloomujoontel, ilma milleta vaevalt keegi kaugemale on jõudnud. Ta hindas kõrgelt iseseisvust ja otsustamisvabadust. End mõjutada laskis ta vähestel. Üks nende hulgast oli Johann Friedrich Parrot (1791–1842). Baer on teda iseloomustanud nõnda: “Aus selle sõna otseses mõttes, kuid mitte passiivselt ausameelne, nagu seda sageli ette tuleb, vaid jõuline ja põhjalik kõiges, mida ette võttis. Juba noorusaastatel oli ta tugeva iseloomuga ja erakordse ligitõmbavusega. Ma ei mäleta kedagi endataolistest, kellele ma oleksin kuuletunud, seda vähem veel end lausa alluvana tundnud, nii nagu Fr. Parroti puhul, kuigi ta oli minuga ühevanune.” (Baer 1865.)

Ka Baeri aususes ja võimes inimesi endale allutada ei ole mingit kahtlust. Tal oli eriline anne ära tunda tõelist talenti. Igasuguse kadeduse ja omakasupüüta aitas ta noori teadlasi, tutvustades nende tööd ja neid kaitstes, kui vaja. Nimetagem siin mõnda — Alexander Theodor von Middendorff, Nikolai Pirogov, Filipp Ovsjannikov, Nikolai Mikluhho-Maklai, Antal Reguly. Vii-

masele, üliandekale ungari keeleteadlasele, laenas ta isegi raha, kuigi just samal ajal pidi müüma oma isiklikust raamatukogust raamatuid, sealhulgas neid, mida tal töötamiseks vaja oli.

Suure isiksuse iseloom on keeruline, vastuoluline. Baeri hingeelu, tema püüdlusi, tehtut ja tegematajätmist põhjusi ei ole meil veel võimalik täies ulatuses avada. Tubli pool tema epistolaarsest pärandist on siiani läbi töötamata. Siin esitatu on pigem mõtisklus ja tähelepanu juhtimine neile võimalustele, mida pakub uurijatele Baeri elu.

Kirjandus

- Baer, Karl Ernst v. 1865. *Nachrichten über Leben und Schriften*. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften
- Baer, Karl Ernst v. 1976. *Eestlaste endeemilistest haigustest*. ("Loomingu" Raamatukogu, nr 33.) Tallinn: Perioodika
- Efroimson 1987 = Эфроимсон В. П. Некоторые биологические факторы умственной активности. — *Вопросы истории естествознания и техники*, № 4, с. 74–84
- Hausmann, Richard (Hrsg.) 1909. *Aus den Jugendjahren von Karl Ernst von Baer: Briefe von K. E. v. Baer an Ed. Assmuth*. — *Baltische Monatsschrift*, Bd. 68, S. 251–370
- L[ingen], M. v. 1892. *Dem Andenken Karl Ernst von Baer's: Erinnerungen in Anlaß seines hundertjährigen Geburtstages (17./28. Februar 1792 – 17./29. Februar 1892)*. St. Petersburg: St. Petersburg. Ztg.
- Ovsjannikov 1879 = Овсянников Ф. В. Очерк деятельности К. М. Бэра и значение его трудов. — *Записки императорской академии наук*, т. 35, кн. 1, с. 21–44
- Põhiülesandest ja mõõdulati kõrgusest: Pilk "Loomingu" Raamatukogu" mõõdunud aastasse. 1977. — *Rahva Hääl*, nr 36, 12. II, lk 3
- Stieda, Ludwig 1878. *Karl Ernst von Baer: Eine biographische Skizze*. Braunschweig: Friedrich Vieweg und Sohn

de Bellen

BAER LOODUSFILOSOOFIAST JA TELEOLOOGIAST

BAER TULETAB SIHI LÖPPKOKKUVÖTTES MAAILMA-
INTELLIGENTSIST JA PARANDAB OLEMASOLEVAD
VÄÄRKÄSITUSED VAJALIKKUSE JA SIHI
(KAUSAALSE JA TELEOLOOGILISE
LOODUSÕPETUSE) SUHETEST

Remigius Stölzle

Tõlkinud Jana Leibak

Otstarvet saame ette kujutada vaid mingist tahtest ja teadvusest lähtuvana. Küllap on otstarbepüüdlusegi sügavaimad juured sealsamas — kui see meile ühtviisi mõistlik ja vajalik näib. (Reden II, 473.)

Looduse edenemist võib vaadelda ja kõigis üksikasjus jälgida kui lõpmata keerulist masinavärki; vastavalt filosoofia üldpõhimõtetele tuleb ka tunnistada, et ta peab lähtuma mingist ühtsusest, sest muidu ei oleks looduse

Baer leitet die Ziele im letzten Grunde von einer Weltintelligenz her und stellt das Verhältnis von Notwendigkeit und Ziel (kausaler und teleologischer Naturerklärung) gegen hervorgetretene falsche Auffassungen richtig. — Karl Ernst von Baers Schriften ausgewählt und eingeleitet von Professor Dr. Remigius Stölzle. Bücher der Weisheit und Schönheit herausgegeben von Jeannot Emil Freiherr von Grotthuss. Stuttgart: Greiner und Pfeiffer, S. 45-49.

harmoonilisel toimimisel mingit püsi. Selle viimase põhjuse olemuse lähemaks määratlemiseks ei ole loodusteadus võimeline, seega mitte ka õigustatud; aga et ta selle olemasolu peab eeldama, on ta harjunud seda põhjust sageli kätkema väljendisse 'loodus'. Kui nii on tehtud, siis on õige peale eespool mainitud sihtide alateadliku jälgimise tunnustada ka mõnd otstarvet või isegi ühtainsat üldotstarvet. Otstarbe või otstarvete määratlus on seega selles ürgpõhjustes, kui võrd teda kujutletakse teadliku ja tahtlikuna. (Reden II, 181.)

Looduse tervikkuse asemel kasutan ma küll pigem täielikku otstarbemoistust, pean aga endale tunnistama, et kujutlen end sealjuures teadliku ja tahtelise olendina. (Reden II, 82.)

Ent ikka tuleme tagasi kõrgema mõistuse juurde, kes on kindlaks määranud eesmärgid ja abinõud. (Reden II, 470.)

Vajalikkuse ja eesmärgi suhet on palju kordi vildakalt käsitatud; väites kord, et vajalikkus välistab eesmärgid, teinekord jälle, et eesmärgid välistavad vajalikkuse; vajalikkuse ja eesmärgi ehk kausaalmehaanilise ja teleoloogilise looduseseletuse vahel on lepitamatu vastuolu. Sellele ekslikule käsitusele vastandab Baer õige, mille järgi eesmärgid saavutatakse tänu vajadustele ja vajadused viivad eesmärkideni. Kausaalmehaaniline ja teleoloogiline seletus ei välista teineteist, vaid hoopis täiendavad teineteist, kusjuures kausaalmehaaniline seletus teenib teleoloogilist. Kausaalmehaanilise kõrval rõhutab Baer korduvalt mitmes tänapäevalgi tähelepanuväärses mõttearenduses ka teleoloogilise looduseseletuse ja -vaatluse õigsust ja vajalikkust.

Eesmärgid ei välista vajalikkust. Vaevalt söandatakse selle usaldusväärse filosoofia kohta küsida: [---] Kas otstarve iseenesest üldse millegagi hakkama saab? Kas otstarve mitte ei pea endale abinõusid otsima? Ja

kas ei saavutata teda mitte kõige kindlamini siis, kui need abinõud ennast peale sunnivad, see tähendab, funktsioneerivad 'absoluutselt ainuõigetena'? (Reden II, 68.)

Niisiis peaks loobuma eesmärgi ja vajalikkuse käsitamiseist teineteist välistavate vastanditena. Kui inimliku eesmärgi sünnitajaks ka poleks vajalikkus, ei saaks sel ometi ilma looduslikke vajadusi kasutamata reaalseid vilju olla. (Reden II, 69–70.)

Loodus saab eesmärki saavutada vaid looduseaduste toimimise kaudu. Ilma nendeta oleks iga toiming ja eesmärgi saavutamine mustkunst. [---]

Niisiis me ei eita üldse kausaalsust, s.t piisavat põhjust toiminguks, kui me eesmärkidest räägime. Pigem peame looduseadusi eesmärgi saavutamisel hädavajalikuks. Vajalikke vahendeid rakendamata saab loodus sihile jõuda niisama vähe kui inimene. (Reden II, 228.)

Vajalikkus ei välista eesmärki. [---] Kas on õige väita, [---] et looduses toimivad ainult sihita vajadused? Päris kindlasti ei saa midagi juhtuda ilma piisava põhjusega, loodusjõud üksi, eesmärgi poole suunamata, ei saa tekitada midagi korrapärast, isegi mitte matemaatiliselt kindlat vormi, rääkimata konstrueeritud organismist; nad ainult hävitavad. (Reden II, 88.)

Need on vajadused, mis kellaosuteid ringi ajavad; [---] kõik toimub vajaduse tõttu, ja need vajadused on täpselt ära mõõdetud, sest ainult siis, kui hammastel on väga kindel arv ja vorm, saavad rattad liikumist juhtida. Kas on seetõttu õige öelda, et kell teenib vajadusi ja tal polegi eesmärki? [---] Looduses toimuvate protsesside võrdlemist kellavärgiga on nii sageli kasutatud, et just sellepärast tundub see kulunud. Aga kas me pole sunnitud selle triviaalsuse järele haarama, kui me tunnustame looduse vajadused tõendiks otstarbe vastu, mida me loodusega seoses nimetame pigem sihiks? Selles suhtes on võrdlus kellavärgiga tabav [---]. (Reden II, 178–179.)

Baer mainib põhilist erinevust organismi ja kellavärgi vahel, märkimaks, et võrdlus kellavärgiga on sobiv ainult siis, kui tuleb näidata, et vajadused võivad olla abinõudeks, mis teenivad mõnd ülesannet või sihti. [---] Võrdlus sobib ka näitamaks, et on olemas ilminguid, mis teenivad otstarvet, sellest ise teadlik olemata. Kell on vaid mehhanism. [---] On võimatu, et sel mehhanismil oleks teadvus, seega ei saa ta ka teada midagi otstarbest. Küll aga on sellest teadlik kellaspepp, kes kella otstarbekohaselt konstrueeris. Sel otstarbel peab kell töötama — tema jaoks ei ole niisüis enam teadlikku otstarvet, vaid üksnes siht, mida tema liikumine järgima peab, sest ta on selleks seatud. [---] Kui me neidsamu vaatlusi rakendame looduse puhul, ei saa me talle muidugi mingit otstarvet omistada, aga sihte ei saa ilmselt eitada. Igal tekkival organismil on siht. Kuidas saakski ilma sihita teoks saada midagi korrapärast! (Reden II, 180.)

Mitte ükski maailma vajadus, millel pole sihti, ei saa viia millegi mõistlikuni. (Reden II, 83.)

Kui te tunnustate sihita vajadusi, siis pole nad omavahel seotud ja nende vastastikune toime on vaid juhuslik. (Reden II, 175.)

Juba sada aastat tagasi õpetas Kant, et organismi iga osa on otstarve ja abinõu ühtaegu. Meie ütleme pigem: siht ja abinõu. Nüüd kuulutatatakse rõhutatult ja veenvalt, et looduses ei eksisteerigi üldse otstarbeid, vaid üksnes vajadused, ega taheta tunnistada, et just need vajadused on abinõud sihi saavutamisel. Tekkimine ilma sihita pole üldse mõeldav. Oleks ainult üks igavene läbisegi- ja vastamisi olek ning just seetõttu poleks mitte mingisugust tekkimist. Aga minule näib looduse toimimine olevat igavene tekkimine. On päevselge, et orgaaniline elu seisneb tekkimises. Et kaitsta lugejat uue, väga valjuhäälselt kuulutatud õpetuse mõju eest, tahaksin ma tema tähelepanu veel kord juhtida sellele, et vajadus-

tel on siht. Selle suhte olemasoluta oleks organismide tekkimine võimatu. (Reden II, 231.)

Ma pean seda [---] suureks eksituseks, kui mõned loodusuurijad väidavad, et kuna igal pool valitseb ainult vajadus, ei saa loodus mingeid sihte järgida. (Reden II, 228.)

Vajadus ja siht on seemiselt seotud. Looduse arengukäigus [---] on vajadus ja otstarbekohasus seemiselt seotud, nad on tegelikult üks ja seesama. (Mémoire de l'Académie, Vol. X, sec. partie, p. 345.)

Seni saavutatu ja aimatu põhjal võime öelda, et kõik looduse vajadused ja sunnid viivad eesmärgile ning et eesmärgitaotlus saab sihile viia ainult vajaduste ja sunnide kaudu. (Reden II, 234.)

Mulle näib looduseuurimise tõeliseks ülesandeks olevat aru saada sellest, kuidas looduse elu seisneb sihipärasustes vajadustes ja vajadusekohaselt järgitud sihtides. (Reden II, 73.)

Teleoloogilise loodusevaatlemise õigsus ja vajalikkus. Ei ole tõepoolest vajalik, et looduseuurimine mehaaniliste selgitusteni jõudma peaks. (Reden II, 466.)

Mul on täiesti võimatu lasta end veenda igasuguste sihtide puudumises või kuulutada nende otsimist naeruväärseks või kahjulikuks. (Reden II, 65.)

Küsimus 'mille jaoks?' ja 'mille tarbeks?' suundub sihipärasuse tunnetamisele. See küsimus ei tundu mulle täieliku mõistmise huvides vähem tähtsana kui teised. (Reden II, 72.)

Mul on võimatu selgitada sihipärasust arengukäigus; võib-olla käib selle selgitamine meile üldse üle jõu, aga selle olemasolu tuleb tunnistada. (Reden II, 458.)

Ado Vabbe. ***.

ERNST JA FALK
Vestlusi vabamüürlastele
Järg

Gotthold Ephraim Lessing

Tõlkinud Krista Läänemets

KOLMANDA ISIKU EESSÕNA

Nagu teada, oli esimese kolme vestluse autoril selle järje käsikiri trükivalmis, kui *kõrgemalt poolt* paluvalt mõista anti, et seda ei maksa avaldada.

Enne seda oli ta aga näidanud neljandat ja viiendat vestlust mõningatele sõpradele, kes, tõenäoliselt ilma tema loata, olid endale teinud sellest ära kirju. Üks neist ära kirjadest sattus kummalise juhuse tõttu praeguse väljaandja kätte. Ta kahetses, et nõnda palju suurepäraseid tõdesid peab varjule jääma, ja otsustas kellegi näpunäiteid ootamata käsikirja trükki anda.

Kui seda sammu ei vabanda piisavalt kirklik soov valgustada laiemalt nii tähtsaid asju, siis pole väljaandja kaitseks öelda muud kui seda, et see inimene ei kuulu vabamüürlaste hulka.

Algus eelmises numbris.

Peale selle võib siiski märgata, et austusest ja tähelepanust selle seltskonna ühe teatud haru¹ vastu ei ole ta väljaandmisel nimetanud mõningaid nimesid, mis olid täiesti välja kirjutatud.²

NELJAS VESTLUS

FALK: Ernst! Tere tulemast! Lõpuks ometi! Lõpetasin oma tervisveekuuri juba ammu.

ERNST: Ja tunned end nüüd hästi? Rõõm kuulda.

FALK: Mis see siis tähendab? Ma ei ole ealeski kuulnud, et keegi oleks öelnud "rõõm kuulda" pahuramal toonil.

ERNST: Ma olengi pahur ja vähe puudub, et oleksin seda sinu pärast.

FALK: Minu pärast!

ERNST: Sina ahvatlesid mind seda narri sammu astuma. Vaata! Anna mulle käsi!³ Mida sa ütled? Sa kehitad õlgu? See mul veel puuduski.

FALK: Mina sind ahvatlenud?

ERNST: Võib-olla ise seda soovimata.

FALK: Ja pean ometi süüd kandma?

¹Silmas peetakse nn "range observantsiga" loožideühendusi, kes — tõi küll, alusetult — seostavad end keskaegse Templirüütliite orduga.

Siin ja edaspidi kommentaarid koostatud originaalväljaande põhjal. E. P.

²Käesolevas väljaandes on kõik nimed tekstis jälle olemas.

Nagu kolm esimest vestlust (1778), nii ilmusid ka neljas ja viies (1780) ilma autori nimeta ja väljaandmiskohata. Ent neljanda ja viienda vestluse esmaväljaanne oli vigane. Siit on järeldatud, et selle aluseks polnud mitte Lessingi enese käsikiri, vaid kellegi teise ärakiri. Lessingi erakirjavahetus annab tunnistust, et ta ei kavatsenud seda vabamüür-lasi arvustavat osa (hertsog Ferdinandi teadmise ja nõusolekuta) trükki toimetada. On teada, et ta andis käsikirja oma sõpradele ja tuttavatele lugeda, lubamata neil seda aga avaldada. Nii et Lessingi osa neljanda ja viienda vestluse publitseerimisel pole päris selge.

³Vabamüürlaste üheks eraldusmärgiks on eriline käepigistusviis.

ERNST: Jumalamees kõneleb rahvale maast, kus voolab piima ja mett, ja rahvas ei peaks selle järele igatsema? Ja ei peaks nurisema jumalamehe üle, kui see nad selle kiidetud maa asemel põuasesse kõrbesse viib?⁴

FALK: Nonoh! Nii suur ei saa see kahju ju ka olla! Peale selle näen ma ju, et oled juba töötanud *meie esivanemate haudadel*.

ERNST: Aga nad polnud ümbritsetud mitte *leekidest*⁵, vaid suitsust.

FALK: Siis oota, kuni suits taganeb, ja leek hakkab hendlendama ja sooja andma.

ERNST: Suits lämmatab mind enne, kui leek mulle hendlendama lööb, ja end soojendama hakkavad tema juures teised, need, kes suitsu paremini taluvad.

FALK: Sa ei kõnele ometi inimestest, kes meelsasti lasuvad silmadel suitsust kipitada, oleks see vaid võõra rammusa köögi suits?

ERNST: Sa niisiis ikkagi tunnend neid?

FALK: Olen neist kuulnud.

ERNST: Seda enam — mis põhjusel sa pidid mind sellele teele meelitama? Näidates mulle sealjuures vales valguses asju, mille alusetust sa liigagi hästi tundsid?

FALK: Pahameel muudab su väga ebaõiglaseks. Nagu oleksin ma rääkinud sinuga vabamüürlusest, andmata sulle rohkem kui ühel viisil mõista, kui kasutu see oleks, et iga aus mees vabamüürlaseks hakkaks — kui kasutu ometi! Ja kui kahjulik koguni!

ERNST: Võimalik küll.

⁴Vihjed Teisele Moosese raamatule.

⁵*meie esivanemate haudadel; leekidest* — vihje vabamüürlikele sümbolitele, mida tunneb vaid meister. Seega peaks Ernst juba meister olema.

FALK: Nagu ma ei oleks sulle öelnud, et vabamüürluse kõrgemaid kohustusi võib täita ka vabamüürlase nime kandmata!

ERNST: Pigem mäletan ma seda. Aga sa ju tead, kui minu fantaasia juba kord tiibu sirutab, korraks nad laiali lööb — saan mina siis teda enam peatada? Ma ei heida sulle ette muud kui seda, et näitasid talle sellist peibutussööta.

FALK: Mida püüdmast sa ju ka väga kähku väsisid. Ja miks ei lausunud sa mulle sõnakestki oma kavatsusest?

ERNST: Kas sa oleksid mu nõu maha laimnud?

FALK: Päris kindlasti! *Kes sõandaks keelitada väledat põngerjat uuesti titekärusse istuma, sest et ta veel aegajalt käpuli kukub?* Ma ei tee sulle komplimenti, sa oled jõudnud juba liiga kaugele, et sealt uuesti alustada. Sellest hoolimata ei saadud sinu osas erandit teha. Sellele teele peavad kõik astuma.

ERNST: Mul ei tohiks ka kahju olla, et ma sinna astusin, kui mul oleks ülejäänud tee suhtes suuremaid lootusi. Kuid need on tühipaljad lubadused ja lohutused ning veel kord tühipaljad lubadused, ei midagi muud kui tühipaljad lubadused!

FALK: Kui sulle vähemasti lubataksegi! Ja mida sulle siis lubatakse?

ERNST: Sa tead ju hästi — *šoti vabamüürlust*, šoti rüütli.⁶

FALK: Nojaa, täiesti õige. Aga millega peab end siis lohutama šoti rüütel?

ERNST: Kes seda teaks!

FALK: Ja teised sinutaolised ordu uustulnukad, kas need ei tea siis ka midagi?

ERNST: Oh, need! Need teavad nii palju! Need ootavad

⁶ Algselt Prantsusmaal tekkinud vabamüürluse haru; hiljem meistrist kõrgemal olev auaste.

nii palju! Üks tahab kulda valmistada, teine tahab vaimu välja kutsuda, kolmas tahab taastada templirüütlike seisuse.⁷ Sa naerata... Sa *ainult* naerata?

FALK: Mida muud saan ma teha?

ERNST: Väljendada oma pahameelt selliste iseärakute üle!

FALK: Kui mind ei lepitaks nendega taas *üks asi*.

ERNST: Ja mis see on?

FALK: See, et kõigis neis unistustes näen ma püüdlemist tegelikkuse poole, et kõigist neist eksiteedest võib veel aimata, kuhu viib õige tee.

ERNST: Kas ka kullategemisest?

FALK: Ka kullategemisest. Kas kulda tööpoolest valmistada saab või ei saa, on mulle ükspuha. Aga ma olen täiesti kindel, et mõistlikud inimesed soovivad seda suuta ainult vabamüürlust silmas pidades. Ka saab esimesest inimesest, kellele saab osaks tarkade kivi saladus, selsamal hetkel parim vabamüürlane. Ja on ju iseenesest kummaline, et seda kinnitavad kõik teated, mis liiguvad ringi tõeliste ja vale-kullategijate maailmas.

ERNST: Ja vaimude väljakutsujad?

FALK: Nendega on umbes sama lugu — on võimatu, et vaimud võtaksid kuulda kellegi teise kui ainult vabamüürlase häält.

ERNST: Kui tõsimeeli sa sääraseid asju öelda oskad!

FALK: Kõige nimel, mis on püha! Mitte tõsisemalt, kui nad on.

⁷Vabamüürluse üheks vaimseks allikaks on 17. sajandist jälgitav, Paracelsusest inspireeritud salaordust alguse saanud roosiristlus, mille õpetuses olid mõjusad teosoofia ja alkeemia. 18. sajandil olid neis ringkonnis mõjukad sellised kurikuulsad "kullategijad" nagu näiteks krahv Cagliostro ja Leipzigid pärinev vaimudemana ja Schrepfer. Samuti olid paljud vabamüürlased 18. sajandil sisse võetud nn "templirüütlike legendist". Seega seostati vabamüürluse sünni aastal 1312 paavst Clemens V poolt laiali saadetud templirüütlike orduga, mida arvati salaja edasi kehtvat ning inspireerivat loožide rajamist.

ERNST: Oleks see nii! Aga lõpuks uued templirüütli-
d, kui Jumal seda tahab?

FALK: Kõigele lisaks veel need!

ERNST: Näed sa nüüd! Nende kohta ei oska ma midagi
kosta. Sest templirüütli-
d olid ju kord olemas, kullate-
gijaid ja vaimude väljakutsujaid pole aga ehk kunagi
olnudki. Ja kindlasti on lihtsam öelda, kuidas vaba-
müürlased suhtuvad sellistesse kujutluste viljana loodud
olendeisse kui tegelikesse.

FALK: Saan end siin väljendada siiski vaid kasutades
dilemmat: kas... või...

ERNST: Pole ka paha! Kui vähemasti võib kindel ol-
la, et üks neist kahest teesist on õige. Noh! Kas need
templars-would-be...

FALK: Ernst! Enne kui järjekordse pilkamisega lõpule
jõuad! Jäägu see minu hingele! Nemad — just nemad
on kas kindlalt õigel teel või siis sellest niivõrd kaugel, et
neile pole enam jäänud nõrka lootustki kunagi sinnani
jõuda.

ERNST: Pean su jutu niisama ära kuulama. Sest sinult
lähemat selgitust paluda...

FALK: Miks mitte? Juba küllalt kaua on salaasjadest
tehtud saladust.

• ERNST: Kuidas sa seda mõistad?

FALK: Vabamüürluse saladus, nagu ma sulle juba ütlesin,
on see, mida vabamüürlane *ei saa* üle huulte tuua, isegi kui oleks võimalik, et ta seda *tahaks*. Aga salaasjad on asjad, mida saab öelda ja mida on ainult teatud aegadel, teatud maades, osalt kadedusest varjatud, osalt hirmust maha vaikitud, osalt tarkusest enda teada hoi-
tud.

ERNST: Näiteks?

FALK: Näiteks! Kasvõi seesama sugulus templirüütli-
te ja vabamüürlaste vahel. Võib vägagi olla, et kunagi

oli vajalik ja hea see, et mitte midagi sellest välja ei näidatud. Aga nüüd, nüüd on vastupidi: võib osutada äärmiselt hukatuslikuks, kui seda sugulust kauem saladuses hoitakse. Pigem peaks seda avalikult tunnistama, tuleks ainult kindlaks määrata vajalik punkt, mis osas templirüütliid olid oma aja vabamüürlased.

ERNST: Kas ma tohiksin seda punkti teada saada?

FALK: Loe hoolikalt templirüütlike ajalugu! See tuleb sul ära arvata. Ja sa aimad ta kindlapeale ära, ning just see oli põhjus, miks sa ei oleks pidanud vabamüürlaseks hakkama.

ERNST: Oh, et ma ka parajasti oma raamatute keskel ei istu! Ja kui ma ta ära arvan, kinnitad sa mulle, et ma ta ka õigesti ära arvasin?

FALK: Sa leiad ühtlasi, et sa ei vaja seda kinnitust. Aga tulgem tagasi minu dilemma juurde. Just see on see ainus punkt, kust tuleb sellele lahendust otsida. Kui kõik vabamüürlased, kelle vaim nüüd templirüütlikest tii-ne, seda õiget punkti näevad ja tunnevad, siis võib neid õnnelikuks pidada! Õnnelik on siis kogu maailm! õnnistus kõigele, mida nad teevad! õnnistus kõigele, mida nad tegemata jätavad! Kui nad aga seda punkti ära ei tunne; kui neid on viinud segadusse tühipaljas sarnasus; kui neid on lihtsalt *selles suures templis teeniv vabamüürlane* templirüütlike juurde juhatanud; kui nad on pimesi armunud vaid punasesse risti valgel mantlil; kui nad tahaksid heal meelel ainult tulutoovaid orduhooneid, kopsakaid prebende enda ja oma sõprade vahel jaotada — no sel juhul kinkigu taevas meile piisavalt kaastunnet, et suudaksime naeru pidada.

ERNST: Vaata aga vaata! Sa suudad siiski veel mõnest asjast tuld võtta ja mõnes suhtes sapine olla.

FALK: Kahjuks küll! Aitäh sulle märkuse eest, olen taas külm kui jää.

ERNST: Ja mis sa arvad, kumb neist kahest variandist käib nende härraste kohta?

FALK: Kardan, et viimane. Kui ma ometi eksiksin! Sest kui see oleks esimene, kuidas saab neil siis olla nii kummaline kavatsus — taastada templirüütlid! See suur punkt, milles templirüütlid olid vabamüürlased, ei kehti enam. Vähemalt Euroopa on ammu sellest üle saanud ning ei vaja ses osas enam mingit erilist toetust. Mida nad siis tahavad? Kas nad tahavad, et ka neist saaks vett täis käsn, mille selle ilma vägevad ükskord tühjaks pigistavad?⁸ Kuid kellelt seda küsida? Ja kelle vastu? Ütlesid sa mulle... Kas võiksid sa siis mulle öelda, et nende kullategijate, vaimude väljakutsujate ja templirüütlite tujudega jändab keegi teine peale ordu uustulnukate? Keegi teine peale laste, peale inimeste, kes ei kõhkle lapsi kuritarvitamast? Aga lastest saavad mehed. Lase neil vaid olla! Nagu öeldud, on küllalt sellestki, et ma mängukannides näen relvi, mida mehed kord kindlameelselt käsitsema hakkavad.

ERNST: Põhimõtteliselt, mu sõber, ei ole ka need lapsikused, mis mind tusaseks teevad. Aimamata, et nende taga võiks olla midagi tõsist, ei pööranud ma neile tähelepanu. Ma mõtlesin, et need on nagu noortele valaskaladele visatud tünnid!⁹ Aga mind vaevab see, et ma ei näe ega kuule kuskil muud kui neidsamu lapsikusi, et keegi ei taha midagi teada sellest, mille ootuse *sina* minus äratasid. Ma võin selle hääle kätte anda kui tihti tahes ja kus tahes, keegi ei taha minuga kaasa laulma hakata, alati ja igal pool sügavaim vaikimine.

FALK: Sa mõtled...

⁸Vihje keskaegse Templirüütliste ordu rikkusele, mida hakkas hirmustama Prantsusmaa kuningas ning mis sai seeläbi hukatuslikuks ordule. Templirüütliste varanduse võtsid endale Prantsusmaa, Kastilia ja Inglismaa ilmalikud võimud.

⁹Vaalade laevast eemale peletamiseks merre visatud tühjad tünnid.

ERNST: Seda võrdsust, millest sa rääkisid mulle kui ordu põhiseadusest; seda võrdsust, mis täitis mu hinge nii ootamatu lootusega seda lõpuks sisse hingata inimeste seltsis, kes mõistavad mõelda kõrgemal kõigist kodanlikest modifikatsioonidest, patustamata ühes neist kellegi kolmanda kahjuks...

FALK: Noo?

ERNST: Kas see siis eksisteerib veel? Kui ta üldse kunagi olemas on olnud! Tulgu üks valgustatud juut ja esitlegu end. "Jaa," öeldaks siis, "juut? Kristlane vähemasti peab kahtlemata olema vabamüürlane. *On ainult täiesti ükskõik, milline kristlane.* Religioonide vahel vahet tegemata, see tähendab ainult: tegemata vahet kolme Pühas Rooma Riigis avalikult tunnustatud religiooni vahel.¹⁰" Kas ka sina arvad nii?

FALK: Mina nüüd küll mitte.

ERNST: Pruugib ainult ausal kingsepal, kel oma liistude juures küllalt jõudeaega jääb, tulla mõni hea mõte (olgu ta või Jakob Böhme või Hans Sachs), pruugib tal tulla ja end esitleda! "Jah," öeldakse siis, "kingsepp! Muidugi kingsepp." Pruugib tulla ustaval, kogenud, järeleproovitud teenril ja end esitleda. "Jah," öeldakse, "muidugi sellised inimesed, kes ise oma kuue värvigi ei vali! Me moodustame omavahel nii kena seltskonna."

FALK: Ja kui hea seltskond nad siis on?

ERNST: Einoh! Ma ei näe siin muud laita, kui et see on *ainult* hea seltskond, mis siin ilmas nii ära väsitab — printsid, krahvid, härrased, *von*'id, ohvitserid, igat masti nõunikud, kaupmehed, kunstnikud — need kõik veevad kindlasti oma seisusest hoolimata loožides omavahel lõbusasti aega. Aga tegelikult on ju kõik ometi *ühest*

¹⁰Peetakse silmas Münsteri ja Osnabrücki rahulepinguga (1648) tunnustatud katoliiklikku, luterlikku ja reformeeritud konfessiooni.

seisusest, nimelt sellest, millest teevad seisuse igavus ja vajadus endale mingit tegevust leida.

FALK: No minu ajal see küll nüüd nõnda ei olnud. Aga ikkagi! Ma ei tea, ma võin ainult nõu anda. Liiga kaua aega ei ole mul enam mingit sidet loožidega, olgu need siis mis liiki tahes. See, et sind mõnda aega *endisaegsesse looži* ei lubata, ja see, et oleksid *vabamüürlusest kõrvale jäetud*, on ju kaks ise asja.

ERNST: Kuidas nii?

FALK: Sest loož on vabamüürlusega samas vahekorras mis kirik usuga. Kiriku välise heaolu põhjal ei saa midagi, mitte midagi järeldada koguduse liikmete usu kohta. Pigem on teatud väline heaolu see, mille puhul oleks ime, kui see tõelise usu korral püsima jääks. Ka ei ole need kaks kunagi kokku sobinud, vaid üks on teise, nagu ajalugu õpetab, alati hävingule viinud. Ja nõnda ka, ma kardan... ma kardan...

ERNST: Mida?

FALK: Lühidalt! Loožimajandus sellisel kujul, nagu sellest viimasel ajal kuulda võib, ei taha mulle kuidagi pähe mahtuda. Pidada kassat, teha kapitale, neid kapitale paigutada, püüda neid viimse pennini maksimaalselt hästi ära kasutada, tahta endale kinnisvara soetada, lasta kuningatel ja vürstidel endale privileege anda, kasutada nende lugupidamist ja ka võimu nende vendade rõhumiseks, kes järgivad teistsuguseid orduregleid kui need, mida nii meelsasti tahetaks näha kogu asja olemusena... Kui kaua saab see nõnda hästi edasi kesta! Küll tahaksin, et mu ennustused täide ei läheks!

ERNST: Mis sa räägid! Mis võib siis juhtuda? Riik ei püsi nüüd enam niimoodi edasi. Ja lisaks sellele leidub nende inimeste hulgas, kes tema seadusi teevad või rakendavad, ilmselt juba liiga palju vabamüürlasi...

FALK: Hästi! Kui neil niisiis ka riigi ees hirmu ei tarvitse tunda, mis sa arvad, mis mõju on sellisel põhiseadusel

neile endile? Kas ei satu nad seeläbi jälle ilmselgelt tagasi samasse kohta, kust tahtsid end lahti rebida? Kas nad ei lakka olemast need, kes nad olla tahavad? Ma ei tea, kas sa mind päriselt mõistad...

ERNST: Kõnele aga edasi!

FALK: Nimelt! Jah muidugi — miski ei kesta igavesti... Ehk peab just see olema kõrgemalt poolt ette määratud tee, kogu praeguse vabamüürluse skeemi hävitamiseks...

ERNST: Noh! Skeem, ümbris, kest.

ERNST: Ma ei tea veel...

FALK: Sa ei usu ometi, et vabamüürlus on alati vabamüürlust mänginud?

ERNST: Mis see siis nüüd tähendab? Vabamüürlus ei ole alati mänginud vabamüürlust?

FALK: Teiste sõnadega: kas sa arvad siis, et see, mis on vabamüürlus, on alati kandnud vabamüürluse nime? Aga näe! Keskpäev juba möödab! Sealt tulevadki juba minu külalised. Sa jääd ometi siia?

ERNST: Ma ei oleks seda soovinud, kuid nüüd tuleb mul ilmselt jääda. Sest mind ootab kahekordne küllastumine.

FALK: Ainult palun sind, lauas mitte üks sõna.

VIIES VESTLUS

ERNST: Lõpuks ometi on nad läinud! Oh neid lobasuid! Ja kas sa siis ei märganud või ei teinud sa märkama, et üks neist, see, kellel oli soolatüügas lõua otsas — jäägu ta nimi sinnapaika — on vabamüürlane? Ta andis sellest nii mitu korda märku.

FALK: Ma kuulsin teda küll. Ma märkasin tema juttudes isegi seda, mis sulle ilmselt nii väga silma ei hakanud. Ta on üks neist, kes Euroopas ameeriklaste eest võitlevad.¹¹

¹¹ Ameerika Iseseisvussõda 1775–1783.

ERNST: See ei tohiks tema juures see kõige halvem asi olla.

FALK: Ja tal on luul, et kongress on loož, et vabamüürlased rajavad just seal, relvad käes, lõpuks oma riigi.

ERNST: Kas leidub siis ka *selliseid unistajaid*?

FALK: Ilmselt neid ikka peab olema.

ERNST: Ja millest sa seda järeldad?

FALK: Ühe joone põhjal, mis ükskord ka sulle hakkab selgemini silma paistma.

ERNST: Jumala eest! Kui ma oleksin teadnud, et ma vabamüürlastega nii hirmsasti petta saan!

FALK: Ole mureta, vabamüürlane ootab rahulikult päikesetõusu ja jätab küünlad seniks põlema, kuni need põleda tahavad ja saavad. Ei ole vabamüürlase asi küünlaid kustutada, ja kui nad kustunud on, märgata, et küünlajupid tuleks ometi uuesti läita või koguni uute küünaldega asendada.

ERNST: Seda arvan ka mina. See, mille eest verrega makstakse, ei ole kindlasti verd väärt.¹²

FALK: Suurepärane! Küsi nüüd mida tahes! Mul tuleb sulle vastata.

ERNST: Nõnda ei tule mu küsimustel lõppu.

FALK: Sa ei suuda ainult kuidagi alustada.

ERNST: Kas ma mõistsin sind või ei, kui meid katkestati? Rääkisid sa endale vastu või ei? Igatahes kui sa mulle ükskord ütlesid, et *vabamüürlus olevat alati olemas olnud*, mõistsin ma seda nii, et mitte ainult tema olemus, vaid ka tema praegune põhiseadus pärineb iidsetest aegadest.

FALK: Kui asjalugu nende mõlemaga ühtmoodi oleks! Oma olemuselt on vabamüürlus sama vana kui kodanlik ühiskond. Nad mõlemad ei saanud tekkida kuidagi

¹²Benjamin Franklini (1706–1790) sõnad; ta ise oli vabamüürlane ja Philadelphia looži meister.

teisiti kui *üheskoos*. Kui kodanlik ühiskond ei ole kogu ni vabamüürlusest võrsunud. Sest ka süttimispunktis sündinud leek on päikesest tingitud.

ERNST: Ka mulle tundub nõnda...

FALK: Aga olgu need siis ema ja tütar või õde ja õde, mõlema saatus on alati teineteist mõjutanud. Nii kuidas läks kodanlikul ühiskonnal, nõnda käis ka vabamüürluse käsi, ja vastupidi. Alati on olnud terve, elujõulise riigi põhiseaduse kindlaimaks tunnusmärgiks, kui ta on lasknud enda kõrval õilmitseda ka vabamüürlusel; mis veel nüüdki on nõrga, pelgliku riigi ilmeksimatuks tunnuseks, kui ta ei taha avalikult sallida seda, mida tal salaja ometi sallida tuleb, tahab ta siis või ei.

ERNST: Selle all tuleb mõista vabamüürlust!

FALK: Kindlasti! Sest see ei põhine mitte *välistel seostel*, mis nii kergesti muutuvad *kodanlikeks ettekirjutusteks*, vaid üksteisele sümptatiseerivate mõttekaaslaste ühisel vaistul.

ERNST: Ja kes söandab seda nõuda?

FALK: Kuid ometi on vabamüürlus alati ja igal pool pidanud end painutama ja koolutama kodanliku ühiskonna järgi, sest see on ikka olnud tugevam. Nii mitmekesine kui on olnud kodanlik ühiskond, nii mitmekesiseid vorme on pidanud omandama ka vabamüürlus, ainult et iga vormi, nagu see ongi loomulik, on nimetatud uut moodi. Kuidas võid sa uskuda, et nimetus "vabamüürlus" on vanem kui too neis riikides valitsev mõttelaad, mille järgi nad täpselt ära kaaluti?

ERNST: Ja milline on see valitsev mõttelaad?

FALK: See tuleb sul endal välja uurida. Piisab, kui ütlen sulle, et nimetus "vabamüürlane", mis tähistab meie salajase vennastuse üht liiget, oli enne käesoleva sajandi algust täiesti tundmatu. Usaldusväärsetel andmetel ei esine ta enne seda aega mitte üheski trükitud raama-

tus, ja ma tahaksin näha meest, kes näitaks seda mulle kasvõi ühesainsas varasemas kirjalikus ürikus.

ERNST: Sa pead silmas selle nime saksakeelset kuju.

FALK: Ei, ei! Ka algset *free-mason*'it¹³, nagu ka kõiki selle põhjal kujundatud tõlkevorme ükskõik mis keeles.

ERNST: See pole ometi nii! Mõtle järele. Mitte üheski trükitud raamatus enne käesoleva sajandi algust? Mitte üheski?

FALK: Mitte üheski.

ERNST: Ometi olen ma ise...

FALK: Jah? Kas ka sulle on silma sattunud seda tolmu, mida ikka veel ei lakata üles keerutamast?

ERNST: Aga see koht...

FALK: "Londinopolises"¹⁴? Eks ole? Tolm!

ERNST: Ja Henry VI aegsed parlamendiaktid¹⁵?

FALK: Tolm!

ERNST: Ja need suured privileegid, mis Karl XI, Rootsi kuningas, andis Göteborgi loožile¹⁶?

FALK: Tolm!

ERNST: Ja Locke?

FALK: Milline Locke?

ERNST: See filosoof. Tema kiri krahv Pembroke'ile, tema märkmed ühe ülekuulamise kohta, mis on kirja pandud Henry VI enda käega¹⁷?

¹³*Free-mason* tähendas algselt kiviraidurit. Tuleneb sõnast *free-stone* — kergesti raiutav kivi. Kiviraiduritel olid omad tsunftid, kuid nad polnud vabamüürlased.

¹⁴Raamatus *Londinopolis: An Historical Discourse or Perustration of the City of London* (1657) on juttu vaid müürseppade tsunftist.

¹⁵Henry VI (1422–1471) aegses 1425. aasta aktis on juttu vaid müürseppade (*masons*) kogunemistest ja ühendustest.

¹⁶Karl XI (1660–1697) privileegid on ilmselt 18. sajandi vabamüürlaste väljamõeldis. Esimene Rootsi loož asutati aastal 1736.

¹⁷Inglise vabamüürlane William Preston mainib oma 1772. aastal Londonis ilmunud raamatus *Illustrations of Masonry* kuningas Hen-

FALK: See peab ilmselt olema päris uus leid, seda ma ei tunne. Aga jälle see Henry VI? Tolm! Ei midagi muud kui tolmi!

ERNST: Jäägu see igaveseks sinnapaika!

FALK: Tead sa mõnd leebemat nimetust, mida passiks kasutada sõnade moonutamise, võltsitud ürikute kohta?

ERNST: Ja seda asja oleksid nad nii kaua saanud ajada maailma silme ees, sealjuures pettust kasutamata?

FALK: Miks mitte? Leidub liiga vähe tarku, et need suudaksid kõigi narritempude vastu kohe nende tekkides protesti tõsta. Piisab sellestki, et nad ei aegu... Muidugi oleks parem, kui publiku ees üldse narritempe ei tehtaks. Sest just kõige põlastusväärsem temp võib just nimelt seeläbi, et ta on see kõige põlastusväärsem ja et keegi ei vaevu tema vastu midagi ette võtma, aja jooksul omandada väga tõsise, püha ürituse ilme. Siis öeldakse tuhat aastat hiljem: "Kas oleks siis see asi maailma jaoks nõnda kirja pandud, kui see poleks olnud tõsi? Neile usaldusväärsetele meestele ei vaieldud toona vastu ja teie tahate neile nüüd vastu vaielda?"

ERNST: Oo ajalugu! Oo ajalugu! Mida sa küll endast kujutad?

FALK: Andersoni nigelavõitu rapsoodia¹⁸, milles ehituskunsti ajalugu vahetatakse ära ordu ajalooaga — no sellest võiks veel mööda vaadata! Kunagi ammu ja tollaseid olusid arvestades võis see heagi olla. Pealegi oli pettus päevselge. Aga et veel nüüdki sellele mädale pinnasele edasi ehitatakse, et ikka veel püütakse esita-

ry VI protokollis vabamürlusest, mille inglise filosoof John Locke (1632–1704) olevat ühes oma märkuste ja täiendustega krahv Pembroke'ile edasi saatnud. Nii protokoll kui ka märkused on võltsingud, mida Lessing oma kirjas J. H. Campele oktoobris 1778 ka otse ütles.

¹⁸James Andersoni *The New Book of the Constitutions of the Free-Masons* (London, 1738). Selles raamatus on sõnastatud vabamürluse põhimõtteid ning esitatud vabamürluse ajalugu Piibli Aadamast kuni Christopher Wrenini (1632–1723).

da trükitu pähe seda, mida häbenetakse tõsimeelsetele meestele serveerida *suulisel* kujul, et selle nalja jätkuna, mille ammugi oleks pidanud lõpetama, lubatakse endale *forgery*¹⁹, mispeale, kui asi puudutab tühist kodanlikku huvi, ootab ees *pillory*²⁰...

ERNST: Kui nüüd aga tõsi oleks, et siin oli tegemist millegi enama kui lihtsalt sõnamänguga? Kui nüüd oleks tõsi, et ordu saladus on iidsetest aegadest peale säilinud eelkõige sama nime kandva käsitöö varjus?

FALK: Kui see tõsi oleks?

ERNST: Ja miks ei võiks see tõsi olla? Sest kuidas oleks ordu muidu tulnud mõttele laenata just selle käsitööliigi sümbolid? Just selle? Ja miks mitte mõne muu?

FALK: Igal juhul on see üks kiuslik küsimus.

ERNST: Sellisel asjaolul peab ju ometi olema põhjus?

FALK: Ja ongi.

ERNST: Ja ongi? Ja tal on teine põhjus kui see, mida mina ekslikult silmas pidasin?

FALK: Hoopis teine.

ERNST: Kas ma pean selle ära arvama või tohin ma küsida?

FALK: Kui sa oleksid mulle juba varem esitanud ühe teise küsimuse, mida ma ammugi ootan, siis ei oleks äraarvamine sulle nüüd sugugi raske.

ERNST: Ühe teise küsimuse, mida sa ammu ootad?

FALK: Sest kui ma sulle ütlesin, et see, mis on vabamürlus, ei ole alati kandnud vabamüürluse nime, mis oleks olnud loomulikum ja asjakohasem...

ERNST: Kui küsida, kuidas seda siis nimetati? Jah muidugi! Ma küsin seda siis nüüd.

FALK: Kuidas nimetati vabamüürlust enne seda, kui ta nimeks sai vabamürlus, küsid sa? Massoonlus.

¹⁹Inglise k 'võltsing'.

²⁰Inglise k 'häbipost'.

ERNST: No muidugi! Inglise keeles *masonry*...

FALK: Inglise keeles mitte *masonry*, vaid *masonry*. See ei tulene mitte *mason*'ist, müürsepast, vaid *mase*'ist, mis tähendab lauda.

ERNST: *Mase*, laud? Mis keeles?

FALK: Anglosaksi keeles²¹, kuid mitte selles üksi, vaid ka gootide ja frankide keeles, järelikult on see algselt saksa sõna, mille mõned tuletised on käibel veel nüüdki või olid alles hiljuti, näiteks *Maskopie*, *Masleidig*, *Masgenosse*²². Isegi *Masonei*²³ oli Lutheri eluajal veel sagedasti käibel; ainult et tema hea tähendus oli pisut halvenenud.

ERNST: Ma ei tea midagi ei tema heast ega halvenenud tähendusest.

FALK: Aga sulle on ju tuttav meie esivanemate komme ka kõige tähtsamate asjade üle laua ääres nõu pidada? *Mase* on niisiis laud ja *massoonlus* suletud, usaldusväärne lauaseeltskond. Ja seda, mil moel sai suletud, intiimsest koosviibimisest joomapidu, millises tähenduses Agricola²⁴ sõna *massoonlus* kasutab, võid sa kergesti ise ära arvata.

²¹ Anglosaksi keeles *mese*, või *myse*; tuleneb ladina sõnast *mensa* 'laud'.

²² Tegemist on keskülemsaksa ning keskalamsaksa eritüveliste sõnadega. Alamsaksa *Maskopie* tuleneb sõnast *māt* 'kaaslane', 'seltsiline' ning tähendab seltskonda, ühendust, täpsemalt kaubandusühendust. Alemanni *Masleidig* tuleneb sõnast *mas* 'toit', 'roog' ning tähendab vastumeelsust eelkõige toidu suhtes. Samast tüvest pärineb ka *Masgenosse* 'lauakaaslane'.

²³ *Masonei* (keskülemsaksa *massente* või *messente*) pärineb vana-prantsuse sõnast *masnie* 'kaaskond', 'teenijaskond'. Hiljem nimetati niimoodi ka kuningas Arturi ümarlaudkonda ning üldse igasugust napsi- ja reisiseltskonda.

²⁴ Silmas peetakse Lutheri õpilase ja sõbra Johann Agricola (1494–1566) *Vanasõnade kogu*, mille 1529. aasta väljaandes 668. kõnekäänd ütleb: "Läheb nagu kuningas Arturi õukonnas." Agricola lisatud märkuses nimetatakse Arturi laudkonda *Messeney*'ks. Agricola kirjutab: "Selles õukonnas on viibinud Parzifal, Titurel ja Tristan, ning üldse ar-

ERNST: Kas nime *loož* käsi oleks mõne aja eest paremini käinud?

FALK: Aga enne kui massoonide vennaskonnad nii mandusid ja nende hea maine rahva silmis langes, olid nad seda suurema au sees. Saksamaal ei leidunud ühtki mõisat, ei väikest ega suurt, kus poleks olnud oma vennaskonda. Seda tunnistavad vanad laulu- ja ajalooramatud. Omaette hooned, mis olid ühendatud valitsevate härraste losside ja paleedega või paiknesid nende vaheatus naabruses, olid neilt saanud oma nime, mida uuemal ajal on nii mõnigi kord põhjendamatult valesti tõlgitsetud. Ja mida muud pruugib mul sulle nende kiituseks veel öelda, kui et *ümarlauaseltskond* oli kõige esimene ja kõige vanem massoonide vennaskond, millest nad kõik pärinevad?

ERNST: *Ümarlaua*? See ulatub ju otsaga muinasjutulisse vanaaega...

FALK: Kuningas *Arturi* lugu võib olla kui muinasjutuline tahes, *ümarlaud* ei ole sugugi nii muinasjutuline.

ERNST: Artur pidi ju olema selle asja ellukutsuja.

FALK: Sugugi mitte! Isegi pärimus räägib teist juttu — Artur või ta isa võttis selle üle anglosaksidelt, millele vihjab juba massoonluse nimigi. Ja mis võiks olla endastmõistetavam kui see, et anglosaksid ei toonud Inglismaale kaasa ühtki kommet, mida nad kodumaa-le poleks maha jätnud? Ka paljude tolleaegsete saksa hõimude pealt võib näha, et neile oli omane kalduvus moodustada suures kodanlikus ühiskonnas ja selle kõrval väiksemaid, intiimsemaid seltskondi.

ERNST: Sellega pead sa silmas...

vutul hulgal teisi, ja sellel ajal oli *ümarlaua* ääres nüisugune seltskond, kus ei peetud kellestki midagi, kui ta polnud seda oma rusika ja teoga mehe kombel tõestanud. Nüüd on sellest aga saanud õgimise ja joomise seltskond ja laudkond, nii et kes suudab kõige rohkem juua, on parim ka *ümarlauas*."

FALK: Luban, et järgmisel korral, kui me sinuga linnas minu raamatute seltsis viibime, tõestan sulle mustvalgel kõik selle, mida ütlen sulle siin vaid põgusalt ja ehk asjakohase täpsuseta. Kuula mind praegu ainult nii, nagu kuulatakse esimest kuuldust mõnest suurest sündmusest. See pigem äratas kui rahuldab uudishimu.

ERNST: Kuhu sa jäid?

FALK: Niisiis oli massoonlus saksa komme, mille saksid Inglismaale juurutasid. Õpetlased ei ole jõudnud ühele meelele, kes nende hulgast olid *mase-thanes*'id²⁵. Kõige tõenäolisemalt olid seda aadlikud massoonide seast. Massoonlus juurdus selles uues pinnases nii hästi, et jäi püsima kõigist järgnevaist riigikorra muutusist hoolimata ning lõi aeg-ajalt uhkesti õitsele. Eriti kuulsad olid kaheteistkümnendal ja kolmeteistkümnendal sajandil templirüütlike vennaskonnad. Ja just üks templivennaskond oli see, mis vihuti ordu likvideerimisele keset Londoni linna seitsmeteistkümnenda sajandi lõpuni püsima jäi. Ja siit algab aeg, mille kohta kirjapandud ajaloost leiab väga vähe vihjeid, kuid seda puudust on valmis korvama hoolikalt alalhoitud traditsioon, milles leidub nii palju tõe tundemärke.

ERNST: Ja mis takistab seda traditsiooni lõpuks ometi kord kirjaliku ülestähendamisega ajalooks tõstmast?

FALK: Takistab? Miski ei takista! Kõik pigem õhutab seda tagant. Vähemasti ma tunnen... tunnen, et mul on õigus, isegi kohustus sinu ja kõigi teiste ees, kes viibivad sinuga sarnases olukorras, et ma sellest enam saladust ei teeks.

ERNST: No lase siis tulla! Ma olen ülimalt põnevil.

FALK: Niisiis, see templivennaskond, mis oli veel möödunud sajandi lõpul Londonis säilinud, kuid eksisteeris

²⁵ *Mase* 'laud'; sõnaga *thane* tähistati 12. sajandini suurmaavalda-
jaid.

salaja, käis koos toona uuesti üles ehitatud Püha Pauli kiriku läheduses. Selle, maailma teise kiriku ehitusmeistriks oli...

ERNST: Christopher Wren²⁶...

FALK: Ja sa nimetasid kogu tänapäeva vabamüürluse looja nime...

ERNST: Tema?

FALK: Lühidalt, Wren, kes oli ehitusmeistriks Püha Pauli kirikus, mille läheduses käis iidsetest aegadest peale koos üks igivana massoonide vennaskond, oli selle vennaskonna liige, mida ta kõik need kolmkümmend aastat, mis ehitus kestis, ka sagedasti külastas.

ERNST: Ma hakkan aimama mingit arusaamatust.

FALK: Nii see ongi. Sõna "massoonlus" tegelik tähendus oli inglise rahval ununenud, kaotsi läinud. Üks *masonry*, mis asus nii tähtsa ehitise läheduses, kust võis askeldamas leida selle ehituse meistri, mis võis see olla muud kui *masonry*, ehituse asjatundjate selts, kellega Wren peab aru töö käigus ettetulevate raskuste üle.

ERNST: Loomulikult oli sellest küllalt!

FALK: Sellise kiriku sellise ehituse edenemine pakkus huvi kogu Londonile. Et selle kohta esimesest allikast teateid saada, püüdis igaüks, kes arvas, et tal on vähegi teadmisi ehituskunstist, pääseda arvatavasse *masonry*'sse — ja püüdis asjatult. Lõpuks — sa ju tunnud Christopher Wreni, mitte ainult nime järgi, sa tead, miline leidlik, toimekas mees ta oli. Ta oli tookord aidanud visandada ühe teadusühingu plaani, mis pidi spekulatiivseid tõdesid muutma üldkasulikumaks ja kodanlikule elule tulutoovamaks. Korraga turgatas talle pähe ühingu teisik, mis tõuseks kodanliku elu praktikast spekulatsiooniks.

²⁶Sünninäha Londoni Püha Pauli kiriku (ehitati 1675–1710) ehitusmeisteris Christopher Wrenis (1632–1723) ühendusliili templirüütlite vennaskonna ja 1717. aastal Londonis asutatud esimese vabamüürlaste looži vahel. Ühtlasi seostatakse vabamüürluse päritolu ehituskunstiga.

niks. "Seal," mõtles ta, "uuritaks, mis on tõe hulgas tarvitamiskõlblikku, ja siin, mis tarvitamiskõlbliku hulgas on tõsi. Kuidas oleks, kui ma muudaksin mõned massoonluse põhimõtted eksoteerilisteks? Kuidas oleks, kui ma selle, mida eksoteeriliseks muuta ei saa, peidaksin sellesama käsitöö hieroglüüfide ja sümbolite taha, mida nüüd nii kangekaelselt loodetakse leida sõna *masonry* taga? Kuidas oleks, kui ma laiendaksin *masonry free masonry*'ks, milles saaksid osaleda paljud?" Nii mõtles Wren, ja vabamüürlus saigi... Ernst! Mis tunne sul on?

ERNST: Nagu silmist pimestatul.

FALK: Hakkad sa nüüd pisut taipama?

ERNST: Pisut? Liiga palju korraga.

FALK: Mõistad sa nüüd...

ERNST: Palun, sõber, mitte sõnagi enam! Aga kas pole sul peagi linnas asjatoimetusi?

FALK: Sooviksid sa mind seal näha?

ERNST: Sooviksin? Pärast seda, kui oled mulle lubanud...

FALK: No siis on mul toimetusi küllaga. Ütlen veel üks kord! Mälu järgi kõneldes väljendasin ma end küllap mõnes osas liig kõhklevalt, ebarahuldavalt. Minu raamatute keskel sa näed ja mõistad... Päike läheb looja, sul on aeg linna minna. Ela hästi!

ERNST: Minu jaoks on tõusnud uus päike. Ela hästi!

TEADMISEKS

Kuuendat vestlust, mis sõprade vahel aset leidis, ei ole võimalik taastada. Aga olulisem osa sellest puudutab kriitilisi märkusi viienda vestluse kohta, millega praegu veel viivitatakse.

VARJUPAIK SEADMUSE TEOSTAMISEKS

Harri Ints

Milline olekski meie aineiline edenemine, ei saa see tagada meile iseenesest küllalt kestvat õnne. Seepärast peaksime pühenduma religioossele teotsemisele. Tõepoolest, mida enam me edeneme materiaalses mõttes, seda enam on meie elus püsivat hirmu ja rahutust.

*Budistlik munk Tenzin Gyatso
(Tema Pühadus XIV Dalai-Laama).*

Austus Õpetajatele!

Budismiks nimetatakse vanimat kolmest maailma-usundist, s.t kokkuvõtvalt üht kultuurikulgu, mis säärasena sai alguse enam kui kaks ja pool tuhat aastat tagasi Indias. Nagu teised suured usundid, nii kätkeb ka budism endas tervet universumit. Nagu kristlus ja islam, nii ei ole ka budism ainult õpetus, vaid ühtlasi kultuur, tsivilisatsioon, ajalooline liikumine, sotsiaalne korraldus — seega omaette maailm. Ta hõlmab filosoofiasüsteeme, meditatsioonimeetodeid, rituaale, kombeid, rõivastust, keeli, püha kirjandust, pagoode, templeid, kloostreid, kalligraafiat, luuletusi, maale, näidendeid, jutustusi, mängu, lillekujundusi, keraamikat ja tuhandet muud asja (Sangharakshita 1990: 2). Ükski vaimne kosmos tervikuna ei ole ühe ja ainult ühe indiviidi looming — see on ühislooming. Suured religioossed ja sügavalt juurdunud filosoofilised tõekspidamised võrsuvad loominguliste ideede, suurte läbielamiste ja sügava-

te nägemuste algest. Nad arenevad paljude põlvkondade jooksul vastavalt oma sisemisele seadusele just niisamuti, nagu puu või mis tahes organism (Lama Angarika Govinda 1990: 2). Kuid oma seemise, olemusliku kihistuse poolest on budismi näol ikkagi tegemist tüüpilise India religiooniga, sest selle elava organismi tuum, millele eri rahvad eri aegadel on juurde lisanud oma kogemuse, on jäänud endiselt elavaks *Dharma*'ks (Seadmuseks), mida kuulutas Buddha Šākyamuni. See, mida paljud rahvad budismile on lisanud, puutub eelkõige usundi välisesse vormi ja *Dharma* teostamise erinevatesse viisidesse. See on elav puu, millel on palju mitmesuguseid oksa, lehti, õisi, kuid kõik need kasvavad ühest tüvest. Tolle Seadmusepuu tõeline olemus seisneb kõikide nende osade orgaanilises arengus ja seoses, s.t tema ruumilise ja ajalise arengu terviklikkuses (*ibid.*). See ruumilise ja ajalise arengu terviklikkus lubabki ühendada Kaug-Ida, Kagu- ja Lõuna-Aasia, Tiibeti ja Mongoolia budismi ühe mõiste alla.

Budism levib kiiresti kogu maailmas. Budistlikud keskused on olemas kõigis Euroopa maades, Põhja- ja Lõuna-Ameerikas, Lõuna-Aafrikas, Austraalias, Uus-Meremaal. Budiste ei ole mitte üksnes Lääne-Euroopas, vaid ka Ida-Euroopa endistes kommunistlikes maades. Näiteks Poolas olevat ligikaudu 5000 aktiivset budisti (Berzin, Thubten Chodron 1991: 4-5).

See on asjade paratamatu kulg, sest inimkond on jõudnud maailmakultuuri ajajärku selles mõttes, et on astunud infoühiskonda, kus ei kehti enam nood kunagised ruumilis-ajalised ja tehnilised tõkked eri kultuuride vahelise vaba kommunikatsiooni ja interaktsiooni teel. Siin ongi ehk üks paljudest toimumistest, mis *Buddha Dharma* Läände jõudmist on soodustanud. Kuid mitte miski ei saa kuhugi jõuda, kui seal "kusagil" pole vastavat kõlapinda. Budismil on Läänes kõlapinda.

Miks? Professor Santana toob välja kolm peamist põhjust. E s i t e k s, budism ei ole kultuurilises mõttes suletud religioon, vastupidi — elitaarsusest hoolimata ei ole budism kogu oma kahe ja poole tuhande aastase ajaloo vältel kordagi kapseldunud mingi “väljavalitud” sotsiaalse kihistuse või rahva või rassi ainukultuuriks. Väga palju religioone ja usundeid on selles mõttes kultuuritsentristlikud, budism ei ole seda kunagi olnud. Juba ajaloolise Buddha eluajal, siis kui tekkis Seadmuse (Buddha Õpetuse) hoidla — kerjasmunkade Kogudus (*Samgha*), olid munkade (*bhikṣu*'de) hulgas eri sotsiaalsetest seisustest pärit inimesed võrdsed: ei olnud vahet sõjamehe (kšatrija), preestri ja õpetaja (braahmani) või puutumatu vahel. Kerjasmunkade hulgas on määrav inimene ise, tema mõistmise (*prajñā*) ja kaastunde (*karuṇā*) võime. Kui vaadata budismi ajalugu, siis on see religioon väga hõlpsalt kulgenud ühest kultuurist teise, sest Virgunu (Buddha) Seadmuse tuumaks on pigem selle seesmine teostamine kui väliste rituaalide järgimine. Tähtis ei ole see, kuidas rõivastuda, mida süüa, kuidas istuda-astuda, hingata jms, vaid meelega (teadvuse) arendamine, harimine. Seetõttu ongi maailmas o m a mitmekesisiste kultuuritraditsioonidega olemas india budistid, tseiloni budistid, birma budistid, hiina, tai ja tiibeti budistid ning nüüd ka ameerika, inglise, vene, soome jne budistid.

Budismil on eri maades eri ilme. Budism kohaneb kõikjal, kus ta levib. See on mõistusepärase, sest budism rõhutab levinud kultuuride, käsitluste ja seisukohade eriilmelisust. Buddha andis palju mitmesuguseid õpetusi, sest inimesed ei ole sugugi ühesugused ega mõtle ühtemoodi. See on analoogiline toitumistavadega — inimesed ei söö kogu maailmas ühte ja sama toitu. Sellepärast Buddha, arvestades inimeste erinevust, esitaski oma õpetust erinevate teedena, et inimesed saaksid neid

oma arengus kasutada neile sobival moel. Nii on budism terviklik süsteem, mis lubab igapäev leida lahendused oma probleemidele, areneda ning kasvada. Neis läänemaades, kus toonitatakse psühholoogiat (näiteks USA-s või Šveitsis), käsitletakse budismi psühholoogia seisukohalt: tõlgete tegemisel ja uurimisel võetakse seal aluseks psühholoogia. Maades, kus inimesed on meelestunud hardumusele ja kus on levinud tänuaulude tava (nagu Lõuna-Euroopa maades ja Ladina-Ameerikas), ilmneb budism just hardusvormis. Samal ajal Põhja-Euroopas, kus *traditsiooniliselt ei leita* suurimat rahuldust tänuauludes, rõhutatakse budismi intellektuaalset külge (Berzin, Thubten Chodron 1991: 6–7).

T e i s e k s, läänlasele sümptatiseerib budismi praktilisus (teostatavus) ja konkreetsus: Buddha ei leppinud pelgalt metafüüsiliste arutlustega (NB! Ometi on filosoofilisel arutlusel budismis väga tähtis koht!) inimeksistentsi teemal, vaid otsis ja leidis eksistentsi sügavaimaid probleeme puudutavatele täpselt sõnastatud küsimustele otsesed vastused.

K o l m a n d a k s, see, mis budismi kõige enam lähendab mõtteviisile, mida me teaduslikuks nimetame — budism peab tähtsaks empiirilist kogemust ja selle objektiivset analüüsi. *Dharma* teostamine on nagu teaduslik uurimistöö, mille aluseks on katse (empiiriline kogemus). Buddha on öelnud, et õpilased ärgu kuulaku tema sõnu üksnes austusest tema vastu teda uskudes, vaid et nad katsuksid need järele samamoodi, nagu proovitakse kulda tule ja muude vahenditega. Seda võib nimetada realistlikuks meelestatuseks — nagu Lääne teadus, nii tunnistab ka budism eelkõige tõestatud fakti. Lääne teadlased on leidnud budismis traditsioone, mis on kooskõlas teaduse mitmete fundamentaalsete seisukohtadega. Dialoogid teadlaste ja selliste silmapaistvate budistide vahel nagu näiteks Tema Pühadus Dalai-Laama kes-

kenduvad peamiselt kolme ainevalla probleemidele. Esimene neist hõlmab dialoogi astrofüüsikutega universumi tekke ja arengu üle, teine vestlusi tuumafüüsikutega aine ja elementaariosakeste ehituse teemal ja kolmas diskussioone neuroloogidega aju ja meelega talitluse teemal. Nii teadus kui budism on seisukohal, et aine ja energia ei teki ega hävi, vaid muundub. Teadvuse (meele) suhtes on budism samal seisukohal: teadvus ei teki ega kao, vaid transformeerub ühest olekust (seisundist) teise (Berzin, Thubten Chodron 1991: 6–7). Selles kontekstis on tähendusrikas Albert Einsteini biograafide viide Lääne teadusliku mõtlemise suurvaimu sõnadele, mida too olevat öelnud: “Kui oleksin usklik, oleksin budist.”

Nagu öeldud, budism on jõudnud Läände ja ka Eestisse. Ma ei pea siin silmas niivõrd seda, et trükkis ilmuvad maailmakirjanduse varasalve kuuluvate budistlike teoste kriitilised tõlked, ega sedagi, et Tema Pühadus XIV Dalai-Laama kõneleb Eestis eestlastele. Räägin inimestest, kes nimetavad end budistideks või ka budalasteks või Buddha järgijateks — neist, kes end identifitseerivad ühel või teisel moel budistliku maailmaga.

Kultuuritraditsioonide kandumine ühest areaalist teise on keeruline ja probleemiderohke nähtus. Lama Angarika Govinda (1990: 3) on selle kohta öelnud: Tõdesid ei saa “üle võtta”, neid tuleb pidevalt uuesti avastada. Neid tuleb igavesti muuta ja ümber kirjutada, et nad säilitaksid oma tähenduse, elava väärtuse ja vaimse teovõime. See on vaimse arengu seadus, millest tuleb vajadus kogeda samu tõdesid alati uuel kujul ja kultiveerida ning propageerida mitte niivõrd tulemusi kui m e e t o d e i d, mille abil me saavutame teadmise ja kogeme reaalsust.

Budismi jõudmine Eestisse on tõsiasi. Budism tuleb siia mitmel viisil: üks tee on kontakt elava traditsiooni kandjatega burjaatide-mongolite, tiibetlaste jt hulga-

teine tee on kokkupuude Lääne budistidega ja kolmas eesti teadlaste-budoloogide panus arenevasse eesti kultuuri. Kuid budismi jõudmine Läände ja eriti Eestisse on siiski alles algaasis, nn "välise vastuvõtu" faasis. Väliseks vastuvõtuks nimetan seda, kui uuspöördunud neofüüdid identifitseerivad end budistliku maailmaga mingite eelkõige väliseiks hinnatavate tunnuste alusel, s.t mitmete atribuutide kasutamist, alates paljaks-aetud peast kuni palvehelmeste sõrmitsemise ja mantlate laulmiseni ning rituaalide sooritamiseni. Need tegevused ei ole sugugi tähtsusetud, kuid näib, et praegusel etapil mõistetakse seda kõike siiski välise atribuutika tasemel. Teine budismi välise vastuvõtu tunnusjoon on minu meelest see, et uuspöördunud teevad enda identifitseerimisel ranget vahet, rõhutades: siin on *theravāda*-budism, seal *zen*-budism, see on *chan*-budism, too on tiibeti *nyingma*-koolkond ja too hoopis *gelug*-koolkond jne. Lisaks on oht, et uuspöördunud võivad alguses halvaks panuga suhtuda nendesse traditsioonidesse, kuhu nad oma sünnipäralt ja rahvuskultuurilt kuuluvad. Selle kohta on öelnud Tema Pühadus XIV Dalai-Laama (Tenzin Gyatso 1991: 4): Usu muutmine on väga keerukas asi ja enne kui seda teha, peaks hoolikalt järele mõtlema. Kõige tähtsam — ei tohi sulguda sektantlusse. Pean silmas seda, et uuspöördunud ei tohiks põlgusega suhtuda religiooni, mille sfääri nad varem kuulusid. Seesugune põlgus ei ole budistlik, sest mitte kellelgi siin maailmas ei ole Tõe monopoli ja lõppkokkuvõttes on kõikide usundite eesmärk üks — inimese vaimne ja kõlbeline täiustumine.

Lääne budistide juures ilmneb üks iseäralik joon: Lääne neofüüdid kipuvad halvaks panuga vaatama orientalistide-budoloogide peale — neofüütide hulgas on levinud arvamus, nagu oleks teadus põhimõtteliselt eemal elavast religioosest kogemusest inimeste südames. See

tõttu toda, mida eespool nimetasin väliseks vastuvõtuks, peetakse "praktikaks" (millegi reaalse, käegakatsutava ja elulise tähenduses) ja tekstide teaduslikku, kriitilist analüüsi "teooriaks" (elukauge ja kuiva akadeemilise teoretiseerimise tähenduses). Ometi on teadusepõlgus budismi elavale kogemusele täiesti võõras. (Mõelgem siin silmapaistvate budistide koostööle teadlastega, millele eespool viitasin.) Traditsiooniliselt peab Seadmusejärgija Seadmust kõigepealt *u u r i m a*, siis seda siiralt *t e o s t a m a* ja alles seejärel levitama. Tuntud vene budoloogile ja budistile Štšerbatskoile omistatakse mõtet, mille järgi iga budoloog on ühtlasi budist ja iga tõeline budist on samal ajal ka budoloog. Meenutagem, et kõik kuulsad budistid — Nāgārjuna, Śāntideva, Kamalaśīla, Atiśa, Tsongkhapa jt — olid ka õpetlased. Siinkohal tahaksin rääkida loo, mille on jutustanud Tema Pühadus XIV Dalai-Laama. Nimelt elas kunagi Tiibetis silmapaistev õpetaja Drom. Kord oli ta näinud üht meest sooritamas pühamu ümber kõndimise rituaali. "Pühamu ümber kõndimine on hea, aga Seadmuse teostamine parem," lausunud Drom. Mees mõelnud: "Tähendab, tuleb lugeda pühi tekste." Mõeldud — tehtud. Hakanud mees lugema pühi tekste. Ühel päeval näinud Drom seda meest tekste lugemas ja lausunud: "Pühade tekstide lugemine on hea asi, kuid Seadmuse teostamine on veelgi parem." Mees mõelnud: "Tähendab, ka sellest on veel vähe. Kui ma nüüd hakkam mediteerima, siis on see küll teostamine." Drom leidnud mehe mediteerimas ja öelnud: "Mõtlus on väga hea asi, kuid Seadmuse teostamine on veelgi parem." Hämmastunult küsinud mees: "Kuidas ma pean siis Seadmust teostama?" Drom vastanud: "Ära kiindu sellesse elusse. Olgu Seadmuse teostamiseks sinu *meel*." Dalai-Laama ütleb, et Seadmuse teostamine on eelkõige teadvustamise, teadlikuks

saamise protsess, miski, mis on eelkõige seotud mõistega "teadvus" (Tenzin Gyatso 1975: 33).

Seadmuse teostamine ei tähenda väliseid muutusi, s.t elu kloostris ja tekstide retsiteerimist, mantrate laulmist ja mediteerimist. Siiski ei tähenda see, et need asjad ei võiks olla Seadmuse teostamise osaks. Siin tähendab "teostamine" teadvuse (meele) seisundi muutmist sel moel, et Seadmus viiakse teadvusse (meelde) ja teadvus muutub niiviisi tavateadvusest *Dharma*-teadvuseks. Kui on selgunud, kuidas Seadmus viia oma meelde, nii et kogu meel saaks *Dharma*'ks, siis võivad meie kõik füüsilised ja sõnalised teod (rääkimata mõtetest) saada Seadmusega kooskõlla. Vastupidisel juhul — kui Seadmus ei ole meeles ja meel ei ole Seadmuses — pole ei meditatsioonist, ei mantratest, ei kummardustest, ei tekstide retsiteerimisest ega kloostrielust vähimatki kasu. Meel on *Dharma* teostamisel kõige tähtsam asi (*ibid.*). Buddha on öelnud: "Mis kasu on sul sassis juukseist? Mis kasu nahkrõivaist? Sa hoolid ju ainult välisest ega näe, et su sees on padrikud." (*Dhammapada*. 1977.)

Kuidas viia Seadmus meelde? Budismis on Seadmuse sümboliks kaheksa kodaraga Seadmuseratas (*Dharmacakra*). Ratta olemuseks on pöörlemine ja veeremine (s.t liikumine), Seadmuseratta olemuseks on Seadmuse liikumine (pöörlemine ja veeremine). Budistlikus sümbolikas on veel üks ratas — see on Eluratas (*Bhavacakra*), mis sümboliseerib meie, tavaliste inimeste tavalist maailma, nii ainelist kui vaimset. Eluratta veeremisele on loomuomased kannatus ja lõppematud probleemid (*duhkha*), Seadmuseratta veeremisele on olemuslikult omane kannatuse kaotamine (*dukkhanirodha*). Eluratast ei ole keegi veerema pannud — see veereb alusetu aegadest saadik. Seadmuseratta pani veerema Buddha, ja juba enam kui kaks ja pool tuhat aastat on meie maailmas olemas Seadmus, s.t pääs kannatustest. Lihtsusta-

tult öeldes peame Eluratta pöörlemise ja veeremise ära tundma (selle teadvustama ja seda mõistma) ning selle asendama oma teadvuses Seadmuseratta pöörlemise ja veeremisega, s.t me peame oma meeles käivitama Seadmuseratta ja hakkama selle pöörlemist ja veeremist läbi elama.

Buddha pööras Seadmuseratast selle veeremapane-kuks kolm korda: esimest korda siis, kui ta kuulutas õpetust Neljast Õilsast Tõest (*catvāry āryasatyāni*), teist korda siis, kui Önnis kuulutas õpetust tühjustest (*śūnyatā*) — õpetust kõigi nähtuste i s e o l e m i s e (*svabhāva*) puudumisest, ja kolmandat korda siis, kui Buddha kuulutas õpetust tavatõest ja Ülimast Tõest. Järelikult käivitub Seadmuseratas meie meeles kõigi nende kolme õpetuse mõistmise ja teostamise kaudu. Siinjuures on oluline see, millest Tema Pühadus XIV Dalai-Laama muu hulgas kõneles 3. oktoobril 1991. a Otepääl, kui ta kohtus Mahajaana Instituudi kuulajate ja eesti budistidega, nimelt et tuleb kõiki budistlikke vabanemisteid kui ühe hoone eri korruseid käsitleda ühtsena. *Dharma* teostamine on kui maja ehitamine: kõigepealt tuleb rajada vundament, seejärel ehitada esimene, siis teine ja lõpuks kolmas korrus. Nii nagu on nõme alustada maja ehitust kõige ülemisest korrusest, on nõme alustada *Dharma* teostamist kohe kõrgetest teedest; ilma vaimse kogemuse ja vilumuseta hinajaana tasemel.

Eluratta pöörlemine ja veeremine ongi sansaara (sõna-sõnalt "(kokku)tiirlemine" — *samsāra*). Eluratta pöörlemine ja veeremine tähendab meeleloolises (psühholoogilises) kontekstis negatiivsete meeleolude ja positiivsete seisundite pidevat lõputut vaheldumist. Inimene kogeb (elab läbi) Eluratta pöörlemist ja veeremist kõigil kolmel eneseaktualisatsiooni tasandil — keha (füüsilisel), keele (intellektuaalsel) ja meele (vaimsel) tasandil. See, mida budistid nirvaanaks nimetavad,

on Eluratta tiirlemise (pöörlemise ja veeremise) lakkamine (*nirvāna* — sõna-sõnalt “vaibumine”; *nirvṛtti* — “lakkamine”). Sansaara minek nirvaanasse (s.t tiirlemise hääbumine) ehk negatiivsete ja positiivsete seisundite pideva vaheldumise lakkamine ongi see, mida budismis kannatuse kadumiseks (*duḥkhanirodha*) nimetatakse. Nagu öeldud, tuleb selleks Eluratta pöörlemine ja veeremine asendada Seadmuseratta pöörlemise ja veeremisega, s.o hakata Seadmuseratta pöörlemist ja veeremist kõigil kolmel eneseaktualisatsiooni tasandil — keha (füüsilisel), keele (intellektuaalsel) ja meelega (vaimsel) tasandil — läbi elama. Teid ehk meetodeid selleks on väga palju, sest budism on alati arvestanud inimeste individuaalsusega, sellega, et üksikinimesed (aga “üldinimesi” ju ei olegi!) ei ole oma võimetelt ja omadustelt võrdsed ja ühesugused. Kuid peale erinevuse on olemas ka mõningane sarnasus, mis lubab tervel hulgal inimestel rakendada teatud tasemel ühesugust Seadmuse teostamise viisi. Mida jämedam isiksuse tasand võetakse, seda sarnasemad paistavad inimesed. Kuid peenimal tasandil on just erinevused suuremad ja need peened erinevused saavad seda tähtsamaks, mida rohkem inimene on vaimses plaanis kasvanud (edenenud). Nimelt sellepärast ei sobigi alustuseks kõrged vabanemisteed — enne jämeda lihvimist ei saa peenemaid lihvimisi ette võtta. Teiselt poolt ei tohi peenesse süvenedes unustada ka jämedat: kui vundament hakkab lagunema, satub elegantne luksuskorter seal kolmandal korrusel samuti varisemisohu. Seepärast on kõige tähtsamad just need alguse- või lähtemeetodid, millesse budistliku traditsiooniga põgusalt kokkupuutunud uuspöördunud tavatsevad mõningase põlgliku üleolekuga suhtuda. Tõsiselt meelestunud ja siiras Seadmusejärgija muidugi ei tee seda.

Eluratta pöörlemisele ja veeremisele on omane nähtus, mida väljendab sanskriti sõna *duḥkha*. Sellest

räägib esimene Õilsatest Tõdedest — Tõde kannatusest ja lõppematutest probleemidest. Toporov kirjutab, et *duhkha* mõistes avaldub budismi unikaalsus: 1) just budistlikud mõtlejad Indias suutsid tuua välja eksistentsi pessimistliku aspekti selle vältimatuses ja universaalsuses; 2) vaid budismis sai *duhkha* lähtemõisteks, millel rajanevad kõik Neli Õilsat Tõde. Sellega viidi vanaindia filosoofilistele koolkondadele (*daršana*'tele) üldiselt omane vabanemisprobleem (*mokṣa*; *kaivalya*) esmakordselt sügavate ja keeruliste eksistentsiaalsete suhete konteksti. *Duhkha* — see on too, mis loodusest tingituna püsivalt on olemas ja mis tähendab eelkõige haaratust sünni-surma tiirlevast ahelast. Kannatuse kadumisele viiv tee (*duhkhanirodhagāminī pratipad*) ei ole tingitud loodusest, vaid lähtub inimkultuurist ja on olemas sellest ajast, kui käivitati Seadmuseratas. Sellisena on see inimesele ainus võimalus oma olukorda parandada (Toporov 1979: 134–149).

Võib rääkida kannatuse kuuest peamisest tüübist. Esimene on sõprade ja meie ühiskondliku seisundi kestvusetus (püsitus), mis väljendub selles, et meie seisund ühiskonnas pole iseenesest midagi püsivat: täna oleme tööandjad, aga homme toimub langus ja meist saavad käsualused (või ka vastupidi). Samuti võivad meie tännastest vaenlastest homme saada sõbrad ja sõpradest vaenlased. See kehtib ka rahvaste kohta — täna vaenutsevad rahvad võivad homme liidu sõlmida jne jne.

Teine on seisund, mis väljendub selles, et me ialgi ei leia täit rahuldust: võime lõpmatuseni püüda rahuldada oma soove, kuid ikka ja alati tahame enamat; kui saame lõpuks, mis tahtsime, ei rahulda soovitu meie lõputuid himusid täielikult.

Kolmas on ängistus loendamatumest taassündidest:

oleme elanud niipalju elusid, et meie poolt maha jäetud kehad võiksid moodustada hiiglasliku laibamäe.

Neljas on ahistusseisund, mille põhjustavad ikka ja jälle korduvad eostumised: me eostume taas ja taas kujul, mille olemuseks on kannatus; kuidas me ka ei püüdleks oma eesmärkide poole, alustades taas ja taas, satume lõpuks paratamatult kannatuse sisse.

Viies on kannatus muutumisest: igale tõusule järgneb langus, kohtumisele lahkumine, pärast elu tuleb surm.

Kuues on ahistus üksindusest: üksi sünnime, üksi ka sureme, haigusteski oleme üksi (kes seda poleks kogunud!).

Need kuus kannatuse tüüpi võib kokku võtta kolmeks suureks ahistuseks: 1) ainelised ja kehalised probleemid (piin); 2) muutumise probleemid; 3) kõikehõlmav kannatus (nn "eksistentsiaalne äng": olemas olla tähendab tunda ahistust ja kannatada). Tavaliselt on kõige raskem mõista muutumise probleeme, sest vahelduvate seisundite puhul kustutab ajutine positiivse seisundi puhang meelest negatiivse ja uue negatiivse seisundi puhul üritab inimene taastada olnud (kogetud) positiivset seisundit. Sellest sünnib ka see igavene ja lõputa "uue" tagaajamine (*Advice...* 1979). Šāntideva (1982) ütleb, et kannatus on lihtsalt õnnetunde puudumine.

Elurattast haaratud olendid alluvad kaheksale "maisele" tundele (teadvusseisundi tähenduses meeleolule): nad on mõjutatud võidust ja kaotusest, kuulsusest ja häbist, kiitusest ja laitusest ning naudingust ja piinast.

Eluratta tiirlemise (sansaara) põhjuseks on eetilises mõttes määrivad teod ja psühhofüüsilised moodustised, mis aktualiseeruvad nende tegude läbi. Sanskriti sõna *karma* tähendab "tegu" (seega mõiste *karma* kasutamine saatuse, karistuse vms tähenduses on

vähemasti eksitav) ja teod võivad oma viljadelt (*karmaphala* — teovili) olla kas 1) hüvestavad (käesoleva kirjatüki kontekstis Seadmuseratta pöörlemist ja vee-remist ja seega vaimset virgumist (*bodhi*) soodustavad), 2) kahjustavad (vaimset virgumist takistavad) või 3) neutraalsed. Psühhofüüsilised moodustised (sisuliselt konfliktised emotsioonid) on kui mustus teadvuse (meele) pinnal. Just nimelt pinnal, sest vastavalt budistlikule ettekujutusele on need konfliktised emotsioonid meie teadvusevoolu perifeeriasse kuuluvad moodustised. Need on meelemustus ehk meeleplekid (*cittakleša*), millest peamised on upsakus, kadedus, himukus, vihkamine ja meelenõmedus. Nende mõju all pannaksegi toime määrivaid tegusid, mida budismis loetletakse kümme. Esimesed kolm on *kehaga* tehtavad teod:

1) elu võtmine (olgu see siis kasvõi “tühipalja” putuka elu);

2) selle võtmine, mida ei ole antud (hoolimata varastatava väärtusest või sellest, kas tegu on tehtud oma või kellegi teise käega);

3) kõlvatustes ekslemine.

Järgmised neli on *keelega* tehtavad teod:

4) vale lausumine (teiste petmine nii sõna kui teoga);

5) kurja lausumine (laimamine, klatšimisega lõhe tekitamine inimeste vahele, sõprade tülliajamine või tüli õhutamine);

6) solvamine (jõhkutsemine ja rõvetsemine);

7) tühja jutu rääkimine (s.t meeleplekkide mõju all olles lolluste rääkimine ja keelepeks).

Viimased kolm on *meelega* tehtavad teod:

8) ahne- ja kademeelsus (teisele kuuluva himustamine);

9) kurjameelsus (teisele kahju soovimine);

10) väärade vaadete pooldamine (s.t selle olevaks arvamine, mida tegelikult ei olegi olemas, või tegelikult olemasoleva olematuks pidamine).

Buddha ütles: Pühi tekste määratakse kordamata jätmisega, maju määratakse korrastamata jätmisega, laiskus määrab ilu, ärgas määrab end hoolimatusega. Naine määrab end halva eluviisiga, ohverdaja määrab end ihnsusega. Nii seda kui teist maailma määrivad pahelised seadmused. Kõige rohkem aga määrab teadmatuus: see on kõntsade kõnts. Kui te sellest vabanete, bhikšud, siis olete kõntsast täiesti vabad (*Dhammapada*. 1977).

Huvitava seletuse *karma* mõistele annab Alexander Berzin (Berzin, Thubten Chodron 1991: 8–10). *Karma* idee väljendub mitmel viisil. Läänes on paraku terve hulk eksitavaid (väärraid) ettekujutusi *karma*'st: paljud inimesed võtavad seda saatuse või omamoodi ettehoolduse tähenduses. Näiteks kui keegi on saanud löögi autolt või kaotanud äris suure summa raha, siis ütlevad inimesed sageli, et "pole parata, see on karma". See on aga pigem Jumala tahte idee: on miski, mis ületab meie arusaamise ega allu meie kontrollile. Budistlik ettekujutus *karma*'st on hoopis teistsugune. Siin tähendab *karma* tegutsemisajat. Lähtuvalt varem sooritatud tegudest sisenevad niisugused tegutsemisimpulsid meie meelde ja annavad tõuke uute tegude sooritamiseks. Näiteks kelleski avaldub aje ületada tänav just sel hetkel, kui ta võib saada löögi mööduvalt autolt, ei minut varem ega hiljem. Avalduv impulss on tema varasemate tegude vili. Eelnevas elus võis see inimene piinata ja tappa teisi, ning selliste tegude viljaks on eluea lühenemine. Sel põhjusel avaldubki aje ületada tänav just selsamal hetkel, kui inimene võib saada löögi mööduvalt autolt. Kunagi tehtud teod süvendavad harjumusi, loovad käitumistendentse ja meelestavad samu tegusid sooritama ka

tulevikus, mil need harjumused ja tendentsid vastavate tingimuste kujunemisel välja löövad. Vihastades loome harjumuse uuesti vihastada. Aje suitsetada võib samuti seletada *karma* abil, sealjuures ei loo sigareti suitsetamine mitte üksnes meeleolu kord tehtu kordamiseks, vaid kandub ka kehaliste impulsside valda, s.t avaldub füüsilises vajaduses leida lõõgastust suitsetamise abil.

Huvitava paralleeli võib leida 1980. aastatel populaarseks saanud sünergeetilise mõtlemisviisi ja budistliku *karma*-teooria vahel; mõlemad näevad tuleviku ja oleviku vormumise algeid inimeste igapäevases tegevuses olevikus ja minevikus.

Tänased mõtted, plaanid ja teod vormivad tulevikku. Kuid olevik ei muutu tulevikuks mitte üksnes inimeste valikust lähtuvate arengufaktorite ja suundade tulemusena. Inimese igapäevased otsused ja tegevus mõjutavad tugevasti seda, milliseks kujuneb tulevik (*Sünergeetiline... 1991*).

Seadmuse teostamiseks tuleb püüda vältida eespool kirjeldatud kümne määriva teo sooritamist. Leian, et siin avaldub peamine erinevus kristlikust traditsioonist: selle kultuurikulu kümnest määrivast teost hoidumine on esitatud imperatiivis: sa ei tohi... India kultuuri kandjana esitas Buddha "käsud" soovitusena: kui soovid vabaneda kannatustest, siis püüa igati vältida tapmist, varastamist jne. Niisugune aktsent tundub olevat ratsionaalsem, sest tavalisel inimesel on ju peaaegu võimatu täita näiteks sellist töötust: ma ei tapa iialgi. Eksisteerimine ainelises maailmas tähendab paratamatult vägivalda (*himsā*). Töötuse täitmata jätmine viib aga ränkadesse kannatustesse. Me saame ideaalile ainult järk-järgult läheneda, puhastudes vähehaaval, kuid järjekindlalt meelt määrivate tegude viljadest ning keskendades meelt ja arendades tähelepanuvõimet, et hoiduda uutest määrivatest tegudest. Seda

pidaski Alexander Berzin silmas, öeldes, et budism on positiivsete harjumuste kujustamise tee (Ints 1989: 2).

Just sel taustal tuleb mõista kolmekordset varjupaika (*Triśaraṇa*). Nagu kristluses on kõige olulisemaks sakramendiks ristimine Isa, Poja ja Püha Vaimu nimel, nii on budismis kõikidest pühendustest kõige tähtsam Varjupaiga leidmine Kolmes Aardes (budistlik *Triratna: Buddha, Dharma, Saṃgha*). Varjupaik Kolmes Aardes on aluste alus ja Seadmuse kõigi teostamisviiside põhi. Seda rõhutas *Tripitaka* traditsiooni kandja, auväärne Amdo laama Tenzin Gyatso oma loengus, mille ta pidas 5. mail 1991 Peterburi datsangis. Varjupaiga leidmine on võimalik üksnes vaimse ülekande kaudu, s.t kui laama, kes on elava traditsiooni kandja ja kuulub suulise pärimuse liini, lausub *Triśaraṇa* vormeli ning õpilased seda valjusti kordavad. See ei tähenda, et Varjupaiga vormeli lugemine ja kordamine raamatust, kus see võib olla trükitud, ei võiks hästi toimida, kuid ühendus elava traditsiooniga on võimalik ainult suulisel ülekandel ja alles siis saab Varjupaik tõelise tähenduse oma väes.

Varjupaiga leidmise traditsioon on väga vana ja ulatub elava ülekandeliini kaudu (täpsemalt väga paljude selliste liinide kaudu) Buddha Šākyamunini. Buddha eluajal oli Kogudusse vastuvõtu rituaal väga lihtne. Pärast seda kui inimesed olid avaldanud soovi saada kerjasmunkade koguduse liikmeks, olevat Önnis kinnitanud nende vastuvõtu *Samgha*'sse, nimetades neid bhikšudeks: "Astuge sisse, bhikšud!" Hiljem, kui *Samgha* oli kasvanud ja paljud mungad vajaliku tasemeni jõudnud, olevat Buddha saatnud oma õpilased üle maa, neid volitades soovijaid ja kohaseid *Samgha*'sse vastu võtma Kolme Aarde nimel (Kanai Lal Hazra 1982: 14–15). Oluline on siin see, et juba algusaegadel ei võetud Kogudusse vastu meelegaheid ega füüsiliste puuetega inimesi, sa-

muti neid, kellel oli ühiskonna ees võlgasid (ebamoraalseid inimesi ja kurjategijaid, kellel karistus kandmata). Samuti ei võetud *Samgha*'sse alaealisi: mungaõpilaseks ei võetud tavaliselt nooremaid kui 15-aastasi ja täismungaks nooremaid kui 20-aastasi (*ibid.*: 15–16).

Kui olend puhastab oma meele määrivatest tegudest ja nende varjatud viljadest, vabaneb ta kõigist puudustest ja mõistab vahetult kõigi nähtuste olemust. Sellist olendit nimetatakse Virgunuks, ta on Varjupaiga õpetaja ja sarnaneb arstiga.

Seadmuse Aare tähendab Õilsaid Teid (peamisi teid, mille järgimisel vabanetakse määrivatest tegudest ja nende varjatud viljadest) ja nende puudumist, s.t kõrgeimat teadvuse seisundit pärast kaotamisväärse kaotamist. Seadmus on *tegelik* Varjupaik, mis sarnaneb arstirohuga

Koguduse Aare tähendab nii ilmikuid kui munki, kes on teostanud kõrgema tee oma teadvusevoolus. Nad on sõbrad, kes võivad aidata Varjupaika leida ja sarnanevad halastajavendade ja -õdedega. Nõnda seletab Varjupaiga traditsioonilist tähendust XIV Dalai-Laama (Tenzin Gyatso 1975: 34–35).

Varjupaiga leidmine tähendab mahajaanas sisuliselt viie töotusvande andmist: 1) töotus järgida kõiges Buddha eeskuju ja olla tema vääriline; 2) töotus järgida kõiges Buddha Õpetust ja olla selle vääriline; 3) töotus järgida kõiges Koguduse liikmete eeskuju ja juhiseid ja olla nende vääriline; 4) töotus saavutada täielik Virgumine, ja — mahajaana traditsioonis olulisim — 5) töotus teha seda kõike kõigi olendite hüvanguks.

Varjupaik ei ole koht või kõrgeim võim, mis või kes kaitseks meid meie enese ja maailma eest. Niisugune kujutus on budismis kohatu. Varjupaik tähendab kindlat sihti elus. Inimesed, kes ei ole Varjupaika leidnud, alluvad meeleplekkidest valitsejatele ja satuvad määrivate

tegude tõttu kurja meelevald alla. Varjupaiga leidnud aga alluvad Seadmusele. Sellega võetakse tarvitusele preventiivsed abinõud vastuoluliste motiivide js soovide padrikus ekslemise vältimiseks. Varjupaiga leidmine tähendab motivatsiooni teadvustamist ja kõigi motiivide hulgast hüvestavate meelde toomist. Seega on budistlikul Varjupaigal muu hulgas autoteraapiline tähendus, sest sel moel meelestumine ja motivatsiooni teadvustamine toob meelerahu ja kindluse, aitab ületada ärevust ja hirme. Selles väljendub Varjupaiga "kaitsefunktsioon".

Pühenduda Seadmuse teostamisele oligi seesama siht, mille seadis endale Buddha ja mille suunas töötab *Samgha* (Berzin, Thubten Chodron 1991). Varjupaiga tähtsust budistlikus traditsioonis näitab ka see, et kõik Seadmuse teostamise konkreetset viisid algavad *Trišarāna* vormelist, millele tavaliselt võib järgneda mõtlus Eluratta olemusest ning teo ja selle tagajärje seostest jms.

Budism on ratsionaalne õpetus, mis suunab järgijaid realistlikult hindama ennast, oma probleeme ja seejärel leidma neile probleemidele arukaid ning loogiliselt põhjendatud lahendusi.

Kirjandus

- Advice from a Spiritual Friend: Buddhist Thought Transformation.* 1977. (Transmitted by the Tibetan Lamas Geshe Rabten & Geshe Nawang Dhargyey.) New-Delhi: Publications for Wisdom Culture
- Berzin, Alexander, Thubten Chodron 1991. *Glimpse of Reality.* Singapore: Amitabha Buddhist Centre
- Dhammapada.* 1977. ("Loomingu" Raamatukogu, nr 24.) Tallinn: Perioodika
- Ints, Harri 1989. Kohtumine Alexander Berziniga. — *Sõnumitooja*, nr 24, lk 2
- Kanai Lal Hazra 1982. *History of Theravāda Buddhism in South-East Asia.* New-Delhi: Munshiram Manoharalal Publishers Pvt. Ltd.

Varjupaik Seadmuse teostamiseks

- Lama Angarika Govinda 1990. Budism kui elav kogemus. — *Sõnumitooja*, nr 11, lk 1-4
- Saṅgharakshita 1990. Dharma olemus. — *Sõnumitooja*, nr 12, lk 1-3
- Santina, Peter D. *Fundamentals of Buddhism*. Taipei: The Corporate Body of The Buddha Educational Foundation
- Sünergeetiline* mõtlemisviis. 1991. Tallinn: Eesti Põllumajanduse Infokeskus
- Śāntideva 1982. *Bodhiśarjāvatāra*. ("Loomingu" Raamatukogu, nr 3-4.) Tallinn: Perioodika
- Tenzin Gyatso The Fourteenth Dalai Lama 1975. *The Buddhism of Tibet*. London, lk 33-35
- XIV Dalai Laama Tenzin Gyatso 1991. Kõigil on õigus õnnele. — *Sõnumitooja*, nr 7, lk 1, 4
- Топоров, Владимир 1979 = Топоров В. Н. Учение Нагарджуны о движении в связи с аксиоматикой раннего буддизма. — Москва: Наука, с. 134-149

Ado Vabbe. ***.

EESTI RAHVUSLIKUST KOOS- SEISUST PÄRAST TEIST MAAILMASÕDA

Kulno Kala

Hoolimata sellest, et alates 13. sajandi alguse vallutustest oli Eestis tekkinud väike võõrahvustest ülemkiht ning hiljem olid sagedased sõjad, katk ja näljahädad ohtlikult vähendanud eestlaste arvu, jäi Eesti ikkagi põhiliselt üherahvuseliseks. Siia ei õnnestunud ümber asustada saksa talupoegi, tulemusi ei andnud ka pärast Põhjasõda tehtud vene kolonisatsiooni katsed. Saksa mõisnikud ja linnakodanikud moodustasid küll püsiva, kuid üsna väikese ja eraldiseisva kihi, mis ei olnud tõsiseks ohuks eestlaste kestmajäämisele. Seda ei olnud ka Peipsi äärde tekkinud vene elanikkond ega vene kaupmehed või käsitöölised linnades. Rahvuslik ärkamisaeg andis jõudu vastu seista 1880. aastatel alanud venestamispoliitikale. Pealegi ei kaasnenu viimasega vene kolonisatsiooni, kui selleks mitte pidada vene kroonuametnike ilmumist. Koloniseerimismärke ilmses küll Vene impeeriumi sõjatööstuskompleksi arendamisega Eestis Esimese maailmasõja eel, kuid see piirdus peamiselt Tallinnaga. Võit Vabadussõjas koos Eesti Vabariigi loomisega kindlustas eestlaste õigust oma põlisele asualale.

19. sajandi teise poole tööstuslik areng oli kaasa toonud eestlaste, varem peamiselt maarahva kiirema linnastumise. Kui veel 1881. aastal oli eestlasi linnarahvasti-

kus ainult 56,1%, siis 1897. aastal 67,8% ja 1922. aastal juba 85,2% (Pullat 1978: 134).

1934. aasta rahvaloenduse andmeil elas Eestis 1 126 413 inimest, neist eestlasi 88,1% ehk ümardatult 992 400. Teistest rahvustest olid ülekaalus venelased — 8,2%; järgnesid sakslased — 1,5%; rootslased — 0,7%; lätlased — 0,5%; juudid — 0,4% ja muud rahvused — 0,6%. Venelased elasid kompaktsemalt Petserimaal, kus nad 11 vallast 7-s olid suures enamuses (2/3 maakonna valdade elanikest olid venelased), samuti Narva-tagustes valdades. Narva elanikest oli venelasi 29,7%, Petseris 40,8%. Venelaste asualasid oli veel Peipsi ääres, neid töötas põlevkivitööstuses. Tallinnas oli venelasi 5,7%. Peale Narva ja Petseri oli eestlasi linnadest kõige vähem Valgas — 82,3%, järgnesid Tallinn — 85,6%, Tartu — 87,6%, Kuressaare — 88,0% ja Haapsalu — 88,3%. Teistes linnades oli eestlasi üle 90%, maakondades enamasti 97–99%.

*

Juba Tsaari-Venemaa koosseisus oli Eesti olnud üks tööstuslikult arenenumaid piirkondi. Tööstuse laiendamisel lähtuti tollal mõistagi impeeriumi huvidest, mis vajutas siinsele tööstusele ka märgatava ühekülgsuse pitiseri. Lisaks 19. sajandi keskpaiku asutatud Kreenholmi puuvillamanufaktuurile (üks suuremaid tollases Euroopas) ja teistele ettevõtetele hoogustus sajandivahetusel tööstuse areng ka Tallinnas. Osa sinna rajatud suuretevitteid, eeskätt laevaehitustehased, olid impeeriumi sõjatööstuskompleksi koostisosa. Esimese maailmasõja eel oli ligikaudu 2/3 Eesti tööstustöötajaist rakendatud ainult kahes tööstusharus — tekstiilitööstuses ning masinaehituses ja metallitööstuses. Eesti Vabariigi ajal see disproportsioon kadus, tööstuse arenemine muutus Eesti-keskseks. Varasemast märksa suuremat tähelepanu pöörati kohaliku tooraine ja loodusvarade, sh eriti

põlevkivi kasutamisele. 1930. aastate lõpul oli tööstus tõusuteel. Tööstuse struktuur oli Eesti vajadustest ja võimalustest lähtudes põhjalikult ümber korraldatud. 1939. aastal avaldatud hinnangu järgi tegutses kogu rahvastikust tööstuses ja ehituses 60 000 inimest, koos pereleikmetega oli tööstusega seotud umbes veerand Eesti rahvastikust (Tööstus... 1939: 2). Mõisteti tööstuse tähtsust elatustaseme tõusu kiire allikana. Järjest paremini rahuldas oma tööstus siseturu vajadusi ja suutis konkureerida ka välisurul. Tööstus- ja põllumajandussaaduste koguväljaveost oli tööstustoodete ekspordi osa 1938. aastal 45% (K[ukke] 1939: 5; *Konjunktuur*, nr 60/61, 1939, lk 555).

Pärast Eesti annekteerimist 1940. aastal hakati aga rõhutama, et kuni selle ajani oli Eesti olnud mahajäänud agraarmaa, imperialistlike suurriikide ripats, "kartulivabariik". Vastavalt sotsialismi ehitamise teooriale hakati üheks tähtsamaks ülesandeks pidama sotsialistlikku industrialiseerimist, mida NSV Liidus oli teostatud juba 1920. aastate lõpust.

Positiivse ja majanduslikult mõistliku kõrval, mida sõjajärgne industrialiseerimine Eestis kaasa tõi, oli sellel eestlaste seisukohalt rohkesti negatiivseid tagajärgi. Kõige rängemaks neist on osutunud sadade tuhandete migrantide sissevool. Vaevalt leidub dokumente, et tõestada selle põhieesmärki — lülitada annekteeritud territoorium võimalikult kindlalt ja lõplikult unitaariigi koosseisu. Samal ajal kõneleb tulemus ise enda eest.

Olemasolevatel arvestusandmetel oli Eesti rahvaarv 1945. aastaks langenud 854 000-ni. Sellest elas linnades 31,3% ja maal 68,7% (*Eesti NSV ajalugu...* 1971: 601). Sõjaeelsete aastatega võrreldes oli linnarahvastiku osatähtsus pisut langenud. Sõjajärgses rahvuslikus koosseisus oli eestlasi suuresti üle 90%, milleks oli kaasa aidanud baltisakslaste lahkumine 1939. aasta sü-

gisest, rannarootslaste põgenemine 1944. aastal, Eesti piiri muutmine jms. Uhtlasi oli rahvaarv sõjaeelsega võrreldes palju vähenenud. Kui pidada arvu 854 000 õigeaks, oli rahvastik alates 1939. aastast, mil arvestusandmetel Eesti praegustes piirides elas 1 052 000 inimest (*Sovetskaja Õstonija...* 1979: 43), mõne aastaga vähenenud 198 000 inimese ehk umbes 1/5 võrra. Need on väga suured kaotused, eriti kui arvestada, et langenute, hukatute või emigreerunute hulgas oli ilmselt rohkem parimais eluaastais ja ettevõtlikke inimesi kui rahvastikus keskmiselt. Eriti oli vähenenud tööjõuliste meeste arv.

Trükis avaldatud andmetel suurenes Eesti rahvaarv aga üksnes aastail 1945–1950 854 000-lt 1 104 000-ni ehk 250 000 inimese võrra (*Istorija rabočego klassa...* 1985: 159). Mõne aastaga oli sõjaeelne rahvaarv (Eesti praegustes piirides) koguni suurenenud — lisandunud oli üle 50 000 inimese. 1945. aastast kuni 1950. aasta alguseni juurde tulnud 250 000 inimesest oli loomuliku iibe osa kõigest 8700, ülejäänud 241 300 oli mehaaniline juurdekasv (*Istorija rabočego klassa...* 1985: 159). Tõsi, viimane arv hõlmab ka Eestist 1941. aasta suvel evakueeritud ja Punaarmeele mobiliseeritud, kes ellu jäid ning kodumaale tagasi pöördusid. Lisada tuleb suhteliselt väike arv repatrieeritud. Neid kõiki kokku võis olla aga kuni 70 000 (*Istorija rabočego klassa...* 1985: 160). Nii pidi kuni 1950. aastani Eestisse saabuma umbes 170 000 inimest Venemaalt ja mujalt NSV Liidust.

Pärast rinde üleminekut Eestist algas siin kohe tööstuse taastamine. 1945. aasta juunis võeti vastu NSV Liidu Riikliku Kaitsekomitee määrus, mille alusel hakati Virumaa põlevkivipiirkonnas suurejooneliselt laiendama põlevkivitööstust. Selle eesmärgiks oli Leningradi varustamine gaasiga ja mootorikütuse tootmine Balti laevastikule. Ligikaudu samal ajal hakati Sillamäe-

le rajama salastatud ettevõtet. Põlevkivirajoonis rajati uusi kaevandusi ja põlevkivitöötlemistehaseid. Nende juurde ehitati linnalisi asulaid, Kohtla-Järvest ja Sillamäest said linnad. Narvas taastati Kreenholmi Manufaktuur, kuigi puuvilla tuli sinna vedada Kesk-Aasiast.

Tallinna elanikkond suurenes ainuüksi aastail 1945–1947 56 400 inimese võrra, sellest 94,7% n-ö mehhaanilisel teel. Kogu Eesti linnarahvastik kasvas aastail 1945–1950 267 000-lt 548 000-ni ehk üle kahe korra (*Istoriija rabočego klassa...* 1985: 160). Samal ajal asus rohkem kui pool aastail 1945–1946 Eestisse tagasi pöördunud reevakueeritutest, repatrieeritutest ja demobiliseeritutest elama maale. Esimestel sõjajärgsetel aastatel oli eestlastest maarahvastiku siirdumine linna veel tagasihoidlik. Sõjakaotuste tõttu valitses ka maal suur meestööjõu puudus.

Seega suurenes Eesti linnarahvastik enne 1950. aastat põhiliselt NSV Liidust sissesõitnute arvel. Neid asus Narva, põlevkivirajooni, Tallinna, Tartusse ja teistesegi linnadesse. Maaleminejaid oli vähe. Nad täitsid kiiresti tühiku, mis Eesti rahvastikus oli tekitatud aastail 1940–1944. Tingimused selleks loodi tööstuse forsseerimisega, esialgu peamiselt Virumaal. Tööstuse arendamine ei olnud algusest peale planeeritud Eesti-kesksena, Eestit käsitati NSV Liidu osana. Sellest lähtudes ja seda olukorda põlistada püüdes lahendati tööjõuküsimus. Tööstuse paigutamist Eestisse mõjutasid kahtlemata siinne parem infrastruktuur ja parem varustamine toiduainetega. Need soodustasid ka migrantide sissevoolu nii tollal kui hiljemgi.

Esimesel sõjajärgsel viisaastakul (1946–1950) rajati uusi ettevõtteid peamiselt põlevkivitööstuses. Eelkõige tehti taastamistöid ja suurendati vanade ettevõtete tootmisvõimsust. Kuid seegi tõi kaasa tööstustöölise arvu kiire kasvu. 1940. aasta mais oli Eesti suurtööstuses

olnud umbes 40 000 töolist, eestlaste osatähtsus tööstustöötajate hulgas vastas nende protsendile rahvastikus (Pullat 1978: 158). Rohkem oli venelasi muidugi Narvas, vahest ka põlevkivitööstuses. Aastail 1945–1950 suurenes tööstustööliste arv aga 42 900-lt 86 700-ni, seega kaks korda. Juba 1948. aastaks oli 31% Eesti tööstustöölistest muulased. Kindlasti töötas enamik neist Narvas, Virumaa põlevkivitööstuses ja Tallinna ettevõtetes. Linnade taastamine, eriti aga tööstus- ja tsiviilehitus, esialgu peamiselt põlevkivirajoonis, nõudis samuti arvukalt töökäsi. Seetõttu tõusis muulaste osatähtsus ehitajate hulgas 1948. aastaks koguni 65%-ni. Ehitajate rahvusliku koosseisu muutumine on otsestest migratsiooni intensiivsuse muutumisega (Juursoo 1981: 149–151). Ehitus oli sõjajärgsetel aastatel üks põhilisi migratsiooniallikaid. Suur osa ehituses tööle asunud ja koos sellega Eestisse sissekirjutuse saanud migrantidest läks peatselt üle teistesse rahvamajandusharudesse ja nende asemele tulid uued. Enamasti mitte-eestlased töötasid ka laevanduses, väga palju oli sisseõitnuid raudteel, samuti sides. Neil aladel ei olnud eestlased tõrjutud mitte niivõrd rahva tööjõu vähesuse kui poliitilise usaldamatuse tõttu, eriti laevanduses.

Ametliku statistika järgi oli Eesti tööstuse kasvutempo esimesel sõjajärgsel aastakümnel erakordselt kiire ja ületas 1950. aastate keskpaigani tunduvalt nii NSV Liidu keskmise kui ka kõigi liiduvabariikide oma. Seetõttu suurenes siin ka tööliste osatähtsus tööhõivelises rahvastikus ja oli 1959. aasta rahvaloenduse andmeil 56,9% (NSV Liidus keskmiselt 47,9%).

Esimeste sõjajärgsete aastatega võrreldes oli migratsioon Eestisse 1950. aastail tagasihoidlik (53 500 inimest aastail 1951–1960). Migratsiooni intensiivsuse langus vähendas mitte-eestlaste osatähtsust ehituses 1957. aastaks 2/3-lt 1/3-le (Juursoo 1988: 39). Industriaalsfääris

ja ehituses töötavate eestlaste arvu suurendas põllumajanduse sundkollektiviseerimine. Kuid ikkagi oli juba 1950. aastail muulaste osakaal industriaalsetes rahvamajandusharudes tunduvalt suurem kui kogu rahvastikus. 1959. aasta rahvaloenduse järgi oli eestlaste osatähtsus rahvastikus langenud 74,6%-ni. Poolteise aastakümne jooksul oli eestlaste osakaal rahvastikus vähenenud umbes 95–97%-lt (1934. aasta rahvaloenduse andmeil 88,1%-lt) vaevalt 75%-ni.

1940.–1950. aastatel ja hiljemgi Eestisse elama asunute hulgas oli kvalifitseeritud töölisi, insenere ja tehnikuid (mõistagi ka õpetajaid, arste jne, kuid meid huvitavad tööstuslikud erialad). Põhimassi moodustasid aga madala kvalifikatsiooniga töölised ja hiljutine maa-rahvas, kelle elutingimused kodumaal olid kõige raske-
mad. Rahvuselt olid ülekaalus venelased, kuid rohkesti tuli ka ukrainlasi ja valgevenelasi, samuti nn Venemaa eestlasi. Enamiku haridustase oli 1940.–1950. aastatel madal. Saabuti osalt organiseeritud värbamise teel, eriti ehitusorganisatsioonidesse ja põlevkivitööstusse, osalt omal algatusel või varem kohale jõudnud sugulaste ja tuttavate õhutusel. Esialgu pärinesid sissesõitnud Venemaa loodeoblastitest, kuid järk-järgult üha kaugematest piirkondadest.

Aastail 1945–1950 Eestisse saabunutest asus tööliste ja teenistujatena tööle ligikaudu kolmandik. Ülejäänud olid ülalpeetavad, enamikus lapsed ja vanurid. Viimast asjaolu kinnitab tõsiasi, et 1950. aastail suurenes tööliste hulgas muulaste osakaal kiiremini, kui eeldanuks nende aastate sisseränne. Ilmselt tingis seda koos vanematega saabunud alaealiste tööleasumine täisikka jõudmisel (Kala, Juursoo 1989: 251).

Eestisse sisserännanud inimesed erinesid nii endise sotsiaalse seisundi, hariduse, tootmisalase väljaõppe kui ka kultuuritaseme poolest. Enamasti töid nad kaasa

teistsugused harjumused, traditsioonid, teistmoodi kasvatus ja ellusuhtumise kui eestlastel. Migrantide massi suurenedes kujunesid Eestis järk-järgult kompaktsemad venekeelse elanikkonnaga asualad. Paljudes ettevõtetes ja asutustes asendus eesti ja vene keele paralleelne kasutamine juba üsna pea vene keele valitsemisega, eriti Virumaa idaosas ja Tallinnas. Nii ei saanud keeleprobleem suuremates linnades ja tööstuskeskustes muukeelsetele elanikele mingiks takistuseks. See hakkas hoopis eestlasi ahistama, sest enam ei saadud läbi vene keelela.

Alates 1950. aastatest arendati Eestis tööstust üha hoogsamalt. Võrreldes Eesti Vabariigi ajaga, leidsid tööstuse struktuuris aset suured muudatused, mis lähtusid esmajoones NSV Liidu huvidest ja vajadustest. Põlevikivitööstusele anti peaaegu täielikult kütteenergeetiline suund. Lisaks juba 1940. aastate teisel poolel rajatud uutele kaevandustele ja Kohtla-Järve põlevkivigaasitehasele ehitati ja anti 1960.–1970. aastail käiku kaks võimsat põlevkiviga töötavat elektriijaama. Nii Balti kui ka Eesti elektriijaam lülitati NSV Liidu loodeosa energiasüsteemi. Üle poole nende toodetud elektrienergiast suunati väljapoole Eestit, peamiselt Leningradi ja Pihkva oblastisse ning Riiga.

Masinaehituses laiendati ja rekonstrueeriti esmalt vanu ettevõtteid (Tallinna Masinaehitustehas, "Volta", "Ilmarine" jt). Näiteks Tallinna Masinaehitustehases tõi aga toodangu suurenemine ja töötajate arvu kasv kaasa metallimahukama ja lihtsama toodangu väljalaskmise, mis ei nõudnud eriti kõrget kvalifikatsiooni. Umbes 1950. aastate lõpust hakati rõhku panema aparaadiehitusele. Endine M. Kalinini nimeline Tallinna Veduri- ja Vaguniremonditehas muudeti Tallinna Elavhõbealaldajate tehaseks; tootmist laiendati ja selle profiili muudeti raadiotehases "Punane RET"; rajati H. Pöögelmanni nimeline tehase, aparaaditehas Tartus, Võru gaasiana-

lüsaatoritehas jmt. Masina- ja metallitööstuse forsseerimist Eestis põhjendati vanade tootmistraditsioonide ja kvalifitseeritud inimeste olemasoluga. Tõepoolest olid Eesti Vabariigi metallitöölise kutseoskused tuntud ja hinnatud. Kuid neid töölisi ei jätkunud isegi esimestel sõjajärgsetel aastatel, kui masinaehitust veel nimetamisväärselt ei lajendatud ega rekonstrueeritud. Nii toorainet kui tööjõudu veeti sageli väga kaugelt sisse, toodang aga suuremalt jaolt Eestist välja. Samasse tööstusharusse kuulus Eesti jaoks väga suuri ettevõtteid, mille töötajate arvu ja toodangu kohta pole midagi täpsemalt teada (Tallinnas "Dvigatel", tehas nr 7 (kunagine Vene-Balti laevaehitustehas), Sillamäe tehas, tehas "Baltijets" Narvas jt). Need olid NSV Liidu sõjatööstuskompleksi kuuluvad ettevõtted, mis Eesti ametiasutustele aru ei andnud. Koos Sillamäe tehasega rajati terve linn, elanikeks võõrtöölised koos peredega. Seesama toimus ka Paldiskis.

Täielikult taastati ja rekonstrueeriti suured puuviljakombinaadid Narvas ja Tallinnas. Nende töötajad olid algusest peale enamasti pärit NSV Liidust, eriti Narvas. Taas veeti tooraine kohale tuhandete kilomeetrite kauguselt ja toodangu põhiosa läks Eestist välja.

1950. aastate keskpaigast hakati hoogsalt arendama tööstuslikku kalapüüki, milleks loodi suur ookeanipüügi-laevastik, rajati remondibaas jm kaldateenistused. Eestlaste tööle pääsu kala- ja eriti kaubalaevastikku piirati.

Tööstuse ekstensiivne arendamine tõi kaasa enneolematu tööstus- ja tsiviilehituse, milleks oli vaja suurt ehitusmaterjalitööstust ning ehitustööstust. Peamiselt 1960. aastail laiendati ja rekonstrueeriti suurettevõtteid nagu tsemenditehas "Punane Kunda", tehas "Silikaat" ja Männiku ehitusmaterjalitehas. Ehitati uued ehitusmaterjalitehased Narva ja Ahtmesse, Tallinnas ja Tartus rajati majaehituskombinaadid.

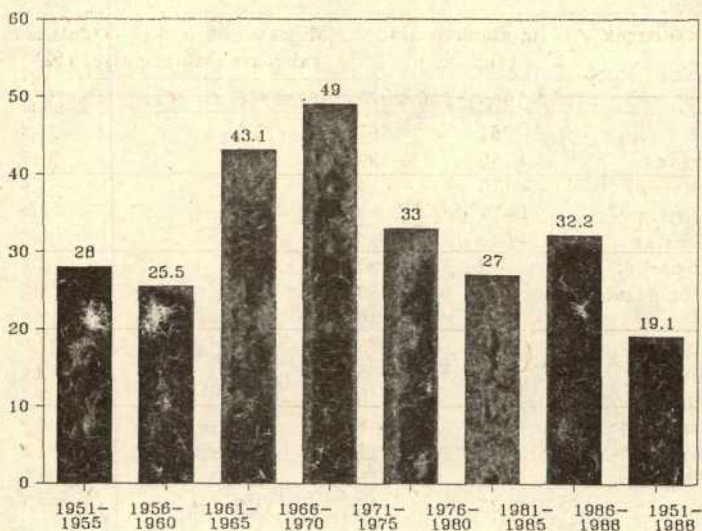
Laienesid kõik tööstusharud, välja arvatud Eesti vanemate hulka kuulunud tselluloosi- ja paberitööstus ning polügraafiatööstus. Siinseil ametiasutustel ei olnud tööstuspoliitikas kuigi suurt sõnaõigust, neile oli jäetud rohkem täideviija osa. Veidi suuremat tegevusvabadust lubati rahvamajandusnõukogude ajal (1957–1965), mil enamik Eesti tööstusettevõtteid läks siinse Rahvamajanduse Nõukogu alluvusse. See võimaldas operatiivsemat ja paindlikumat juhtimist. Vähegi olulised küsimused tuli endiselt kooskõlastada Moskvaga. Majandusstrateegiat ei kujundatud Eestis.

1965. aastal NSV Liidus alustatud majandusreformi katsetega seoses tugevnesid keskendamistendentsid uuesti ja nii allus 1980. aastateks 90% Eesti tööstusest otse Moskva ametkondadele. Tööstuse ekstensiivsel arendamisel polnud tööjõuküsimus kunagi otsustav. Ka siinsed plaanikomitee, tööstusharude ja ettevõtete juhid olid harjunud arvestama sellega, et vajaduse tekkides on võimalik tööjõudu alati juurde saada. Nii ka siis, kui 1970. aastatel hakkas NSV Liidus tunda andma vaba tööjõu puudus. Ellu viidi teesi "ühtsest nõukogude rahvast", seda toetas majandusjuhtide kitsalt tehnokraatlik mõtteviis ning NLKP kõigi tasandite tegevus.

Ametlikud statistilised andmed Eestisse sisserände kohta on kasutada alates 1951. aastast (vt *joonis 1*).

Lisaks 1940. aastate teisel poolel sisserännanuile suurenes Eesti rahvastik järgnenud aastate jooksul migratsiooni tõttu rohkem kui 250 000 inimese võrra. Tegelikult käis siit läbi miljoneid inimesi, kusjuures saabunud olid alati ülekaalus. Eriti intensiivne oli migratsioon 1960. aastatel (VII ja VIII viisaastak). Aastail 1960–1970 oli mehaanilisel juurdekasvul Eesti rahvastikus suurem osa kui üheski teises liiduvabariigis (vt *tabel 1*). Nimitel sel ajal kasvasid väga kiiresti ka rahvamajanduse tootmispõhifondid ja tööstuse kogutoodang. Et tööstust

EESTI RAHVASTIKU MIGRATSIOONILINE KASV
AASTAIL 1951-1988
(tuhandetes)

Aastail 1951-1988 kokku 256 900.

Vt Eesti NSV rahvamajandus 1988. aastal... 1989: 11.¹

arendati suures osas ekstensiivselt, s.t uute tootmisvõimsuste ja täiendava tööjõu abil, siis on tööstuse kogutoodangu kasvutempo ja migratsiooni intensiivsuse vahel üsna selge seos (vt *joonis 2*).

Tööstuse arengutempo aeglustumisega vähenes ka sisseränne, ehkki mitte päris proportsionaalselt, sest peale tööstuse olenes sisseränne ka teistest teguritest.

Nagu öeldud, oli 1950. aastaks Eestis 86 700 tööstustöölist. Tööstuse laienedes kasvas nende arv jõudsasti.

Jooniselt 3 on näha kuni 1980. aastate alguseni toi-

¹ Vladimir Špiljuki andmeil oli Eesti rahvastiku mehaaniline iive aastail 1961-1965 33 000 ja aastail 1966-1970 62 000 (1975: 76).

Tabel 1

NSV LIIDU LIIDUVABARIIKIDE RAHVAARVU MUUTUMINE
VABARIIKIDEVAHELISE MIGRATSIOONI TÖTTU
AASTAIL 1961-1970

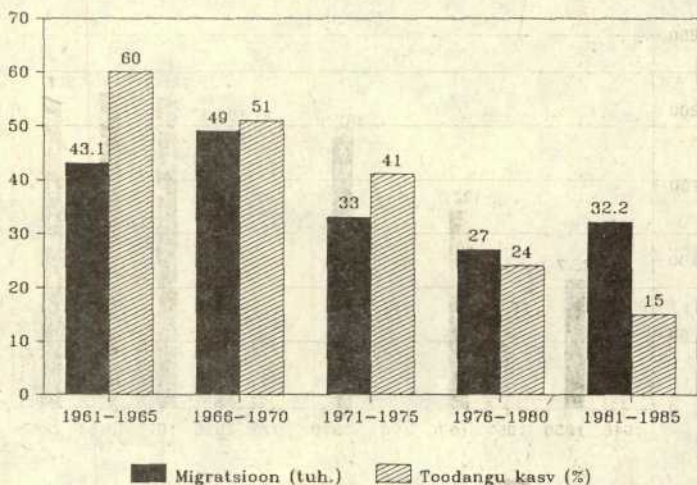
(+ suuremine, - vähenemine)

Liiduvabariik	Migratsioonialdo (tuh. in.)		Migratsioonialdo osatähtsus rahvaarvu muutumises (%)	
	1961-1965	1966-1970	1961-1965	1966-1970
Vene	-861	-1567	-12,5	-27,4
Ukraina	+150	+399	+6,7	+20,8
Valgevene	-175	+24	-30,1	+5,4
Usbekistan	+77	+69	+4,0	+4,0
Kasahstan	+602	+90	+37,4	+9,5
Gruusia	-2	-81	-0,6	-6,7
Aserbaidžaan	-19	-53	-2,7	-8,7
Leedu	-4	+40	-2,2	+22,2
Moldaavia	+47	+75	+14,3	+23,9
Läti	+55	+65	+45,8	+52,4
Kirguisia	+105	+25	+24,5	+7,1
Tadžikistan	+120	+18	+25,6	+4,3
Armeenia	+32	+217	+10,7	+61,6
Turkmeenia	0	+18	-	+5,8
Eesti	+33	+62	+51,6	+69,7

Vt Špiljuk 1975: 76.

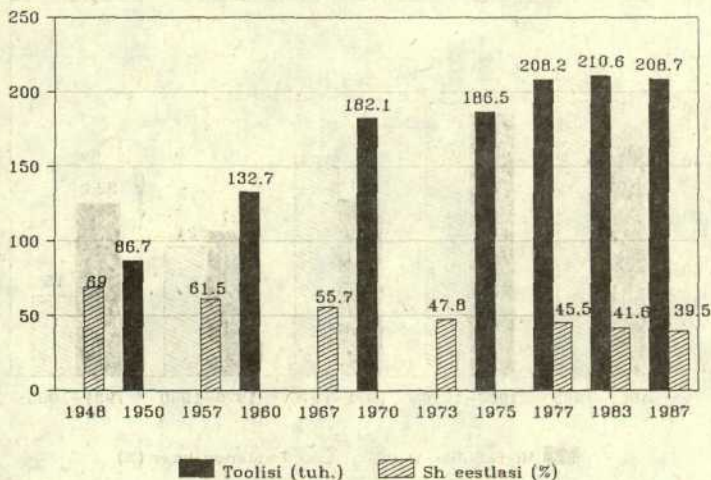
munud tööstustöölise (töötajate) arvu kasv ja sama-
aegne eestlaste osatähtsuse pidev langus. 1970. aastate
alguses jäid eestlased tööstustöölise hulgas vähemuse-
se. See ei saanud teisiti ollagi, sest tööstustöötajate
täienemise peamiseks allikaks jäi migratsioon NSV Liidust.
1960.-1970. aastatel olid Eesti ja Läti rahvastiku
kõige suurema mehaanilise juurdekasvu piirkondadeks
NSV Liidus, samal ajal oli rahvastiku loomulik juurde-
kasv siin kõige madalam (*Istorija rabočego klassa...*
1985: 486).

Aastail 1959-1975 moodustas Eesti tööjõulise rah-
vastiku juurdekasvust mehaaniline juurdekasv 69,9% ja
loomulik juurdekasv ainult 30,1%. Sissesõitnud täien-
dasid peamiselt tööliste ridu. 1970. aasta rahvaloenduse

EESTI RAHVASTIKU MIGRATSIOONILINE KASV JA
TÖÖSTUSTOODANGU KASV AASTAIL 1961–1965

andmeil oli aastail 1968–1969 NSV Liidust Eesti linnadesse saabunute hulgas töölisi 64,4% ja maale saabunute hulgas koguni 67,7% (Roots 1977: 49). Migratsioon andis kuni 2/3 töötajate juurdekasvust tööstuses, ehituses ja raudteel.

1970. aastate alguseks tõusis tööliste osakaal rahvastikus 60%-ni. Nendest 68% oli rakendatud rahvamajanduse tootvates harudes, peamiselt tööstuses, ehituses ja transpordis, ülejäänud väljaspool tootmissfääri. 1970. aastate lõpuni esimesena mainitud näitaja enam oluliselt ei suurenenud, teine aga vähenes pisut (*Istoriya rabočego klassa...* 1985: 638). Erakordselt kõrge tööliste osakaal rahvastikus, mida ei tunne märksa kõrgema tehnilise ja tehnoloogilise tasemega riigid, oli industriaalsete rahvamajandusharude ja eeskätt tööstuse ühekülgse ekstensiivse arendamise tagajärg. Kuigi umbes 1960. aastate keskpaigast aeglustus tööstustööliste juur-

TÖÖSTUSTÖÖLISTE (TÖÖTAJATE) ARV JA EESTLASTE
OSATÄHTSUS AASTAIL 1948–1987

Tabel on koostatud Eesti Statistikaameti andmeil. Alates 1977. aastast on arvestatud tööstustöötajaid.

dekasv ja 1980. aastatel hakkas langema tööstustööliste arv, oli Eesti sotsiaalne ja koos sellega ka rahvuslik struktuur juba põhjalikult deformeeritud.

Täpsema pildi eestlaste ja muulaste vahekorra muutumisest tööstuses aastail 1967–1987 annab vaatlus tööstus- ja rahvamajandusharude kaupa (vt tabel 2 ja 3). Tabelid on koostatud Eesti statistikaasutuste regulaarsete loenduste andmete alusel, mis muu hulgas näitavad eestlaste arvu tööstuses ning kogu rahvamajanduses rakendatud tööliste ja teenistujate üldarvus. Arvestust peeti ka meeste ja naiste kohta eraldi. Loenduste tulemused on varem avaldatud ametkondlikuks kasutamiseks (*Čislennost'*... 1977: 34–38; *Čislennost'*... 1988: 58–62).

EESTI TÖÖTAJATE RAHVUSLIK JA SOOLINE KOOSSEIS

AASTAIL 1967-1987

(protsentides)

A. 1967. aasta

	Eestlased			Muulased		
	kokku	mehed	naised	kokku	mehed	naised
Tööstus	56,8	27,3	29,5	43,2	20,0	23,2
Põllumajandus	89,1	45,3	43,8	10,9	5,2	5,7
Sovhoosid	88,9	45,3	43,6	11,1	5,3	5,8
Metsamajandus	96,0	74,3	21,7	4,0	3,6	0,4
Transport	55,6	41,8	13,8	44,4	30,9	13,5
Raudtee	51,4	32,1	19,3	48,6	23,7	24,9
Veetransport	24,2	20,7	3,5	75,8	61,5	14,3
Autotransport	66,4	53,7	12,7	33,6	27,5	6,1
Side	74,5	21,9	52,6	25,5	8,8	16,7
Ehitus	66,4	53,4	13,0	33,6	22,4	11,2
Kaubandus	78,7	9,9	68,8	21,3	2,7	18,6
Toitlustus	65,9	5,3	60,6	34,1	2,7	31,4
Varustus ja turustus	61,2	29,4	31,8	38,8	15,2	23,6
Kommunaalmajandus ja teenindus	77,1	35,3	41,8	22,9	10,1	12,8
Tervishoid, sport ja sotsiaalhooldus	75,1	10,0	65,1	24,9	2,6	22,3
Haridus	70,9	16,6	54,3	29,1	5,3	23,8
Kultuuri- ja kunstiasutused	90,3	31,5	58,8	9,7	2,8	6,9
Teadus	77,7	37,8	39,9	22,3	9,0	13,3
Krediidi- ja kindlustus- asutused	71,4	14,3	57,1	28,6	6,2	22,4
Rüügi- ja maj. juhtimise aparaat, kooperatiivid ja ühiskondlikud organi- satsioonid, kohtu- ja juriidilised asutused	77,9	26,9	51,0	22,1	7,6	14,5
Majandus kokku	67,7	31,7	36,0	32,3	14,7	17,6

Eesti Vabariigis vastas eestlaste osakaal tööstustöötajate hulgas nende osakaalule kogu rahvastikus ja moodustas seega umbes 88%. 1940. aastate teisel poolel toimunud intensiivse sisserände tõttu oli eestlaste osakaal

B. 1973. aasta

	Eestlased		Muulased			
	kokku	mehed naised	kokku	mehed naised		
Tööstus	51,4	23,9	27,5	48,6	23,2	25,4
Põllumajandus	85,7	46,4	39,3	14,3	7,6	6,7
Sovhoosid	85,4	46,4	39,0	14,6	7,8	6,8
Metsamajandus	92,9	70,7	22,2	7,1	5,6	1,5
Transport	49,3	37,3	12,0	50,7	35,4	15,3
Raudtee	38,0	20,8	17,2	62,0	31,8	30,2
Veetransport	20,9	17,8	3,1	79,1	61,1	18,0
Autotransport	62,8	51,8	11,0	37,2	30,9	6,3
Side	72,2	21,5	50,7	27,8	5,6	22,2
Ehitus	64,4	51,0	13,4	35,6	24,5	11,1
Kaubandus	74,4	7,7	66,7	25,6	2,9	22,7
Toitlustus	60,3	4,2	56,1	39,7	3,0	36,7
Varustus ja turustus	56,3	26,0	30,3	43,7	18,5	25,2
Varumine	71,9	37,7	34,2	28,1	7,8	20,3
Kommunaalmajandus ja teenindus	68,6	29,6	39,0	31,4	10,9	20,5
Tervishoid, sport ja sotsiaalhooldus	73,0	10,7	62,3	27,0	2,8	24,2
Haridus	74,8	17,2	57,6	25,2	4,2	21,0
Kultuuri- ja kunstiasutused	87,2	28,2	59,0	12,8	3,4	9,4
Teadus	73,5	33,2	40,3	26,5	9,5	17,0
Kredüdi- ja kindlustus- asutused	60,6	9,7	50,9	39,4	5,2	34,2
Riigi- ja maj. juhtimise aparaat, kooperatiivid ja ühiskondlikud organi- satsioonid, kohtu- ja juriidilised asutused	76,3	25,5	50,8	23,7	7,5	16,2
Majandus kokku	64,3	29,4	34,9	35,7	16,3	19,4

tööstustöölise hulgas juba 1948. aastaks langenud 69%-ni. 1957. aastal oli see näitaja 61,5% ja 1963. aastal 59,5% (Kala, Roots 1978: 95–96). Järgneva 20 aasta jooksul see protsess jätkus. 1967. aastal oli eestlasi kõigest tööstustöötajatest 56,5%, 1987. aastal veel ainult 39,5%.

Tabelist 4 ilmneb, et eestlaste osatähtsus vähenes

Eesti rahvuslikust koosseisust

C. 1977. aasta

	Eestlased			Muulased		
	kokku	mehed	naised	kokku	mehed	naised
Tööstus	48,1	22,2	25,9	51,9	24,9	27,0
Põllumajandus	86,3	47,1	39,2	13,7	7,5	6,2
Sovhoosid	86,1	47,1	39,0	13,9	7,6	6,3
Metsamajandus	94,0	70,9	23,1	6,0	5,0	1,0
Transport	48,5	38,0	10,5	51,5	37,1	14,4
Raudtee	31,8	18,0	13,8	68,2	36,6	31,6
Veetransport	18,4	15,9	2,5	81,6	65,3	16,3
Autotransport	63,3	52,6	10,7	36,7	30,8	5,9
Side	68,6	20,9	47,7	31,4	7,8	23,6
Ehitus	63,1	48,6	14,5	36,9	25,9	11,0
Kaubandus	73,4	6,5	66,9	26,6	2,9	23,7
Toitlustus	40,8	2,9	37,9	59,2	6,0	53,2
Varustus ja turustus	60,4	27,4	33,0	39,6	15,7	23,9
Varumine	60,1	23,8	36,3	39,9	18,6	21,3
Kommunaalmajandus ja teenindus	69,1	31,9	37,2	30,9	12,5	18,4
Tervishoid, sport ja sotsiaalhooldus	70,6	10,6	60,0	29,4	3,4	26,0
Haridus	73,6	16,3	57,3	26,4	4,6	21,8
Kultuuri- ja kunstiasutused	81,3	25,1	56,2	18,7	5,5	13,2
Teadus	70,2	32,0	38,2	29,8	10,0	19,8
Krediidi- ja kindlustus- asutused	69,7	8,3	61,4	30,3	4,7	25,6
Riigi- ja maj. juhtimise aparaat, kooperatiivid ja ühiskondlikud organi- satsioonid, kohtu- ja juriidilised asutused	75,9	23,7	52,2	24,1	6,9	17,2
Majandus kokku	62,1	28,3	33,8	37,9	17,3	20,6

eriti kiiresti aastatel 1967–1977. Selle esimeses pooles oli ka migratsioonitulev kogu viimase 30 aasta suurim (vt *joonis 1* ja *2*). Edasi tööstuse ekstensiivareng pidurdus, mis üha süvenedes vähendas ka migratsiooni. Eestlaste osatähtsuse langus oli sellega otseseseos (vt *joonis 3*).

1967. aastal oli eestlaste osatähtsus tööstuse keskmisest madalam *tabelis 4* toodud viies esimeses töös-

D. 1983. aasta

	Eestlased		Muulased			
	kokku	mehed	naised	kokku	mehed	naised
Tööstus	45,6	21,1	24,5	54,4	26,4	28,0
Põllumajandus	84,2	45,9	38,3	15,8	8,8	7,0
Sovhoosid	84,0	45,9	38,1	16,0	9,0	7,0
Metsamajandus	95,4	72,6	22,8	4,6	3,7	0,9
Transport	46,5	35,9	10,6	53,5	38,2	15,3
Raudtee	26,0	14,5	11,5	74,0	39,7	34,3
Veetransport	17,9	13,5	4,4	82,1	64,8	17,3
Autotransport	62,1	51,2	10,9	37,9	31,7	6,2
Side	67,9	20,2	47,7	32,1	8,6	23,5
Ehitus	59,9	44,6	15,3	40,1	27,7	12,4
Kaubandus	71,1	5,6	65,5	28,9	3,7	25,2
Toitlustus	58,2	6,5	51,7	41,8	3,3	38,5
Varustus ja turustus	50,8	22,5	28,3	49,2	17,8	31,4
Varumine	67,0	27,3	39,7	33,0	14,4	18,6
Kommunaalmajandus ja teenindus	68,0	30,8	37,2	32,0	14,6	17,4
Tervishoid, sport ja sotsiaalhoidus	65,6	11,4	54,2	34,4	4,2	30,2
Haridus	73,1	16,3	56,8	26,9	4,2	22,7
Kultuuri- ja kunstiasutused	81,7	27,1	54,6	18,3	5,5	12,8
Teadus	67,8	32,7	35,1	32,2	11,8	20,4
Krediidi- ja kindlustus- asutused	57,6	6,6	51,0	42,4	4,2	38,2
Riigi- ja maj. juhtimise aparaat, kooperatiivid ja ühiskondlikud organi- satsioonid, kohtu- ja juriidilised asutused	70,5	22,9	47,6	29,5	7,5	22,0
Majandus kokku	60,5	27,0	33,5	39,5	18,0	21,5

tusharus. 1987. aastaks oli neile lisandunud veel kaks tööstusharu. Kogu vaadeldaval ajavahemikul langes eestlaste osatähtsus tööstuses 17,0 punkti. Langus oli kõige intensiivsem puidutööstuses (23,9 punkti) ning tselluloosi- ja paberitööstuses (21,3 punkti), järgnes ehitusmaterjalitööstus 20,3 punktiga. Keskmisest kiiremini vähenes eestlaste osakaal veel masinaehituses (18,1

Eesti rahvuslikust koosseisust

E. 1987. aasta

	Eestlased			Muulased		
	kokku	mehed	naised	kokku	mehed	naised
Tööstus	44,7	21,2	23,5	55,3	29,0	26,3
Põllumajandus	84,0	47,1	36,9	16,0	9,0	7,0
Sovhoosid	83,7	47,1	36,6	16,3	9,1	7,2
Metsamajandus	92,1	70,9	21,2	7,9	6,0	1,9
Transport	43,8	34,5	9,3	56,2	40,9	15,3
Raudtee	21,8	13,1	8,7	78,2	44,5	33,7
Veetransport	14,5	11,3	3,2	85,5	65,1	20,4
Autotransport	60,2	50,1	10,1	39,8	33,7	6,1
Side	64,0	19,3	44,7	36,0	8,9	27,1
Ehitus	61,3	47,0	14,3	38,7	26,7	12,0
Kaubandus	65,4	6,0	59,4	34,6	4,7	29,9
Toitlustus	56,7	6,7	50,0	43,3	6,6	36,7
Varustus ja turustus	55,6	26,0	29,6	44,4	17,3	27,1
Varumine	70,3	27,9	42,4	29,7	15,9	13,8
Informatsiooni- ja arvutusteenindus	60,1	13,9	46,2	39,9	7,8	32,1
Kommunaalmajandus ja teenindus	67,3	33,6	33,7	32,7	16,0	16,7
Tervishoid, sport ja sotsiaalhooldus	67,4	12,4	55,0	32,6	4,3	28,3
Haridus	71,0	16,4	54,6	29,0	4,9	24,1
Kultuuri- ja kunstiasutused	84,0	27,4	56,6	16,0	4,7	11,3
Teadus	66,7	32,6	34,1	33,3	12,6	20,7
Krediidi- ja kindlustus- asutused	50,0	5,3	44,7	50,0	4,0	46,0
Riigi- ja maj. juhtimise aparaat, kooperatiivid ja ühiskondlikud organisatsioonid, kohtu- ja juriidilised asutused	72,3	23,3	49,0	27,7	6,9	20,8
Majandus kokku	58,7	26,6	32,1	41,3	18,9	22,4

punkti). 1987. aastaks oli eestlasi eriti vähe jäänud põlevkivitööstusesse (17,1%) ja ehitusmaterjalitööstusesse (29,2%).

Töötajate arvu järgi võib tööstusharud jagada kolmeks. Teistest tunduvalt suuremad olid 1987. a and-

Tabel 3

EESTI TÖÖSTUSTÖÖTAJATE RAHVUSLIK JA SOOLINE

KOOSSEIS AASTAIL 1967-1987

(protsentides)

A. 1967. aasta

	Eestlased			Muulased		
	kokku	mehed	naised	kokku	mehed	naised
Elektrienergia tootmine	52,0	40,4	11,6	48,0	33,0	15,0
Põlevkivitööstus	30,2	25,0	5,2	69,8	47,0	22,8
Keemiatööstus	56,7	24,2	32,5	43,3	19,0	24,3
Masinaehitus ja metallitööstus	49,9	31,6	18,3	50,1	29,0	21,1
Metsatööstus	81,8	57,6	24,2	18,2	11,5	6,7
Puidutööstus	60,8	34,6	26,2	39,2	19,0	20,2
Tselluloosi- ja paberitööstus	57,9	34,7	23,2	42,1	20,3	21,8
Ehitusmaterjalitööstus	49,5	30,3	19,2	50,5	25,6	24,9
Klaasitööstus	75,4	41,4	34,0	24,6	10,5	14,1
Kergetööstus	49,5	11,2	38,3	50,5	10,5	40,0
Toiduainetetööstus	63,1	28,5	34,6	36,9	21,5	15,4
Polügraafiatööstus	87,8	27,3	60,5	12,2	2,2	10,0
Tööstus kokku	56,5	26,9	29,6	43,5	20,1	23,4

B. 1973. aasta

	Eestlased			Muulased		
	kokku	mehed	naised	kokku	mehed	naised
Elektrienergia tootmine	39,8	30,8	9,0	60,2	40,4	19,8
Põlevkivitööstus	25,6	20,9	4,7	74,4	50,8	23,6
Keemiatööstus	60,3	23,8	36,5	39,7	14,9	24,8
Masinaehitus ja metallitööstus	40,3	24,1	16,2	59,7	32,6	27,1
Metsatööstus	77,5	54,5	23,0	22,5	14,9	7,6
Puidutööstus	56,5	32,5	24,0	43,5	20,8	22,7
Tselluloosi- ja paberitööstus	57,2	31,2	26,0	42,8	19,9	22,9
Ehitusmaterjalitööstus	40,3	24,8	15,5	59,7	30,8	28,9
Klaasi- ja portselanitööstus	74,6	39,8	34,8	25,4	11,8	13,6
Kergetööstus	47,0	10,1	36,9	53,0	11,3	41,7
Toiduainetetööstus	56,0	24,9	31,1	44,0	26,8	17,2
Polügraafiatööstus	74,1	25,5	48,6	25,9	7,9	18,0
Tööstus kokku	48,9	23,2	25,7	51,1	24,7	26,4

Eesti rahvuslikust koosseisust

C. 1977. aasta

	Eestlased			Muulased		
	kokku	mehed	naised	kokku	mehed	naised
Elektrienergia						
tootmine	39,9	30,2	9,7	60,1	39,2	20,9
Põlevkivitööstus	22,1	18,0	4,1	77,9	53,5	24,4
Keemiatööstus	60,3	23,7	36,6	39,7	14,2	25,5
Masinaehitus ja metallitööstus	39,9	22,7	17,2	60,1	32,4	27,7
Metsatööstus	75,4	51,7	23,7	24,6	16,2	8,4
Puidutööstus	53,2	29,5	23,7	46,8	21,7	25,1
Tselluloosi- ja paberitööstus	50,5	28,5	22,0	49,5	23,2	26,3
Ehitusmaterjalitööstus	37,4	22,6	14,8	62,6	32,7	29,9
Klaasi- ja portselanitööstus	71,4	36,9	34,5	28,6	12,2	16,4
Kergetööstus	43,3	9,2	34,1	56,7	13,0	43,7
Toiduainetetööstus	51,1	22,9	28,2	48,9	29,9	19,0
Polügraafiatööstus	80,7	25,3	55,4	19,3	6,4	12,9
Tööstus kokku	45,5	21,4	24,1	54,5	26,5	28,0

D. 1983. aasta

	Eestlased			Muulased		
	kokku	mehed	naised	kokku	mehed	naised
Elektrienergia						
tootmine	36,0	26,3	9,7	64,0	41,2	22,8
Põlevkivitööstus	18,4	14,9	3,5	81,6	55,1	26,5
Keemiatööstus	55,2	23,2	32,0	44,8	17,5	27,3
Masinaehitus ja metallitööstus	34,8	19,2	15,6	65,2	34,0	31,2
Metsatööstus	74,2	50,4	23,8	25,8	17,9	7,9
Puidutööstus	47,0	26,2	20,8	53,0	28,6	24,4
Tselluloosi- ja paberitööstus	35,6	19,7	15,9	64,4	31,0	33,4
Ehitusmaterjalitööstus	39,9	23,0	16,9	60,1	32,9	27,2
Klaasi- ja portselanitööstus	68,2	36,1	32,1	31,8	15,6	16,2
Kergetööstus	41,4	9,3	32,1	58,6	15,4	43,2
Toiduainetetööstus	49,9	21,7	28,2	50,1	30,1	20,0
Polügraafiatööstus	84,7	25,3	59,4	15,3	3,4	11,9
Tööstus kokku	41,6	19,2	22,4	58,4	28,7	29,7

E. 1987. aasta

	Eestlased			Muulased		
	kokku	mehed	naised	kokku	mehed	naised
Elektrienergia tootmine	34,9	25,5	9,4	65,1	41,9	23,2
Põlevkivitööstus	17,1	13,2	3,9	82,9	57,7	25,2
Keemiatööstus	58,9	27,5	31,4	41,1	15,5	25,6
Masinaehitus ja metallitööstus	31,8	18,5	13,3	68,2	35,0	33,2
Metsatööstus	77,6	53,1	24,5	22,4	14,9	7,5
Puidutööstus	36,9	21,5	15,4	63,1	33,7	29,4
Tselluloosi- ja paberitööstus	36,6	19,5	17,1	63,4	31,0	32,4
Ehitusmaterjalitööstus	29,2	18,3	10,9	70,8	37,9	32,9
Klaasi- ja portselanitööstus	66,9	35,5	31,4	33,1	17,2	15,9
Kergetööstus	38,7	8,4	30,3	61,3	16,7	44,6
Toiduainetetööstus	47,3	20,0	27,3	52,7	32,4	20,3
Polügraafiatööstus	83,2	26,2	57,0	16,8	4,4	12,4
Tööstus kokku	39,5	18,6	20,9	60,5	29,7	30,8

meil masinaehitus ja metallitöötlemine (50 050 inimest), kergetööstus (41 343) ja toiduainetetööstus (30 257). Kõige väiksemad olid klaasitööstus (2281), polügraafiatööstus (2582) ning tselluloosi- ja paberitööstus (3685). Ülejäänud kuus tööstusharu olid töötajate arvu poolest keskmised, igas neist töötas 8500–12 000 inimest (*Õislennost*... 1988: 61–62). Kolme suurima tööstusharu töötajad moodustasid 1987. aastal 58% Eesti tööstustöötajate koguarvust, mõjutades oma rahvusliku koosseisuga kõige rohkem tööstustöötajate rahvuslikku koosseisu (vt tabel 4). Neile järgnesid keskmise rühma suurimad — põlevkivitööstus ja ehitusmaterjalitööstus, kuhu eestlasi oli jäänud eriti vähe. Enamikus masinaehituse ja metallitööstuse suurettevõtetes oli valdavalt venekeelne töötajaskond. Niisamuti kergetööstuses, kus tooni andsid suured puuvillakombinaadid, aga ka mitmed õmblusvabrikud põhiliselt mitte-eestlastest töötajaskonnaga.

EESTLASTE OSATAHTSUS TÖÖSTUSTÖÖTAJATE
HULGAS AASTAIL 1967–1987

(% töötajate üldarvust)

	1967	1977	1987
Põlevkivitööstus	30,2	22,1	17,1
Masinaehitus	49,9	39,9	31,8
Elektrienergia tootmine	52,0	39,9	34,9
Ehitusmaterjalitööstus	49,5	37,4	29,2
Kergetööstus	49,5	43,3	38,7
Puidutööstus	60,8	53,2	36,9
Tselluloosi- ja paberitööstus	57,9	50,5	36,6
Keemiatööstus	56,7	60,3	58,9
Klaasitööstus	75,4	71,4	66,9
Metsatööstus	81,8	75,4	77,6
Toiduainetetööstus	63,1	51,1	47,3
Polügraafiatööstus	87,8	80,7	83,2
Tööstus kokku	56,5	45,5	39,5

Vt *Õislennost'*... 1977, 34–38; *Õislennost'*... 1988: 58–62.

Peale mainitud üldise põhjuse — tööstuse eksten-
siivarengu tõttu tuli puudus eestlaste tööjõust — mõ-
jutasid tööstustöötajate rahvuslikku koosseisu ka kõr-
valtegurid: ettevõtte alluvus, juhtkonna rahvus, et-
tevõtte asukoht. Muulaste pealetung oli alanud ja
jõudnud kõige kaugemale N. Liidule alluvates, eriti
sõjatööstuskompleksiga seotud tehastes, samuti Narvas,
idapoolsel Virumaal ning Tallinna ettevõtteis.

Tabelis 5 on näidatud töötajate rahvusliku koos-
seisu muutumine mõnedes Eesti suurettevõtetes aastail
1973–1987. Esindatud on peamiselt masinaehituse, ent
ka põlevkivitööstuse, keemiatööstuse jt suuremad ette-
võtted. Väheste eranditega on eestlasi suurettevõttesse
jäänud väga vähe. 1970. aastate algusest kuni 1980. aas-
tate lõpuni on muulaste arv peaaegu igal pool ja üsna
märgatavalt suurenenud. See pole toimunud mitte üks-
nes töötajate arvu suurenemise, vaid ka küllaltki stabiil-
se töötajate arvu puhul (Kiviõli Põlevkivikeemiatehas,

Tabel 5

 EESTLASTE OSATÄHTSUS SUURETTEVÕTETES
 AASTAIL 1973-1987

(töotajaid, sh eestlasi, eestlaste %)

	1973	1977	1983	1987
Balti Raudbetoon- detailide ja kon- struktsioonide tehas	381	584	595	567
Narvas	7 1,8	12 2,1	8 1,3	14 2,5
Eesti Elektri jaama ehitusvalitsus Narvas	1259	1004	764	779
"Põhjala"	38 3,0	13 1,3	15 2,0	17 2,2
	727	718	636	618
	138 19,0	126 17,5	85 13,4	76 12,3
Kiviõli Põlevkivi- keemiatehas	2011	2027	2078	1964
Kohtla-Järve Põlevkivi- töötlemiskombinaat	873 43,4	770 38,0	660 31,8	596 30,3
"Eesti Põlevkivi" kae- vandused ja karjäärid	4501	4415	5271	5281
"Eesti Kaabel"	969 21,5	899 20,4	720 13,7	593 11,2
	11425	13799	13647	12474
	3113 27,2	3050 22,1	2505 18,4	2086 16,7
	633	615	597	561
	348 55,0	314 51,1	252 42,2	168 29,9
Tallinna Kalinini-nim. Elektroonikatehas	3375	3951	3822	3861
Pöögelmanni-nim. Elektroonikatehas	409 12,1	644 16,3	590 15,4	404 10,5
"Volta"	3195	3192	3472	3596
	1178 36,9	1056 33,1	876 25,2	903 25,1
	2678	2717	2485	2426
	590 22,0	636 23,4	484 19,5	681 28,1
Tallinna Masinaehitus- tehas	1980	2019	2017	1964
"Talleks"	529 26,7	629 31,2	296 14,7	308 15,7
	1696	1686	1659	1709
	892 52,6	759 45,0	683 41,2	719 42,1
"Ilmarine"	935	962	1084	1115
	598 64,0	564 58,6	432 39,9	498 44,7
"Estoplast"	1205	1255	1239	1162
	1000 83,0	1038 82,7	977 78,9	898 77,3
Tallinna Juveelitehas	773	796	971	909
	608 78,7	525 66,0	502 51,7	? ?
Tartu Põllutöömehhaniseer- tehas "Võit"	523	534	577	582
Pärnu Masinatehas	303 57,9	331 62,0	371 64,3	327 56,2
	713	751	747	746
	334 46,8	325 43,3	278 37,2	210 28,2
Maardu Keemia- kombinaat	2076	1936	2070	2178
	412 19,8	389 20,1	250 12,1	225 10,3

teised põlevkivitööstusettevõtted, "Talleks", Pärnu Masinatehas, Maardu Keemiakombinaat), ja isegi siis, kui töötajate üldarv on oluliselt vähenenud ("Eesti Kaabel", "Põhjala").

Peaaegu kõikjal on langenud eestlaste *absoluutarv*. Üheks mõjuteguriks on nähtavasti eestlastest tööjõulise elanikkonna ebasoodus vanusstruktuur — pensioniealiste lahkumisel ei ole noori juurde tulemas. Võib ka oletada, et kui eestlaste ja muulaste suhe on jõudnud mingi kriitilise piirini (näiteks 1:1), tekib eestlastele uus ning vastuvõtmatu sotsiaalpsühholoogiline kliima. Suhtlemisraskusi ja sellest põhjustatud pingeid võisid olenevalt rahvuslikust eripärast, maailmavaatest jm leevendada või süvendada ettevõtete ning "ühiskondlike organisatsioonide" juhid. Mõnede piirkondade, eeskätt Viirumaa idaosa tööstuskeskuste muutumine asustuskolonisatsiooni tagajärjel põhiliselt venekeelseks on kahtlemata samuti mõjutanud töö- ja elukoha valikut, soodustanud eestlaste lahkumist sealt.

Rahvamajanduses tervikuna oli kõigist töötajaist 1987. aastal eestlasi 58,7% ja muulasi 41,3% (*Čislenost'*... 1988: 58). Seega töötas eestlasi rahvamajanduses pisut vähem, kui eeldanuks nende osatähtsuse rahvastikus (1989. aasta rahvaloenduse andmetel 61,5%). Korrektselt võrdluse saame aga siis, kui arvestame *tööjõulist* rahvastikku, kelle hulgas oli eestlasi 1989. aasta rahvaloenduse andmetel 58,5% ja muulasi 41,5% (Eesti Statistikaameti rahvastikuosakonna and-

Tabel 5 on koostatud Eesti Statistikaameti Arvutuskeskuse arhiivi andmeil: f 1, n 5, s 1585, l 5, 11, 33, 36, 40, 51, 61; s 1586, l 1, 5, 9, 11, 13, 20, 31, 40, 44, 46, 51; f R-1969, n 5, s 2204, l 5, 11, 56, 62, 68, 85; s 2205, l 5, 13, 19, 25, 34, 37, 45, 60, 68, 74, 80, 83; Eesti Statistikaameti töö- ja töötasu alaste statistiliste materjalide töötlemise ja väljalaske grupi toimik nr 47-VII-3, 1983. a, l 2, 6, 10, 12, 14, 17, 21, 23, 31, 33, 35, 41-43, 45, 49, 72 ja toimik nr 47-VII-3, 1987. a, l 1, 4-9, 12, 16-18, 34-36 ja 38.

med). Niisiis ei olnud tööealiste eestlaste ja muulaste suhet arvestades eestlaste rakendatuse tase rahvamajanduses madalam muulaste omast. Kuid eestlaste osatähtsus kogu rahvamajanduses on aastatel 1967–1987 langedud 67,7%-lt 58,7%-ni ehk 9 punkti. See on toimunud kõigis rahvamajandusharudes peale hariduse, kus eestlaste ja muulaste vahekord on jäänud samaks. Tööstuses oli langus 12,1 punkti. Eriti järsk on muulaste pealetung olnud raudteetranspordis — langus 20 aastaga 29,6 punkti, samuti krediidi- ja kindlustusasutustes — 21,4 punkti. Keskmisest suurem oli eestlaste osatähtsuse langus ka kaubanduses — 13,3 punkti, teaduses — 11,0 punkti, elamu- ja kommunaalmajanduses — 9,8 punkti, veetranspordis — 9,7 punkti, sides — 10,5 punkti ja toitlustuses — 9,2 punkti (vt tabel 2 A ja 2 E).

*

1934. aasta rahvaloenduse andmetel elas Eestis linnades 323 027 inimest, neist eestlasi 275 410 ehk 85,3%, venelasi 6,9%, sakslasi 4,1% ja teisi 3,7%. 1989. aasta rahvaloenduse andmeil elas Eesti linnades 1 118 829 inimest, neist eestlasi 572 547 ehk 51,2%, venelasi 436 708 ehk 39%, ukrainlasi 42 325 ehk 3,8%, valgevenelasi 25 441 ehk 2,3%, soomlasi 11 233 ja juute 4546. Kõigist Eestis elanud muulastest, keda 1989. aasta rahvaloenduse järgi oli 602 381, elas linnades 90,7%, sealhulgas venelastest 92% (*Eesti Vabariigi maakondade...* 1990: 32).

Eesti pealinnas on eestlased jäänud vähemusse, kõnelemata Narvast või Paldiskist, samuti tabelis esitamata Kohtla-Järvest, mis ei olnud 1934. aastal veel linn. Kohtla-Järvel elas 1989. aasta rahvaloenduse andmeil 77 316 inimest, neist eestlasi kõigest 16 140 (*Eesti Vabariigi maakondade...* 1990: 32).

Suure sisserände tõttu on järjest vähenenud ka eestlaste osatähtsus Eesti rahvastiku loomulikus iibes. Juba 1960. aastal oli eestlaste osatähtsus rahvastiku loomu-

Tabel 5

EESTLASTE OSATÄHTSUS EESTI SUUREMATE LINNADE
RAHVASTIKUS 1934. ja 1989. AASTAL

(rahvaloenduste andmed)

Linn	1934		1989	
	Elanikke	Sh eestlasi arv %	Elanikke	Sh eestlasi arv %
Tallinn	137 792	117 918 85,6	478 974	227 245 47,4
Tartu	58 876	51 559 87,6	113 420	82 031 72,3
Narva	23 512	15 227 64,8	81 221	3224 4,0
Pärnu	20 334	18 436 90,7	52 389	37 939 72,4
Viljandi	11 788	10 998 93,3	23 080	20 093 87,1
Valga	10 842	8919 82,3	17 722	9383 52,9
Rakvere	10 027	9108 90,9	19 822	14 902 75,2
Võru	5332	4855 91,1	17 496	14 985 85,2
Haapsalu	4649	4103 88,3	14 617	9704 66,4
Kuressaare	4478	3938 88,0	16 166	14 999 92,8
Paide	3285	3070 93,5	10 849	9411 86,7
Tapa	3751	3518 93,7	10 439	3585 37,0
Petseri	4294	2337 54,6	?	? ?
Paldiski	851	799 94,0	7690	186 2,4

likus iibes vaevalt 1/3 (33,1%). See oli ilmselt tingitud migrantide soodsamast vanusstruktuurist ning ehk ka venelaste ja teiste sisserännanute suuremast sündivusest. Rahvuskoosseisu muutused eestlaste kahjuks toimusid ja süvenesid juba nii sisserände kui ka sissesõitnute Eestis sündinud järeltulijate tõttu. 1986. aastal langes eestlaste osatähtsus loomulikus iibes alla 20% (19,1%), tõustes 1988. aastaks küll uuesti 29,9%-ni (*Eesti NSV rahvamajandus 1988. aastal...* 1989: 14).

Eesti koloniseerimine sõjajärgsel ajal on võtnud ulatuse, mis ohustab eestlaste püsijäämist isegi siis, kui Eesti rahvaarv sisserände teel edaspidi enam ei suurene.

Kirjandus

- Č i s l e n n o s t' r a b o č i h i s l u ž a š č i h p o p o l u i v o z r a s t u , s t a ž u r a b o t y , u s t a n o v l e n n o j p r o d o l ž i t e l ' n o s t i r a b o č e j n e d e l i i p o p r o d o l ž i t e l ' n o s t i u s t a n o v l e n n o g o i m o t p u s k a n a 1 . i j u n j a 1 9 7 7 g o d a . 1 9 7 7 . T a l l i n
- Č i s l e n n o s t' r a b o č i h i s l u ž a š č i h p o p o l u i v o z r a s t u , s t a ž u r a b o t y , u s t a n o v l e n n o j p r o d o l ž i t e l ' n o s t i r a b o č e j n e d e l i i p o p r o d o l ž i t e l ' n o s t i u s t a n o v l e n n o g o i m o t p u s k a n a 1 . i j u n j a 1 9 8 7 g o d a : S t a t i s t i č e s k i j s b o r n i k . 1 9 8 8 . T a l l i n
- E e s t i N S V a j a l u g u . 1 9 7 1 . I I I k ö i d e : 1 9 1 7 . a a s t a m ä r t s i s t k u n i 5 0 - n e n d a t e a a s t a t e a l g u s e n i . T a l l i n : E e s t i R a a m a t
- E e s t i N S V r a h v a m a j a n d u s 1 9 8 8 . a a s t a l : S t a t i s t i k a a a s t a r a a m a t . 1 9 8 9 . T a l l i n : E e s t i R a a m a t
- E e s t i V a b a r i i g i m a a k o n d a d e , l i n n a d e j a a l e v i t e r a h v a s t i k . I o s a : R a h v a a r v r a h v u s e , p e r e k o n n a s e i s u , h a r i d u s e j a e l a t u s a l l i k a t e j ä r g i . 1 9 8 9 . a . r a h v a l o e n d u s e a n d m e d . 1 9 9 0 . T a l l i n
- I s t o r i j a r a b o č e g o k l a s s a S o v e t s k o j Ě s t o n i i . 1 9 8 5 . T a l l i n : Ě e s t i R a a m a t
- J u u r s o o , R a u l 1 9 8 1 . E e s t i N S V e h i t u s t ö ö l i s t e k a a d r i k u j u n e m i s e j a k a s v u a l l i k a d a a s t a i l 1 9 4 4 - 1 9 7 0 . — E N S V T A T o i m e t i s e d . Ū h i s k o n n a t e a d u s e d , n r 2 , l k 1 4 4 - 1 5 6
- J u u r s o o , R a u l 1 9 8 8 . I z m e n e n i j a p o l o v o z r a s t n o g o i n a c i o n a l ' n o g o s o s t a v a r a b o č i h i s l u ž a š č i h Ě S S R v 1 9 4 5 - 1 9 7 0 g o d y . — E N S V T A T o i m e t i s e d . Ū h i s k o n n a t e a d u s e d , n r 1 , l k 3 0 - 4 0
- K a l a , K u l n o , H a r r i R o o t s 1 9 7 8 . R a z v i t i e r a b o č e g o k l a s s a S o v e t s k o j Ě s t o n i i (1 9 4 5 - 1 9 7 5 g g .) . — P r o b l e m y s o c i a l ' n o j s t r u k t u r y r e s p u b l i k S o v e t s k o j P r i b a l t i k i . T a l l i n : Ě e s t i R a a m a t , s . 9 1 - 1 1 0
- K a l a , K u l n o , R a u l J u u r s o o 1 9 8 9 . N ö u k o g u d e E e s t i t ö ö l i s k l a s s 1 9 4 0 - 1 9 6 0 . — E N S V T A T o i m e t i s e d . Ū h i s k o n n a t e a d u s e d , n r 3 , l k 2 4 9 - 2 5 9
- K [u k k e] , H u g o 1 9 3 9 . V i i s a a s t a t s u u r t ü l e s e h i t u s t ö ö d E e s t i s : V ö i t l u s p ö h j a l i k k u d e u u e n d u s t e e e s t . — U s u E e s t i , n r 7 0 , 1 2 . I I I , l k 1 , 5 - 6 (n i m e m ä r k H . K .)
- P u l l a t , R a i m o 1 9 7 8 . L i n n a d k o d a n l i k u s E e s t i s : A j a l o o l i s - d e m o g r a a f i l i n e k ä s i t l u s . T a l l i n : E e s t i R a a m a t
- R o o t s , H . 1 9 7 7 . R a b o č i j k l a s s Ě s t o n s k o j S S R v p e r i o d r a z v i t o g o s o c i a l i z m a : S o v e r š e n s t v o v a n i e s t r u k t u r y . T a l l i n . (K ä s i k i r i E e s t i T A T e a d u s l i k u s R a a m a t u k o g u s)
- S o v e t s k a j a Ě s t o n i j a : Ě n c i k l o p e d i č e s k i j s p r a v o č n i k . 1 9 7 9 . T a l l i n : V a l g u s
- Š p i l j u k , V l a d i m i r 1 9 7 5 . M e ž r e s p u b l i k a n s k a j a m i g r a c i j a i s b l i ž e n i e n a c i j v S S S R . L ' v o v : V i š č a Š k o l a
- T ö ö s t u s v a j a b ö i g l a s t h i n d a m i s t . 1 9 3 9 . — P ä e v a l e h t , n r 7 1 , 1 2 . I I I , l k 2 , 7

KES ME OLEME?

Vello Sermat

Kaheksa aastat tagasi — umbes samasugusel hilissuvel nagu praegu — sõitis mu vend Eestist mulle külla. Nelikümmend aastat olime elanud täiesti erisugustes maailmades, tema nõukogude võimu all, mina siinpool raudeesriiet. Minu lahkumise ajal oli ta üheksa-aastane, mina olin kaheksateist. Suure vanusevahe tõttu ei olnud me mängukaaslased, ja hiljem ei teadnud me teineteisest paljude aastate jooksul peaaegu midagi. Pärast Stalini surma hakkas mu perekond mind välismaal taga otsima. Aegamööda hakkasid kirjad tulema ja ka minema vastassuunas — muidugi kommunistliku tsensuuri valvsä silma all, nii et midagi olulist kirja panna ei tahtnudki. Nüüd avanes meile esimene võimalus üksteist tundma õppida. Näha, kes me kumbki oleme — kui palju on meis tuttavat ja ühist ja kui palju võõrast.

See kohtumine tuli mulle meelde, kui ma mõtlesin tänasele teemale: kes me oleme — meie siin, teie seal? Millistes eri maailmades me oleme üles kasvanud ja kuidas on see meid mõjutanud?

Võib-olla oli see, mis juhtus, ebatavaline. Pärast seda kui mu vend oli päeva või kaks koos minuga veetnud, oli mul tunne, nagu me ei oleks kunagi lahus olnud... Meie mõtteviisi, meie põhiline ellusuhtumine oli sama; me nägime Eestit ja tema probleeme samaviisi. Olen imestanud, kuidas me, kogu elu lahus elanud, võisime oma mõtlemisviisis ja ellusuhtumises nii teineteise sarnaseks kujuneda. Vaevalt et see juhus oli. Midagi on meis ühist, üle kauguste ja paljude lahus elatud aastate; seda ma kogesin ka teiste eestlaste puhul, kui veetsin möödunud sügisel neli ja pool kuud Eestis.

Olukord Eestis on kaugel tervest või "normaalsest", ja see ei käi mitte üksi materiaalsete olude, vaid ka inimeste mõtlemis- ja käitumisviisi kohta. Võib öelda, et see on üleminekuaajajärk, et paljud häirivad nähtused on antud oludes paratamatud ja et kunagi tulevad jälle normaalsemad ajad. Et kunagi valdaval osal inimestest tekib jälle tahe ja lootus tööga omaenda elu ja oma maad üles ehitada. Praegu aga on käimas vana süsteemi lagunemine ja peaaegu kellelgi pole kogemusi, milline see uuem ühiskond peaks olema.

Põhineb mõningate täienduste ja muudatustega Kanadas Muskoka Metsaülikoolis 14. augustil 1991. a peetud loengul.

Näib, et paljud vana süsteemi all juhtivale positsioonile jõudnud inimesed hoiavad oma privileegidest hammaste ja küüntega kinni ja püüavad igat parandamise poole suunatud sammu takistada või siis jälle riigi ja rahva vara ruttu ja nominaalselt eraomandiks muuta, aga aktsiad või omanikupaberid enese ja teiste saagiahnitsejate vahel ära jagada. Käib asjade müümine, vahetamine ja ühiskondlike varade varastamine ja näib vähenevat inimeste arv, kes veel usuvad, et ka tööga võib kuhugi jõuda.

Mõnel pool arvatavasti loodetakse ka seda, et rahvas tüdineb ja väsib üha kasvavas viletsuses. Ma ei oska hinnata, kui tõenäoline see variant on, aga nõrdimuse, väsimuse ja nõutuse sümptoome tuleb Eesti poolt pidevalt kirjades ja muude ilmingute näol. Üks sõber kirjutas hiljuti:

“Ühel ööl ma ärkasin ja mõtlesin, mis juhtuks kui venelased lahkuks kohe ja korraga ja me jääksime omaette üksteisele otsa vaatama. See oleks ikka jube pilt! Hea, et on venelased, kelle kaela praegu kõik saab ajada. Aga millal see ükskord muutub ja kas üldse muutub?”

Siin on võib-olla üks probleemi sügavam juur. Nimelt näib mulle, et on laienemas õhkkond, kus *keegi ei tunne ennast kellegi teise ees vastutavana*. Varem niikuinii ei tahtud vastutust võtta oma õlgadele, sest kommunistlikud tuusad otsustasid kõik ja kui midagi valesti läks, siis see oli sinu süü. Nüüd on imelik, poolik olukord — ametlikult vanu tuusasid nagu enam ei ole, aga suur osa neist on ainult kuube vahetanud; nad räägivad nüüd üht, teevad teist, aga mõtlevad kolmandat, nagu kommenteeris üks teine mu Eesti tuttav. *Keda võib praeguses olukorras üldse usaldada? Ja kelle ees me peaksime isiklikult vastutama?*

Üks mu tuttav, kes elab maal ja toidab ennast ja oma lapsi paari lehma ja mõnede kanade pidamisega, kirjutab:

“Elu nautimine ja tarbimine on meilgi muutunud peamiseks elueesmärgiks, sogases ühiskonnas selleks vahendeid valimata. Arenenud kapitalistlikes maades püsib tootmise ja tarbimise tasakaal paremini ja need vastuolud ei ole nii teravad kui meil. Tootjaid ja töötajaid jääb järjest vähemaks ning nende elu muutub ikka raskemaks ja närvilisemaks. Pole tuju pingutada ja heina rügada, kui enamus teisi pidutseb ja suvitab. Spekulatsioon annab kaupade defitsiidi ja hindade vahe tõttu raha palju kergemini kui töö. Enamus meie noorusest, kel vähegi võimalust, teeb pigem äri kui tööd. Kellel võimalus puudub, need ei hooli millestki ja jooivad, varastavad — nagnüü mingit võimalust normaalseks eluks pole. Vaesuses elaval noorel väheneb moraal, pühadus, kohusetunne... Unistus elu paranemisest ja Eesti Vabariigist kaugeneb.

Minu noored püüavad kõigest väest parema elu poole, mis aga vaeses ühiskonnas on väga raske, kui just riigivara (rahva vara) käepärast ei ole. Ma soovitan neile lihtsat ja tagasihoidlikku äraelamist väiksema vaevaga, mida nad kuulda ei võta. Meil nõuab lihtne äraelaminegi juba

Kes me oleme?

väga suurt tööd ja hoolt. Tänu taevale saime vähemalt heinagi tehtud, mistõttu vast nägja ei jää.”

Selles kirjelduses ei ole vist palju liialdatud — sama pilt vaatab vastu kümnetest allikatest, sealt tulnud inimeste kommentaaridest ja olukorda kirjeldavatest ajaleheartiklitest.

Vastutuse probleem seisab selles, et vastutust ei taheta võtta, kui inimene ei tunne, et ta suudab olukorda kontrollida; et juba homme või ülehommene võib kõik pea peale pöörduda. Valitseb suur teadmatus — tegelikud otsused tehakse kusagil mujal ja sina aga võta vastu, mis sealt tuleb, või siis jäävad otsused ainult paberile, sest pole võimu neid läbi viia.

Üks nõukogude korrast võrsunud probleemidest ilmneb selles, et inimestel ei ole harjumuseks kirjadele ja järelepärimistele vastata. Seda on kogenud paljud, kes on püüdnud kirja teel mingites asjades kokku leppida. Sa võid saata siit ühe kirja teise järel, aga vastust ei tule ühelegi. Imestad ja kratsid pead, et milles asi seisab? Ei midagi erilist — see on tavaline! Ma kuulsin Eestis seletusi, et *kuidas me neile ikka ütleme, et ka meie ei tea, et kõik võib muutuda, et meil pole mingit tulevikugarantiid, et teatud tingimusi me lihtsalt täita ei saa... Siis me juba parem ei ütles midagi.* Nii aga ei saa asju ajada läänemaailma organisatsioonide, ettevõtete ja inimestega, kellest loodetakse, et nad midagi meie heaks ära teevad.

Olen kuulnud mitmest juhusest, kus Eesti asutused on läänemaailmast külla kutsunud nõu andma või loenguid pidama eksperte, kes kohale jõudes on avastanud, et lubadustest vastuvõtu, majutamise, loengute korraldamise ja muude külaskäigu aspektide osas pole kinni peetud ja mõnikord ei näi keegi kohapeal nende tulekust üldse midagi teadvat. Ka kohtumiseks kokkulepitud aegadest ei peeta kinni; kohalikud asjamehed jõuavad kohale kas palju hiljem või üldse mitte. Sellega rikutakse väga kiiresti heatahtlikke sidemeid Eesti abistamisest huvitatud välismaa üksikisikute ja ametlike asutustega. Selline vastutus-tundetus on läänemaailma arenenud maades tundmatu ja hämmastust tekitav, meie kodumaal aga aastakümneid kestnud nõukogude süsteemi raames üldiselt omaks võetud. Eesti ei või endale lubada luksust, et kaotab kiiresti terve rea sõpru ja toetajaid Läänes. Emba-kumba: kas hakkame end kiiresti ümber kasvatama või jääme muu maailma silmis mingiks primitiivseks alaarenenud maaks, kus on peaaegu võimatu normaalsel viisil asju ajada.

Sellega ühenduses veel üks valus punkt: Eestist on sageli pöördutud nii üksikisikute kui ka lääneriikide organisatsioonide ja ettevõtete poole mitmesuguste järelepärimiste ja abistamispalvetega. Mulle on ka isiklikult teada juhused, kui mõni Lääne ettevõtte on omal algatusel pakunud materiaalselt abi Eesti asutustele ja organisatsioonidele. Saadetud materjal võetakse vastu umbes sama ükskõikseltselt, nagu varasematel aastatel arvatavasti võeti vastu dotatsioonid keskvalitsuselt. Ei mingit

teadet asjade kättesaamisest, ei mingit tänusõna. Näib puuduvat elementaarnegi arusaamine ühest põhilisest psühholoogilisest printsüübist, et kui keegi teeb midagi teise heaks ja sellele ei järgne mingit tänu, mingit tunnustust, isegi mitte viisakat kirjalikku vastust, siis kaob tahe selliseid inimesi veel teist korda aidata. Nagu ütles mulle üks lääneriigi ettevõtte direktor: "Ei ole enam erilist tahtmist järgmine kord midagi nende heaks ette võtta..."

Näib ka, et pikaajalise nõukogude režiimi üheks tagajärjeks on, et suusõnalisi lubadusi ei saa usaldada. Lubadusi ei peeta seal samal määral kohustuslikuks ja siduvaks kui siinpool ookeani.

Majandusprobleemid näivad praegu Eestis olevat probleem number üks. Alles siis, kui inimesed hakkavad nägema, et nende tööst ja pingutusest on ka käegakatsutavalt kasu, et töö ja kokkuhoiu tagajärjel elu läheb paremaks ja mis kõige tähtsam — et neil on tulevikku ja selle kujunemine oleneb neist endast — alles siis hakkab inimeste käitumine muutuma. Nagu üks psühholoog on hiljuti öelnud: *inimesed tulevad toime rasketes olukordades, kui neil on kaks asja: 1) usk tulevikku ja iseene võimesse olukorras hakkama saada ja 2) konkreetne idee, kuidas toimida, millist teed valida, et oma eesmärgi saavutada*. Paljast usust, et kõik läheb ükskord paremaks, ei ole küllalt — peab ka teadma, mida praegu teha. Samuti peab olema mingi lootus, et sellisel tegevusel on tagajärgi.

Sissetuleku põhjal võib praegu jaotada Eestis inimesi mitmesse klassi: jõukad sõidavad ringi Mercedes'tega ja võivad välisvaluutaga saada seda, mida nad soovivad, kuna paljudel teistel ei ole midagi päale armetu pensionisumma või madala palga rublades, millega vaevalt saab ellujäämise elementaarseimaidki tingimusi rahuldada. Ja tööpuudus aina suureneb. Oludes, kus suurel osal rahvast pole mingit nähtavat võimalust oma olukorda parandada, ei teki mingit elujõulist Eesti ühiskonda.

Praeguse Eesti majandusliku olukorra taga seisab kinni inimeste kõige põhilisemate vajaduste rahuldamine. Filosoferimiseks ei ole palju huvi ega energiat inimesel, kelle kõht on tühi või kes tunneb, et ta elu on ummikus, millest ei ole mingit väljapääsu. *Aga majanduselu edaspidine areng oleneb inimeste hoiakust*, ja ennekõike peab see hoiak muutuma! Lääne majandus- ja tööstuseksperdid, kes küll räägivad enamasti globaalsel tasemel ja mitte mõne üksiku liiduvabariigi spetsiifilistest probleemidest, on pidevalt rõhutanud, et Nõukogude Liitu ei too praegusest allakäinud olukorrast välja ükski mõeldav välislaen ega toetussumma, vaid asi hakkab alles siis paranema, kui oluliselt muutub inimeste mõtlemine ja sellega ühenduses ka nende käitumine.

Mis tegurid võiksid mõjutada praegust olukorda? Viimase aja psühholoogilistes uurimustes on jõutud järelduseni, et inimeste käitumist ei määra mitte niipalju tegelik olukord, kui see, kuidas inimesed olukorda ja omaenda võimeid *tõlgendavad*. Paljudele on vist tuttav

Kes me oleme?

lugu elevandist, kelle jalad pandi kord kammitsasse, et ta ei jalutaks minema. Ja kui pika aja pärast kammits ära võeti, käitus elevand ikka edasi nõnda, nagu oleks kammits alles — ta ei katsunudki enam kuhugi minna!

Millised probleemid piiravad praegu meie inimlikku potentsiaali?

Oma äsjailmunud teoses analüüsib soome psühhiaater Martti Siirala viimase neljakümne kuue aasta mõju soome inimese mõtlemisele pärast seda, kui Soome oli sunnitud rahu sõlmimiseks vastu võtma alandavad ja ebaõiglased tingimused (Siirala, Kulonen 1991). Soomlased olid sunnitud tunnistama ennast süüdi selles, et sõda üldse puhkes, ja olid samuti sunnitud pidama "sõjakurjategijate protsesse" oma sõjaeegse presidendi ja kõrgemate riigijuhtide vastu ning saatma neid vanglasse, sest seda nõudis Nõukogude Liit!

Kuigi maailm oli aplodeerinud soomlaste kangelaslikule vastupanule Talvesõja ajal, jäeti nad Teise maailmasõja lõpul kogu ülejäänud maailma poolt täiesti üksi. Sellest ja järgnevatest kogemustest kasvas Siirala hinnangu kohaselt pikapeale välja Soomes laialt levinud üldine hoiak, et tugevamal on alati õigus ja et Nõukogude Liidu huvid tuleb alati pidada tähtsamaks Soome enda huvidest ja vajadustest. Selline mentaliteet avaldus ja avaldub veel praegugi paljude Soome riigitegelaste ja avaliku arvamuse sõnavõttudes, nagu võime lugeda Siirala raamatust.

Siirala näeb selles alistumises ja tõsiasjade eitamises üksikisiku vaimuhaiguse paralleeli terve ühiskonna tasemel. Milles see seisab? Selles, et inimene on loobunud usaldamast omaenese kogemusi, tundeid ja normaalseid reaktisioone ja on alistunud mingile üldiselt aktsepteeritud vormelile või õpetusele, mis on vastuolus sellega, mida ta tegelikult tunneb.

Veel drastilisemalt näeb Siirala kogu ühiskonna vaimset haigust selliste nõukogude elu avalduste nagu "puhastusprotsessid", pealekambamiste ja vangilaagrite aktsepteerimises "normaalse" nähtena. Nõukogude süsteem lõi olukorra, kus inimene ei usaldanud enam omaenese otsustusvõimet ja tähelepanekuid. Leedu psühhiaater, kes kõneles paar aastat tagasi *homo soveticus*'est Torontos Yorki ülikoolis, ütles, et nõukogude inimene on lõhestatud: ühelt poolt ta näeb asju omaenese tunnetuse kaudu, aga teiselt poolt riigi propagandaaparatuur räägib hoopis midagi muud ja igal sammul tehakse talle selgeks, et teisiti mõtlemine on ebanormaalne — et need, kes "suure asjaga" ilma reservatsioonideta kaasa ei suuda minna, pole usaldatavad, on ebaterved ja kriminaalsed. Endine *Gulag*'i vang Dmitri Mihhejev on kirjutanud, et nõukogude režiimi peamiseks vahendiks inimeste ümberkasvatamisel ilma mingi individualiteedita robotiteks oli süütunne. Ükskõik, kuidas sa ka proovisid elada, aga keegi ei suutnud elada ühtki päeva, ilma et ta oleks eksinud mingi reegli või seaduse vastu, ja inimesed teadsid seda (*National Review*, 5. II 1982).

Indiviidi omaenese võimete ja arusaamiste täielikule eitamisele ja kriminaalseks tembeldamisele lisandus sihikindel inimestevahelise usalduse ja vastastikuse toetuse võimaluste hävitamine. Ainult siis, kui ei eksisteerinud enam mingit inimestevahelist isiklikku lojaalsust, mis oleks võinud seista vastu või minna lahku ametlikust ideoloogiast ja juhi jumaldamisest, võis Stalini režiim tunda mingisugust kindlust. Ja me teame, kuidas Stalin järjekindlalt ja vähimagi inimlikkusetä hävitas kõik, kellest oleksid temale võinud kujuneda rivaalid.

Pealekaebamiste laine kasvas 1930. aastate lõpupoole nii absurdseks, et NKVDl olid olemas süüdistustõendid peaaegu iga juhtiva tegelase kohta Nõukogude Liidus, ja keskeltläbi igas perekonnas oli vähemalt üks liige riigivaenulikus tegevuses süüdistatuna vanglas või hukatud (Conquest 1968: 316–317). "Normaalne" olukord Liidus oli see, et keegi ei võinud enam kedagi usaldada. Oli alati olemas võimalus, et inimene, kellega sa täna rääkisid, viidi homme NKVD ülekuulamisele ja esimene asi, mida temalt küsiti, oli: kes olid sinu vandekaaslased? Kes on teised riigivastased isikud? Kui keegi oli öelnud midagi kriitilist režiimi kohta, siis see nimi võis olla esimesi, mis ülekuulataval meelde tuli. Ja selline terror kestis ka Eestis 1950. aastateni, aga umbusaldus ja teadmatus, kellega sul on tegemist, kestab tänaseni. Alles paar aastat tagasi kirjutas üks inimene Eestist: "Me ei tea enam, keda usaldada; kes on meie vaenlane ja kes mitte!"

Režiim on järjekindlalt püüdnud hävitada inimese usaldust enese otsustusvõimesse ja tema usaldust kaasinimeste vastu. Bolševike terrorivalitsuse all toimus pidev valetamine, faktide varjamine, teesklemine, süü teiste peale veeretamine, iga hinna eest hoidumine vastutuse enese peale võtmisest. Ja need, tolle režiimi all ellujäämiseks vältimatult vajalikud enesekaitsevõtted pole veel kadunud. Oluliseks eeltingimuseks tervema ühiskonna rajamisel on *vastastikuse usalduse taastamine igapäevases elus.* Mingi efektiivne demokraatlik ühiskond ei saa eksisteerida, kui nõukogude mentaliteet domineerib. Küsimus ei seisa selles, et meil on neid moraaliprintsiipe vaja, et pärast surma taevasse saada, vaid meil on neid vaja selleks, et elada inimväärset elu juba siin maa peal. Demokraatlik ühiskond nõuab usaldusväärset. Oleme liialt sõlmitavad üksikisiksusteks, selleks et suuta ainult omaenese huve silmas pidades ära elada. On vajalik ülesannete jagamine inimeste vahel, tõetruu informatsiooni kättesaadavus ja sõlmitud kokkulepetest kinnipidamine, mis on loodud vabal valikul seaduse ees võrdsete inimeste vahel.

Võib-olla ma kaldun siin natuke läänemaailma idealiseerima, kui väidan, et demokraatlikes riikides on aastakümnete jooksul kujunenud teatavad käitumisreeglid niihästi inimeste omavaheliste suhete kui ka indiviidi ja suuremate ühiskondlike ühikute vaheliste suhete määratlemisel. Sija kuuluvad sellised põhimõtted: vaeseid inimesi ei saa lasta nälga surra; vaestel on sama õigus tervishoiule, minimaalselt tarvilikele elamistingimustele, haridusele ja elus edasijõudmisele kui nen-

Kes me oleme?

del, kes on sündinud rikastena; töölistel on omad õigused — neid ei saa ekspluateerida ega maksta neile näljapalka; ei saa sundida inimesi töötama ebatervislikkudes tingimustes. Ja see, et igal inimesel on õigus mõelda, rääkida ja uskuda oma südametunnistuse kohaselt, hoolimata sellest, mida hetkel võimul olevad isikud või riigiorganid arvavad.

Kust need ideed tulevad? Mõned tulid kaasa puritaanidega, kes põgenesid Inglismaalt usulise tagakiusamise eest. Osa neist on kirja pandud USA konstitutsioonis. Mitte kõik probleemid pole sellega välisatud, aga *progress on toimunud aastasade jooksul suurema inimlikkuse ja demokraatia suunas*. Muidugi on ka Põhja-Ameerikas valitsenud palju ebaõiglust, eriti minoriteetide suhtes — näiteks indiaani põliselanikud, keda veel möödunud sajandil julma hoolimatusega hävitati, või mustad, või jaapanlastest kodanikud, kes Jaapani sõttaastumise järel interneeriti, kelle varandused konfiskeeriti ja kes neid veel kuni tänaseni pole tagasi saanud.

Selle mandri areng on aastakümnete ja -sade jooksul süiski liikunud suurema humaansuse ja demokraatia suunas; seda on saavutatud parlamentaarses süsteemis, ilma relvade ja verevalamiseta. Ekspluateerimine, varastamine, valetamine ja töö mahasalgamine pole siin muutunud üldiselt aktsepteeritud eluviisiks, ja kus see päevavalgele tuleb, seal võib alustada õigusprotsessi kohtu kaudu.

Viimasel ajal on ka Põhja-Ameerika suuretegevõtted hakanud nägema, et kui midagi väga valesti läheb, nii et see kahjustab üldsuse huve, on parem töö juurde jääda kui valetamise ja asjade mahasalgamisega püüda olukorrast välja pugeda, nagu näiteks Indias mõne aasta eest toimunud tööstuskatastroofi puhul, kui keemiatööstusest vallandunud mürkgaas tappis tuhandeid kohalikke elanikke. Meil ei ole võimalik töö varjamisega hädahoostada sadade tuhandete inimeste elu, nagu juhtus Tšernobõlis, sest siinses ühiskonnas on küllalt neid, kes on valvel selliste kattenanöövrite vastu, ja kohtud kaitsevad neid tagakiusamise eest.

Millest peaks Eesti ühiskonna tervenemisprotsessi alustama? Murranguperioodi jooksul murdsid ahastusest ja kartusest läbi sügavale südamepõhja peidetud tunded, et oleme süiski üks rahvas ja meil on õigus olla ja elada. Masside kaasatulekut nähes tekkis tunne, et me ei ole üksi, et sadad tuhanded teised mõtleavad ja tunnevad samamoodi. Teame, et see on olnud meie esiisade maa tuhandeid aastaid ja et võõrastel okupantidel, kes on siin elanud ainult mõnikümmend aastat, pole õigust seda maad üle võtta.

Selline primitiivne õigluse ja eneseväärikuse tunne on arvatavasti meil kõigil olemas, ükskõik kui palju seda viiekümne aasta jooksul on püütud maha suruda ja rahvavaenulikuks ilminguks tembeldada. Ka läbi kõige masendavama surveajastu on inimestes säilinud võime näha, mis on vale ja mis tõde, kuigi valet on püüdnud püsti hoida totalitaarne riigivõim.

Praeguses ühiskonnas — nii siin- kui sealpool ookeani — leidub

aga üsna palju neidki, kes on valmis pragmaatilistel kaalutlustel õigluse arvel kompromisse tegema. Kui miski näib olevat ebapraktiline, ehkki õigluse põhimõttel on vaieldamatult tõsi taga, siis püütakse neid, kes õiglusest räägivad, sageli naeruvääristada kui inimesi, kellel on "kusagil midagi puudu". Siirala kirjeldab arvukate näidete varal, missugust vastuseisu osutasid kuni viimase ajani soome ajakirjandus, avaliku elu tegelased ja valitsus mõttele, et Gorbatšoviga tuleks alustada läbirääkimisi Karjala-küsimuses, sest ajad on nüüd muutumas ja Nõukogude Liit on tunnistanud, et need olid tema väed, mitte soomlased, kes alustasid Talvesõda (Siirala, Kulonen 1991: 148–204). Soome ajalehed on aastaid keeldunud avaldamast artikleid sellel teemal. Paljud avaliku elu tegelased ja teadlased, kelle poole Siirala pöördus küsimusega, kas seda probleemi peaks Soome avalikkuses arutama, vastasid eitavalt ja arvasid, et Karjala tagasiandmine Soomele on praktiliselt mõeldamatu. Aga miks ei tohtinud paljude aastate jooksul seda küsimust, mis puudutas rohkem kui poolt miljonit karjalast Soome ühiskonnas, isegi mitte avalikkuse ette tuua? Õigluse mõiste lükati kõrvale pragmaatilistel kaalutlustel, aga õigus jääb tegelikult edasi õiguseks ka siis, kui ta pole praktiliselt teostatav.

Mõeldes eesti rahva paremale tulevikule, tema võimele kõige viletsuse ja tagakiusamise kiuste ellu jääda ja uuesti tõusta iseseisva rahvana, peame aga *õiglusele lisaks ka inimväärlisust* tunnustama. "Õigus" üksinda võib tuua kaasa julmuse ja hoolimatuse kõikide teiste vastu. Inimestel on tuntud tendents näha õiglust alati enda poolel, ebaõiglust aga oma vastastes ja teistes inimestes. Pedaegu alati peetakse teisi vastutavaks enesele juhtunud pettumuste ja ebameeldivuste eest; inimlik kaldumus on panna ainult õnnestunud üritusi omaenese saavutuste arvele. Kus on midagi viltu, seal otsitakse süüdlasi. Keskajal viis kompromissideta "õiguse" mõistmine kohutava julmuseni — nauditi süüdimõistetute surnukspüünamist rahvamassi silmade all kõige õudsemate meetoditega, sest keegi ei kahelnud hetkekski, et süüdistatu on selle ära teeninud. Kurjategija pidi saama oma karistuse!

Vastastikused kättemaksud, mõrvad ja konspiratsioonid vürsti- ja kuningakodade vahel viisid terved maad aastakümneid kestvatesse sõdadesse ja viletsusse, aga kättemaksu peeti õilsaks ja pühaks kohuseks, mille saavutamiseks ükski ohver pole küllalt suur! Sellise mentaliteediga meie oma maad ja rahvast praegusest krüürist välja ei vii. Sellel oleks isegi sarnasus bolševike seletusele, et parema ühiskonna saavutamiseks on igasugune vägivald lubatud. *Niikaua kuni inimese väärtust ei peeta mikski* muude abstraktsete printsüüpide või praktiliste kaalutluste kõrval, elame maailmas, kus valitseb julmus, viha ja vastastikune kättemaksuiga. *Õiglusetunne on vajalik — aga sellele peab liituma inimlik suhtumine*, ka teise vajaduste, murede, lootuste ja kartuste mõistmine ja aktsepteerimine.

MÕNED ERINEVUSED ÜHISKONDLIKUS TAUSTAS

Olen pikemalt peatunud küsimusel, kuidas olud meie kodumaal on mõjutanud inimesi. Vaatame nüüd, kuidas olud siinsel mandril on mõjutanud neid, kes on siin üles kasvanud.

Üks oluline erinevus võib olla selles, kuidas indiviid siin või seal vaatab oma isiklikele õigustele ja mida ta ootab ühiskondlikelt võimu- ja kohtuorganeilt nende õiguste kaitsmisel ja ellurakendamisel. Ameerika ühiskonnas on enesestmõistetavaks kujunenud väljendus: "I've got my rights!" Seadused on asetanud kindlad piirid, mille sees inimene võib kahe jalaga seista omal territooriumil ja öelda: siamaale ja mitte üks samm edasi! Riigi ja omavalitsuse ametnikel, ka politseil, on nendest piiridest üle astumisel kohustus oma käitumist kaitsta kohtus. Küsimus ei ole nüüörd õiguste piiride täpses määratlemises, sest ka nõukogude seadused garanteerivad igasuguseid õigusi — näiteks vabariikidel on olnud õigus Liidust välja astuda, aga mis juhtus nendega, kes niisugust mõtetki avaldasid?

Lääne maailmas on kohtud sõltumatud riigivõimust. On näiteid sellest, kuidas USA president on kõrgeima kohtu (*Supreme Court*) liikme kandidaadiks pannud inimese, kes poliitilistelt vaadetelt on olnud kõige sümpaatsem võimul olevale parteile, aga kõikide üllatuseks on sellisest inimesest ülemkohtu liikmena tulnud iseseisev mõtleja, kes ei paindu enam võimul oleva presidendi ega partei soovide järele. Nõukogude Liidus on kohtud, prokurörid ja muud õigussüsteemi teenijad alati olnud võimumeeste kuulekad käsutäitjad, kes on siamaani valmis "uurimise" tulemusena avaldama kõige naeruväärsemaid valesid, kui ülemused seda nõuavad.

Samuti on nõukogude süsteemi all üles kasvanud inimesel umbusaldus seaduste suhtes, mida üks päev välja antakse ja teine päev võidakse tühistada. Hiljutine ajalugu on küllalt näidanud režiimi tulepööranguid, et teha inimest sügavalt umbusklikuks. Teisalt on tunnetus oma õiguste pühadusest ja puutumatuses põhiline veendumus Lääne inimese mõtlemises, mis toetub aastakümnete, isegi juba aastasadade jooksul kujunenud traditsioonidele. Seda ei saa inimesse istutada mingi uue seaduse väljakuulutamisega; see kujuneb pikkamööda, isiklike kogemuste ja eelmiste põlvkondade ajaloo valguses.

Hiljuti ma tegin ringreisi läbi USA kirdeosariikide, nn New Englandi, kuhu esimesed asukad Inglismaalt saabusid 370 aastat tagasi. New Englandi vanadele asulatele on iseloomustavaks omapäraks suur keskne väljak, mille ääres on kirik ja ümberringi asula vanimad ja väarikaimad ehitused. See on *the village green*, kus kõik kodanikud käisid koos tege-mas otsuseid nende igapäevast elu ja ühiskondlikku korda puudutavates küsimustes.¹ Just sellisel kodanike üldisel koosolekul Bostonis otsustati, et Inglismaale ei maksta enam tolli laevadega Bostonisse tulnud

¹ Hääleõigus oli ainult meesisikutel ja nendel, kellel oli teatav mi-

teelaadungite eest. Osa kodanikke läks hiljem öösel laevadele ja viskas kogu teelaadungi merre, ja nii algaski Ameerika revolutsioon võõra maa koloniaalvalitsuse vastu.

Veendumus, et inimene ise otsustab teda puudutavaid küsimusi ja ükski võõras autoriteet ei saa teda millekski sundida, on ameeriklastesse juurdunud juba aastasadade jooksul, ja pole ühtki teist maad maailmas, kus demokraatlik süsteem oleks nii kaua vahetpidamata võimul püsinud.

Sellele põhilisele hoiakule, millega kord käis kaasas tugev vastastikune ühiskondlik vastutustunne, on aga lisandunud viimaste aastakümnete jooksul midagi uut, ja see on iseenese asetamine lõpliku autoriteedi positsiooni eetilistes ja ühiskondlikkudes küsimustes. Seda võiks väljendada umbes järgmiste sõnadega:

Mina olen mina ja sina oled sina,
 mina teen oma asja ja sina teed oma asja —
 kui juhtub nii, et me mingis asjas kokku saame
 ja oleme ühisel arvamusel, siis see on kena,
 aga kui mitte, siis sinna pole midagi parata...²

Kuidas ma tuln sellele järeldusele? Seda tendentsi märkab päevast päeva selles ühiskonnas elades. Ühiskondlik kokkukuuluvustunne on palju nõrgenenud. Viis USA silmapaistvat sotsioloogi, eesotsas Robert Bellah'ga Berkeleyst, on teinud ülemaalse uurimistöõ ameeriklaste ellusuhtumisest, väärtusmõõdupuudest, suhtumisest moraali ja usu probleemidesse jne. Nad avastasid oma hämmastuseks, et USAs on väga laialt levinud nn "terapeutiline eluvaade". See terminiga viitavad nad tervele reale Põhja-Ameerikas viimastel aastakümnetel laia populaarsust saavutanud psühholoogidele ja psühhiaatritele, nagu Carl R. Rogers, Abraham Maslow, Karen Horney, Erich Fromm, Fritz Perls ja teised.

Põhiliselt võib nende teoreetikute seisukohta kokku võtta sõnadega, et vanemate ja autoriteetide poolt meile lapsepõlves ja hiljem sissekasvatatud väärtusmõõdupuud on sageli vastuolus inimese terve ja normaalse arenguga, mis peab tuginema tema enese kogemustele, mitte aga hirmutamisele ja süütundel põhinevatele survevahenditele. Carl R. Rogers ja Abraham Maslow on mõlemad seisukohal, et inimene on põhiliselt heatahtlik olevus ega tee kellelegi kurja, kui teda pole mitte vääril viisil üles kasvatatud ja tema loomulikku arengut moonutatud. Ja et inimene, kes toetub omaenese kogemustele, teeb enamasti õige valiku. Karen Horney üks tuntumaid teoreetilisi argumente on suunatud "ma pean, sa pead-türannia" vastu (*the tyranny of the shoulds*).

nimaalne varanduslik seis ja kes olid koguduse liikmed.

²Vt Fritz Perlsi *Gestalt prayer*.

Kes me oleme?

On huvitav, et Stalini surma puhul osa venelastest olevat olnud nii vapustatud, et nad nutsid päris ahastusest — nendele oli Stalinit maalitud ette kui "suurt isa", kes kõikide eest hoolitseb, ehkki samal ajal kõik olid teadlikud ka režiimi julmusest ja tohutust tagakiusamislaadist. Selline mõtteviis on täielikult võõras Põhja-Ameerikas sündinud ja üles kasvanud inimesele. Aga süüpool ookeani on mõtlemisviis hakanud liikuma teise äärmuse poole: ei ole olemas mingit autoriteeti, kelle arvamusele või otsusele inimene peaks alistama oma mõtled ja käitumise.

See on aga mõjutanud ühiskonda paljudes asjades positiivselt. Põhja-Ameerikas on tolerantne teiste inimeste käitumise, riietusvaliku ja mõtlemisviisi suhtes palju suurem kui tänapäeva Eestis. Ma ei mäleta iseseisva Eesti päevilt, et võhivõõras inimene oleks tänaval läinud teist nägutama mingi nii tühise asja pärast nagu see, kuidas ta riietub. Sellele lisandub üldine hoolimatus teise inimese vastu, näiteks jää läbisõimamine ärides ja asutustes, kui inimene ei pea täpisealt nõukogude korra all väljakujunenud "reeglitest" kinni. Üldse näib, et nõukogude mentaliteet on inimestele õiguse andnud igas asjas teise üle otsustada, teist läbi sõimata ja tema eest otsuseid teha. Läänes elatakse üldiselt põhimõtte järgi, et inimesel on vabadus valida, kuidas ta tahab elada ja millist elustiili ta õigeks peab, niikaua kui see pole seadusevastane või ei tekita kahju või kannatusi teistele. Kui see teistele ei meeldi, ei tarvitse nad seda kaasa teha ega temaga läbi käia, aga väga vähe on neid, kes arvavad, et neil on õigus oma arvamusi või väärtusmõõdupuid teistele peale suruda.

Süükohtal võiks nimetada vene päritoluga USA sotsioloogi Vladimir Lefebre'i teooriat erinevustest nõukogude ja ameerika moraalisüsteemi vahel. Ta väidab, et nõukogude moraalisüsteemis aktsepteeritakse hea ja halva, õilsa ja õela koosseksistentsi: näiteks on lubatud kasutada "halbu" vahendeid "hea" eesmärgi saavutamiseks (Lefebre 1990). See muidugi ei tule kellelegi üllatusena, kui mõelda sellele, kuidas kommunistid on õigustanud vägivalda ja inimeste hävitamist "parema ühiskonna" nimel. Ameerika moraalisüsteemis seavastu hoitakse head ja halba lahus ja nende koosseksistents, näiteks sama isiku karakteris, on taunitav.

Teise erinevuse leiab Lefebre selles, kuidas suhtutakse konfliktiga selle lahendamise võimalustesse Nõukogude Liidus ja Põhja-Ameerikas. Ameerika ühiskonnale on omane lahendus kompromissi kaudu, nõukogude ühiskonnas aga oli see süüni mõeldamatu: üks pidi jääma võitjaks ja teine kaotajaks, sest küsimus oli elus ja surmas. Ma ei ole veendunud, et need erinevused kahe ühiskonna vahel on nii lihtsad ja selged, nagu Lefebre väidab. Kuid on tõsi, et kui Nõukogude juhtkonnas oli lahkarvamusi, siis ei lahendatud neid kompromisside otsimisega, vaid võitlus käis edasi, kuni üks jäi peale ja teine alla. Või nagu Dzeržinski ja tema järeltulijate ajal: üks jäi ellu, teine lasti maha.

Kompromissi otsimine on teataval määral kooskõlas siin mandril — ja tõenäoliselt kogu läänemaailmas — valitseva relativistliku vaatega moraalil, õiguse, hea ja halva küsimustes. Terve koolkond ühiskonnateadlasi õpetab, et ei ole olemas mingeid absoluutseid hea ja halva mõõdupuid: kõik oleneb olukorrast, kultuurist, subjektivsest tõlgendusest. Selle järgi oleks siis naiste alistatud ja alandav positsioon Iraanis või massilised mõrvad ja genotsiid Kambodžas või Iraagis omas miljöös ja keskkonnas arusaadavad, ja nende eluviisi ei tohiks pida da relativistlikust seisukohast vaadates paremaks ega halvemaks kui läänelikku demokraatiat.

Sellest vaateviisist on endale leidnud tuge ka mõned sõjakamad vähemusgruppide esindajad Ameerikas, kes arvavad, et ülikoolides on liiga kaua õpetatud Lääne tsivilisatsiooni aluseid, kreeka ja rooma kultuuri ja autoreid, ja et selle asemel tuleks hakata õpetama kursusi Aafrika mustade ja egiptuse kultuuri saavutustest. Ja nimelt *asemel*, mitte *lisaks*. See ei tähenda midagi, et just Lääne tsivilisatsioonist arenenud ühiskondlik kord ja õigussüsteem kaitseb nende õigust oma vaateid propageerida ilma ametliku tagakiusamise ja füüsilise ohuta.

Moraalne relativism ja iseenese hetketunnetuse ja -vajaduste seadmine kõige kõrgemaks instantsiks eetiliste ja ühiskondlike probleemide lahendamisel on meie ühiskonna suuremaid probleeme. Sellele moraalsele ja ühiskondlikule vaakumile vastukaaluks on hakanud levinema mitmesugused kultused ja fanaatilised usulised liikumised, mis pakuvad oma liikmeskonnale turvatunnet ja elumõtet nii sotsiaalsel kui filosoofilisel pinnal. Ühiskonna lõhenemine väikesteks ja sageli üksteise suhtes sallimatuteks gruppideks aga tekitab uusi probleeme. Paljud kaasaja ühiskonnateadlased on jõudnud mureliku järelduseni, et meil ei ole võib-olla enam midagi, mis hoiaks meie ühiskonda koos, mis seoks inimesi ühiste huvide ja eesmärkidega ja allutaks inimeste isiklikud huvid vajalikul määral ühiskonna üldisele heaolule. Ameerika asustamise algaastatel oli kokkukuuluvuse aluseks ühine usk ja väga tugev ühiskonnatunnetus. Näiteks Inglismaalt tulnud uusasukate koloonia esimene kuberner John Winthrop jättis maha suured varandused ja mugava elu Inglismaal, et tulla asutama uut ühiskonda primitiivsetes elutingimustes, sest ta nägi selles oma eluülesannet ja kutsumust, mitte võimalust isikliku materiaalse kasu saamiseks. Ta kulutas ära peaaegu kogu oma varanduse, et rasketel aegadel aidata teisi koloniste, kes olid temast viletsamas olukorras. See hoiak on olnud üks Ameerika ühiskonna põhialuseid, mille tõttu röövkapitalistid ja Metsiku Lääne seaduseta vägivald ei saavutanud ülemvõimu, nagu see on toimunud mõnel pool mujal.

Võib küsida, kas kodumaal ei ole pendel samuti hakanud liikuma vastassuunas? Kommunistlik partei püüdis järjekindlalt ja halastamatult hävitada igasugused absoluutsed väärtusmõõdupuid ja ka inimese usu iseenesse ja omaenese otsustusvõimesse. Nüüd, kus inimesed on

Kes me oleme?

hakanud vabanema pealesurutud ideoloogiast ja kommunistliku partei poolt ettekirjutatud käitumisreeglitest, võib tekkida vastureaktsioon, kus igasugust vihjet vastutusele ühiskonna ees võidakse tõlgendada kui õõnsat sõnakölinat. On olnud ilminguid, kus inimesed lihtsalt protesteerivad töödistsipliini vastu, nagu oleks kommunistidel selle peale olnud mingi monopol. Põhja-Ameerikas tehakse tegelikult rangalt tööd, mõnikord nii pikki tunde ja päevi, et inimese isiklik elu ja tervis selle all kannatavad. See on üheks põhjuseks, miks Ameerika on saavutanud oma praeguse elamistaseme. Praegu siin pealekasvav uus generatsioon ei taha aga enam samal viisil oma tööandjaid orjata ja tookohale kogu oma isikliku elu ohverdada. Üha sagedamini kerkivad esile nõuded, et töö olgu stimuleeriv ja mitte monotoonne ja rutiinne, ja et inimesed vajavad aega ka iseenda, perekonna ja harrastuste jaoks. Ka suurettevõteted on hakanud sellest aru saama ja püüavad tootimise parandada, et mitte kaotada oma kõige paremat tööjõudu. Aga ma ei usu, et siin leidub või saab kunagi leiduma ettevõtteid, kus inimesed näitavad end ainult moeparast mõned tunnid ja tegelevad ülejäänud aja oma isikliku elu korraldamisega. Sellised ettevõtted läheksid pankrotti, sest nad ei suudaks võistelda teistega.

Mis suunas meie ühiskond siin edasi areneb, on raske öelda. Ta ei püsi samana üle aastate ja muutub kogu aeg. Mis Eestisse puutub, siis pole kahtlust, et tuleb hakata väga tõsiselt tööle, ja et selle töö tagajärge ei ole võib-olla aastate jooksul veel näha elatustaseme paranemises.

See tõstab üles veel ühe probleemi, mida ma ainult väga põgusalt saan puudutada. See on kriitiline küsimus: kas me suudame puhendada ennast pikemas perspektiivis tuleviku parandamisele ja oleme selle jaoks valmis lähemas tulevikus loobuma või kitsendama oma silmapilksel rahulolu ja mugavust? Uurimused on näidanud (Mischel 1984: 351–364), et lapsed, kes kolme- nelja-aastastena olid valmis loobuma silmapilksel rahuldusest selleks, et saavutada teatud aja pärast suuremat rahuldust pakkuvaid tulemusi, olid teismeeas edukamad nii õpingutes kui inimsuhetes ja nende tulevikuväljavaated elukutse ja karjääri alal olid märksa paremad kui nendel, kes ohverdasid pikemas perspektiivis saavutatavad hüved silmapilksel rahulduse saamiseks. Ilmselt on see põhiline hoiak, mida kasvatatakse lastesse juba varastest aastatest alates.

Kui te vaatlete praegust Eesti olukorda ja võimalikke stsenaariume, kuidas see võiks edasi areneda, siis on selline hoiak absoluutselt elulise tähtsusega. Praegu on ajad rasked ja paljudele näib, et ausa tööga ei jõua kuigi kaugelt. Aga mis saab riigist, kus suurem osa inimesi otsib kergemat võimalust "paremat elu" saavutada mingil muul viisil ega ole huvitatud töö tegemisest ja mingite väärtuste produtseerimisest, mis ühiskonna ressursse suurendaks ja üldist elatustaset parandaks? Kusagilt mujalt ei ole meile midagi tulemas, mis meid päästaks, ja läänerügid ning Lääne ettevõtted vaatlevad kriitilise pilguga, kuivõrd

on kohalik elanikkond võimeline efektiivselt töötama ja midagi produtserima, enne kui nad hakkavad tegema mingeid investeeringuid sellel maal. Keegi ei hakka haledustunde pärast meid august välja tõmbama.

Kes me oleme? Üks mu sõber, filosoof Abraham Kaplan, vastas sellele kord nii: võtame kokku kõik selle, millele me ennast pühendame või millest me kasvõi natukenegi hoolime, need inimesed, keda me armastame, ja muud asjad, mis on meile tähtsad, — see on meie definitsioon. Kui me ükshaaval lahti ütleme kõigest sellest, mis meile midagi tähendab, siis jääb meie "minast" järele vaid pisike, dimensioonideta punktike keset tühjust.

Kirjandus

- Conquest, Robert 1968. *The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties*. New York: Macmillan
- Lefebvre, Vladimir 1990. *The Fundamental Structure of Human Reflexion*. Irvine: University of California
- Mischel, W. 1984. Convergences and challenges in the search for consistency. — *American Psychologist*, vol. 39
- Siirala, Martti, S. Kulonen 1991. *Syvissä raiteissa*. Helsinki: WSOY

Johannes Semper

Foto Kirjandusmuuseumist

UNUSTET PIERROT

Johannes Semper

KAJA

Ma ei taha muud, o Colombina,
ainult salamahti suudelda su
ruuget juuste lasu,
ihalda su
ergavate huulte külma viina.
Rahulikka silmi vaadelda ja
ära minna siis, o joovastaja,
ära sinust nagu kaja,
kostev jälle üle väikse aja.

EI NAERNUD

Öiselt valendas hahkjas taevas,
rohelist hingasid varased kased.
Uksest läks ta, kaks oli kaasas,
palmikud looklid tumedalt seljal.
Oodin kärsitult pidu saali.
Ilmus kui agu ju lõõmas idas.
Istus kaugele sohva nurka,
vaikis kui süütu, abras, sala.
Süda kihkas, huugasid meeled.
Pigistin teist ja vaatsin teda.
Naeratas muile, ei naernud mulle.

IHA

Kes muu võiks tulla seda lillist teed,
taeva siididest, päiksesse mähit?
Kaasas sinine õnn, ümber naerudest keed,
üleni, üleni õitesse ehit?
Langeda, kuhtuda, huulile suruda
jumalajooki juua!
Kirgisse hälbida, eetrisse puruda
lõpmatust luua!
Ligineb õitest kitsas keha,
vaevalt tunduvat, hilju!
Suviseid loodusevilju,
põimib ühte meid rõõmus iha.
Ülalt õnnistab taevas, all on altariks muld.
Hingedes püha tuli, kehis sulanud kuld.
Niiskeis silmades ülimaine herin.
Ainult üks veel kõiges — salamagus värin.

JÄLLE

Ma jälle olen õrn ja voolav nagu oja,
mis läbipaistev nagu valgus,
mind valdand uue õnne algus,
kui astuks harduses ma läbi pühakoja.

Ma jälle õnnelisil laineil kiigun,
mind viivad peeglilised veed,
veed laulvad, pilliroogsed teed,
kui kala vesivarte vahel liigun.

Ma jälle kerge, kevadine tiib,
mis läbi hommikõhu lõikab.
Kirg uuest õilmitsema hõikab
ja õied lahti pillab, tuulde viib.

ÄRGE

Õrnult käsilt lagudes akkorde ämarikku
käte pehme riive, muusik, rinde vargsi puude
mähkus iharusse, sumbus hinge videvikku.

Järsku aga puhkes, lõkkas häkiline muude:

Käed — tulikumad lõõmeasemetelt

tuuled —

väristasid lehti hinges, sahistasid mühas.

Veripunased ning himukad kui kaanid huuled
kujutlusi imesid sest teisest, kaugest, pühast.

Kurdiks unistatud kõrvad kuulsid öö seest

järsku

sumbutatud hääli, päinav-kiusavaid ning salu,
läbi pimeduse tundus vallutavat patust

käsku:

enne ihad lihaks tee, siis alles andeks palu.

KESKPÄEVANE

Seniidi varjudeta nool on ihkeid unenäku

häälitsemas.

Õhk hääletuses mõtlik vartel õisi varjusurma

meelitlemas.

Siin tiigivesi: kivist lihvitud või nagu marmor

kujus

näib tahtvat väriseda, aheldatud joovastuse

tujus.

Sääl noorukene murul, vibus rinnad,

loidusesse vaob,

kuld häiliv silmis piimaroosiliste laude taga

kaob,

käevarred sirguvad, kõik siidilikku õrnusesse

laob:

Nüüd viskuda ja anda ennast selle kallistada,
kes tuleb vaevalt tundvana ja ootamata rada
ning libisedes lõõgsalt nagu õhutiivuline
läeb kaugele, veel jättes näole õrna naeruvine.

NOTTURNO

Tasa nagu udusulgi liugleb alla lund.
Ei saa süda rahu, ei saa silmi und.

Merel kerged tuuled, marud, muutlik
vetepind;
avas õhus tiivutsemas murevaba lind —
valge kaader sirgund tiivul, laineil uhke rind,
sära pilgus, tuli vereš, tundsind korra sind.

Vinnas vibult lennul nooled, sihiks nõtkelind
valu piste, tiibe tõmbus, hurmahteleb rind.
Taevas kõle, tuuled kalged, peksab mere
pind —
see su võimsa, vaba tiivutuse verehind.

Oota, rahu toovad tuuled, hällitavad sind,
leevenduvad meeled, tõuseb jälle lennuind,
tuleb taevas hele, päikest veiklev lainipind.
Joobud jälle elust, ilust, haavat vesilind.

Tasa nagu udusulgi huljub alla lund.
Vaiki süda, vaiki, näe õnnest und.

RAAMATUGA

Täis õrnu helmeid raamatuga
ma istun üksi kaminal.
Veab keegi sulel heledal
üht tunnetesse nõiajuga.

Ah, ju
praksatavad leegis lõmmupeerud,
ju neisse sööbind lõõmukeerud.
Ja äkki kahju
on päevist helgetest,
mil loidusime kiimadest,
kui udu hargus selgetest
nii valgeist taevapiimadest.

Ja read — helmed Eeva keest —
kõik pudenesid merde helisedes,
mis sündis leiu silmaveest,
kõik uppusivad sinna värisedes.

SISELEHED

Kurdad üksi nagu umbjärv, milles
laineid läbi ei löika ükski joom.
Oled vaikselt enesesse mattund
nagu värikat und
nägevas lilles
aroom.

Ah, tee
õilmelehti lahti
sammetsammel tasa
hiilivaile tuulehiilidelle;
tunned küll ju,
et ei saa sa
pidada end koos:
lehtedeti lahti langeb roos.

Häkki kurdu löövad siselehte ringid
nagu külmaleili heitmisest,
häkki kahju ehteist neist, mis
välisilma kingit.

ÜLE AJA

Sada korda kordan sinu nime,
selle kõla imetelles:
vahest viimaks võlun sinu, vahest ime
sünnib tõesti sellest
sajakordsest võlumisest!
Millal kattest lumisest,
jäisest kaanest lahti murdud?
Ah, ju mitu korda hävitet sind,
ise ära surdud,
olen lohutust ma otsind,
põgenedes sõpre pidust.
Aga ikka sajast idust
võrsud ette võlurina.
Elan, joobun sinust joomarina.
Oo, ei minust miski küüniks üle enda raja,
poleks sina ise — üle aja.

Kogust
Pierrot (1917)

Ado Vabbe. ***

LÄTI RIIGI RAJAMINE

Brūno Kalniņš

Tõlkinud Jaan Isotamm

Läti riigi loomine sai võimalikuks eelkõige I maailmasõja käigus tekkinud rahvusvahelise olukorra tõttu. Venemaa kaotus sõjas, revolutsioon ja kodusõda aastail 1917–1918, samuti Saksamaa sõjaline kokkuvarisemine ning revolutsioon aastal 1918 tekitasid soodsa rahvusvahelise situatsiooni lätlaste rahvuspoliitilistele püüdlustele, mis nüüdsest peale kulmineerusid iseseisva Läti riigi nõudmisena.

1. ASJATUD LOOTUSED VENE DEMOKRAATIALE

Kevadel ja suvel 1917 olid lätlaste lootused asetatud kõigepealt Veebruarirevolutsioonist võrsunud demokraatlikule Venemaale (B. Kalniņš 1967). Kuid Lvovi ja Kerenski liberaal-sotsialistlikud valitsused viivitasid lätlaste asuala ümberkorraldamise otsusega ning jätsid selle tulevase Asutava Kogu hooleks (Wittram 1971: 69jj).

Die Staatsgründung Lettlands. — Von den baltischen Provinzen zu den baltischen Staaten (Beiträge zur Entstehungsgeschichte der Republiken Estland und Lettland 1917–1918). Herausgegeben im Auftrage der Baltischen Historischen Kommission von Jürgen von Hehn, Hans von Rimscha, Hellmuth Weiss. Marburg/Lahn: J. G. Herder-Institut, 1971. S. 293–314.

Alles kuu aega enne bolševistlikku riigipööret, pärast Riia vallutamist Saksa vägede poolt 3. septembril 1917 (Kurzeme okupeeriti juba 1915. aastal), otsustasid vene demokraatlikud sotsialistid (vähemlased ja sotsialistid-revolutsionäärid) muuta oma Baltikumipoliitika suunda. Nende juhitud Ülevenemaaline Tööliste ja Soldatite Nõukogude Kesktäitevkomitee tegi 23. septembril (6. oktoobril) 1917 otsuse lubada "täielikku enesemääramist" peale Poola ka Leedule ja Lätile (Browder, Kerensky 1961: 1129), mis tegelikult tähendas õigust Venemaast lahku lüüa. Kesktäitevkomitee instrueeris selles mõttes M. Skobelevi, kes kuulus soveti esindajana Vene delegatsiooni, mis novembris pidi Pariisis osa võtma läbirääkimistest liitlaste sõjasihtide üle.

See soveti otsus pörkas aga Ajutise Valitsuse ja eriti selle kodanlike ministrite resoluutsele vastuseisule. Liberaalist välisminister M. Tereštšenko teatas Petrogradi eelparlamendis 16. (29.) oktoobril 1917, seega kaheksa päeva enne bolševistlikku revolutsiooni: "Kui me mõistame täieliku enesemääramise õigust Poolale tegeliku sõltumatusena, siis on meil raske mõista Leedu ja Läti enesemääramist teisiti kui nende sõltumatusena. [...] Ilma ühegi jäävaba sadamata Läänemerel paisataks Venemaa tagasi Peeter Suure eelsesse aega. [...] Sellepärast arvan ma, et see punkt on vastuolus Venemaa huvidega ja Vene delegaatide ülesandeks ei tohi saada selle punkti tõstatamine. Nad mõistetaks vene rahva poolt hukka." (Browder, Kerensky 1961: 1144; Ignatjev, Joffe 1962: 62; Florinsky 1953: 1427-1428.) Ka konstitutsiooniliste demokraatide juht P. Miljukov asus eelparlamendis seisukohale, et Venemaa peaks Läti endale jätma (Browder, Kerensky 1961: 1149). Miljukov ja tema partei ei soovinud mitte ainult Läti jäämist Vene riigi koosseisu, vaid nad võitlesid ka Venemaa muutmise vastu föderatiivseks vabariigiks autonoomsete rahvus-

osariikidega. Konstitutsioonilised demokraadid esindasid revolutsiooninaastal 1917 suurvene natsionalistlikku valitsuspoliitikat, mis oli suunatud mittevvene rahvaste püüdluste vastu (Cereteli 1963: 78–79, 156–161).

Balti-küsimus jäi kuni bolševistliku pöördeni lahendamata. Diskussioon oli aga viinud vähemalt selleni, et Läti iseseisvuse nõuet esmakordselt ühes Venemaa parlamentaarses esinduses konkreetsetl käsitleti. Teateid sellest jõudis ka maailma ajakirjandusse.

Nädal hiljem muutus olukord bolševike relvastatud ülestõusu ja Ajutise Valitsuse kukutamise tõttu 25. oktoobril (7. novembril) 1917 radikaalselt. Demokraatlik Venemaa varises kokku ning algas bolševistlik diktatuur. Ka Vidzemes ja Latgales, mis olid veel vene laste käes, seati sisse sovettide süsteem. 16. (29.) detsembril 1917 toimus Valmieras Läti nõukogude kongress, mis valis *de facto* valitsusena tegutsema hakanud täidesaatva komitee (*Iskolat*) (*LKP Oktobra...* 1957: 393–394, 444–452; *Latvijas PSR Mazā...* 1967: 669). Uus enamlik režiim surus maha opositsiooni ning keelas ära sotsiaaldemokraatlike ja kodanlike ajalehtede väljaandmise (*LKP Oktobra...* 1957: 419–420, 476; Drīzulis, Krastiņš 1967: 146).

Need sündmused tõid kaasa muutuse läti rahva demokraatlike ringkondade suhtumises Venemaasse. Bolševistlikku diktatuuri Lätis ei tahetud.

Riia linna ja maakonna vallutamisega Saksa vägede poolt 3. septembril 1917 oli tulevase Läti poliitiline keskus Venemaast lahti rebitud. Vene armee lagunes. Läti poliitikuile oli selge, et Venemaa pole enam võimeline kaotatud alasid tagasi vallutama. Läti tulevik ei sõltunud enam üksi Venemaast, sellest oli saanud rahvusvaheline probleem, mis tuli lahendada Vene- ja Saksamaa vahelistel rahuläbirääkimistel.

Uus sõjalis-poliitiline situatsioon sundis läti demokraatlike parteide juhte Riias revideerima oma varasemat venemeelset hoiakut ning hakkama 1917. a septembri keskel senise hüüdlause "vaba Läti vaba Venemaa koosseisus" asemel mõtlema iseseisvale Läti riigile. Ka menševistlik osa läti sotsiaaldemokraatidest liitus selle uue rahvuspoliitilise suunaga (P. Kalniņš 1928: 56).

Enamlik riigipööre ja läti menševike otsus pühenduda iseseisvusele lõhestasid varsti lõplikult seni veel ühendatud olnud läti sotsiaaldemokraadid, maa vanima ja tugevaima partei. Erakonna menševikest liikmed võtsid vastu resolutsiooni, milles mõistsid teravalt hukka demokraatia hävitamise ja enamliku diktatuuri kehtestamise Venemaal ja Põhja-Vidzemes. Nad nõudsid Venemaast lahkulöömist ja neutraalse ning sõltumatu Läti loomist. Sotsiaaldemokraatliku partei bolševikest juhtkond viskas selle peale demokraatlikud sotsialistid parteist välja. Viimased asutasid ülemaalisel konverentsil 17. juunil 1918 Riias *Latvijas sociāldemokratiskā strādnieku partija* (Läti Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei, LSDSP) nime kandva iseseisva erakonna. Konverents kuulutas partei tähtsaimaks ülesandeks võitluse demokraatia ja Läti iseseisvuse eest ning sattus seetõttu kohe teravasse opositsiooni bolševikega. LSDSP konverents otsustas veel töötada koos Saksamaa Iseseisva Sotsiaaldemokraatliku Parteiga (USPD) ning paluda sellelt toetust Läti poliitilistele sihtidele (B. Kalniņš 1956: 192–193; *LKP kongressu...* 1958: 189–193).¹

LSDSP ja teised läti parteid said tegutseda ainult

¹Nõukogude Läti ajaloolase Drizulise väide, nagu oleksid sotsiaaldemokraatide-menševike liidrid dr. P. Kalniņš ja F. Menders töötanud koos ainult Scheidemanni juhitud SPDga, ei vasta tõele. See oli just USPD kõnemees Ledebour, kes Riigipäeval luges ette menševike informatsiooni olukorra kohta Lätis ning läti parteide iseseisvusresolutsiooni. Valelik väide leidub ka ametlikus parteiajaloo *LKP vēstures...* 1961: 385–387.

illegaalselt, sest Saksa okupatsioonivõimud keelasid lätlaste igasuguse poliitilise tegevuse ning vangistasid mitmeid poliitilisi funktsionääre, eriti sotsiaaldemokraate.²

Tolleaegsetes oludes eriti tähtis side Berliiniga, mis oli ainsaks võimaluseks okupatsioonivõimude poolt pea-aegu hermeetiliselt suletud Lätist teateid üle anda, jäi Saksa sotsiaaldemokraadist maakaitsevälase Heinz Steinfeldti³ abiga alles. Ta toimetas LSDSP ja teiste parteide poliitilisi dokumente ning kirju edasi Saksa maale. Enamasti saadeti need USPD riigipäevafraksioonile ning anti deputaat G. Ledebourile isiklikult üle. See Saksa sõdur osutas Läti iseseisvusliikumisele suuri teeneid.

Demokraatlike ja menševistlike sotsialistide lahku löömisel läti sotsiaaldemokraatide bolševistlikust osast oli suur poliitiline tähtsus: nüüd said esimesed täielikult vabad käed. Nad võisid rakendada kogu jõu Läti rahvuspoliitiliste sihtide teenimisele ning asuda aktiivsesse koostöösse tollal samuti illegaalselt tegutsenud kodanlike parteidega. Seni said nad seda koostööd teha ainult Riia tööliste nõukogu nimel, kus neil oli enamus. Nüüd esinesid nad sõltumatu sotsiaaldemokraatliku parteina, millel oli palju rohkem kaalu.

Läti sisepoliitilised rinded olid nüüd selgelt kujunenud. Tekkinud oli kolm teravalt erinevate seisukohtade

²Salajane välipolitsei teostas 5. jaanuaril 1918 Riias massilise arreteerimise; kokku vangistati 130 isikut, enamasti sotsiaaldemokraatlike funktsionääre, nii bolševikke kui ka menševikke, ning kodanlikke poliitikuid. Ka nende ridade autor oli Riia tööliste nõukogu presiidiumi liikmena vangistatute hulgas. Enamik neist toimetati Friedrichshofi, Daugavgrīva ja Ventspilsi koonduslaagritesse. (Vt selle kohta P. Kalniņš 1928: 57 ja *LKP Oktobra...* 1957: 521.)

³SPD liige Heinz Steinfeldt oli Esimese vabariigi ajal Hamburgi parlamendi (*Bürgerschaft*) liige ja pärast Teist maailmasõda DGB (Saksa Ametiühingute Liidu) esimees Põhja-Saksamaal (Kalniņa 1964: 118-120).

ga rühmitust. Läti bolševikel oli umbes 500-liikmeline salaorganisatsioon ja salatrükikoda (*LKP 1918. ... 1958: 77, 91, 110*). Nende keskkomiteed juhtis toimetaja Jūlijs Daniševskis. Bolševike peamiseks tugipunktiks oli Riia, grupid Vidzemes ja eriti Kurzemes olid väga väikesed. Maa suuruselt teise linna Liepājaga, kus oli umbes 10 000 töelist, ei olnud bolševikel sügiseni 1918 mingit sidet. Puudus ka igasugune kontakt saksa radikaalidega "Spartakuse" rühmast. Kuni suveni 1918 oli katkenud isegi salajane ühendus läti bolševikega Venemaal. Siis aga loodi Moskvast läti bolševike partei Venemaa büroo, mis alates 1918. a sügisest toetas rahaliselt parteid ja tema funktsionääre Lätis (*LKP 1918. ... 1958: 66*). Kuni Saksamaa novembrirevolutsioonini oli läti bolševike partei mõju Lätis õige piiratud, avalikkus teadis neist ainult mõne Saksa okupatsiooni ja sotsiaaldemokraatide-menshevike vastu suunatud lendlehe põhjal. Läti bolševikud propageerisid Läti taasühinemist Nõukogude Venemaaga. Iseseisva Nõukogude Läti loomine polnud siis veel kõne all.

Kui läti bolševikud pooldasid Venemaad ja olid Läti iseseisvuse vastu, siis ultrakonservatiivne Läti Rahvapartei soovis ühinemist Saksamaaga (Veinbergs 1918; Paegle 1923: 185–186). Selle rühmituse juhiks oli advokaat ja toimetaja Frīdis Veinbergs ning ainsa läti parteina oli see Saksa okupatsioonivõimude poolt lubatud ja toetatud. Selle käsutuses oli *Rīgas Latviešu Avīze*, 1918. aastal pikka aega ainuke lätikeelne ajaleht Riias. Veinbergs ja tema partei esindasid ainult väikest läti suurkodanlaste kihti, kes oli mures oma varanduste pärast ja pidas nii bolševikke kui ka läti demokraate ohtlikuks elemendiks. Sellepärast võitles Veinbergs iseseisvusemõtete vastu.

Kõik ülejäänud läti poliitilised parteid olid Läti iseseisvuse küsimuses ühel meelel, niihästi tööliskonda esin-

davad sotsiaaldemokraadid, keskkihte esindavad liberaalid kui konservatiivid, kes esindasid talupoegi.

2. DEMOKRAATLIK BLOKK

Tolleaegse sotsiaaldemokraatide juhi, ühtlasi Riia tööliste nõukogu esindaja dr. Pauls Kalniņš algatusel otsustasid läti kodanlike parteide esindajad 1917. a septembri keskel teha koostööd sotsiaaldemokraatidega ning moodustada ühine organ, mis sai tuntuks Demokraatliku Bloki nime all (P. Kalniņš 1928: 55). Demokraatlik Blokk kujunes peagi läti rahva määravaks poliitiliseks organiks.

1917. a septembri lõpul võttis Demokraatlik Blokk vastu esimese iseseisvusresolutsiooni. Selle koostajaiks olid dr. P. Kalniņš, dr. F. Menders, dr. Miķelis Valters ja Kārlis Ulmanis. Läti sotsiaaldemokraatide abiga saadeti resolutsioon Berliini riigipäevasaadik G. Ledebourile (USPD) palvega see Riigipäeval ette lugeda. Ärakirjad saadeti SPD riigipäevafraktsioonile ning riigikantslerile. Ledebour luges Läti iseseisvusresolutsiooni Riigipäeval ette 1. detsembril 1917, olles eelnevalt juhtinud tähelepanu kõigi Läti vabalt valitud esindusorganite konverentsi otsusele 30. juulist (12. augustist) 1917. a, milles läti rahvale nõuti täielikku enesemääramisõigust. Resolutsioon kõlas järgmiselt:

Sellal kui me ka edaspidi lähtume 1917. a 30. juuli otsusest läti rahva enesemääramisprintsipi kohta, rõhutame uut olukorda põhjalikult arvesse võttes, et juhu, kui rahvusvahelise poliitika ristuvad huvid peaksid tegema võimatuks Läti naasmise demokraatliku Venemaa piiridesse, ei muuda me oma maa edasist saatust sõltuvaks sõjalise konflikti jätkumisest ning selle rahumeelse lahendamise huvides rahvusvahelise korralduse jaoks meie maad puudutavate õigusküsimuste tekkimisest sõdivate riikide huvides, pidades eriti silmas asjaolu, et sõbraliku naaberriikliku Venemaa ja Saksamaa vahelise rahu edasine arenemine on võimalik ainult siis, kui riikide rahumeelse kokkuleppega kaasneb huvi-
de tasakaal Läänemere rannikul.

Et see aga näib võimatuks, kui üks või teine riik hoiab enda käes Läänemere ranniku tähtsaimat osa, siis püüdleme meie demokraatlikku rahu, mis kindlustaks ka meie majandusliku ja poliitilise tuleviku, püüdleme Läti neutraliseerimist sel teel, et Lätist moodustataks rahvusvahelise õigusega garanteeritud autonoomne puhverriik. *V a b a r i i k l i k n e u t r a l i s e e r i t u d j a g a m a t u L ä t i (a u t o r i s ö r e n d u s)*, mis otsustaks rahva vabal tahtel oma põhiseaduse, oma pinna ja oma neutraalse ranniku üle koos sadamatega, on kogu läti rahva nõue. Sellises lahenduses näeb läti rahvas ainsat võimalust Baltikumi edukaks kultuuriliseks arenguks ning oma majandusliku õitsengu garantiid.

Seoses sellega peame tagasi lükkama kõik püüdlused, mis taotleavad Baltimaade saksastamist, venestamist või koloniseerimist.

Vabana igasugustest vaenulikest tunnetest saksa rahva vastu peame ometi ülaltoodud eeltingimustest lähtudes lükkama kindlalt tagasi Lätimaa või mõne tema osa liitmise Saksamaaga ükskõik millisel kujul, sest selline samm sisaldaks endas vaid uute konfliktide idu ning kahjustaks meie majanduslikke arenguvõimalusi. (P. Kalniņš 1928: 56; *Reichstag...* 1918: 3976.)

Selle iseseisvusresolutsiooni ettelugemisega Saksamaa Riigipäeval oli iseseisvuse nõue vahetult ja formaalselt suunatud Saksamaa poole.

Demokraatlik Blokk, millest nüüd sai iseseisvus-idee peamine kandja, oli läti poliitiliste parteide salajane koondis Riias. Asutamisel 1917. a septembris oli neid parteisid ainult kolm (sotsiaaldemokraadid, Talurahvaliit ja demokraadid), oktoobris hõlmas blokk aga kõiki seitset sel ajal okupeeritud Lätis tegutsevat demokraatlikku erakonda: peale eelnimetatute radikaal-demokraate, vabariiklasi, Iseseisvusparteid ja sotsialiste-revolutsionääre.

Demokraatliku Bloki juhtideks olid dr. P. Kalniņš, dr. F. Menders, Margers Skujenieks (sotsiaaldemokraadid), advokaadid Erasts Bite (demokraat) ja Rudolfs Bēnuss (radikaaldemokraat), dr. M. Valters ning agroom K. Ulmanis (Talurahvaliit), insener Emils Skubikis (sotsialist-revolutsionäär) ja insener Spricis Paegle (Iseseisvuspartei).

Demokraatliku Bloki selja taga seisid ka pärast Vene

veebruari revolutsiooni võitu 5. (18.) märtsil 1917 asutatud "Ühiskondlike organisatsioonide nõukogu" ja Riia tööliste nõukogu täidesaatev komitee (B. Kalniņš 1967; Karpovics 1957: 57–60), mis okupatsiooniajal taas illegaalselt tegutses ning milles pärast Riia vallutamist oli enamus menševikel. Need läti koondised esindasid kokku 124 eri organisatsiooni, milles enne nende laialisaatmist okupatsioonivõimude poolt oli olnud 125 000 liiget, nagu nad ühes 10. (23.) septembril 1917 Saksa sõjakuuberneriile saadetud avalduses teatasid (avalduse täielikku teksti vt P. Kalniņš 1928: 55).

3. LÄTI DEMOKRAATLIKUD PARTEID 1918. AASTAL

Demokraatlikku Blokki kuuluvatest läti parteidest oli kõige olulisem Läti Sotsiaaldemokraatlik Töölispartei. Sotsiaaldemokraatide poliitilised traditsioonid ulatusid eelmise sajandi 90. aastatesse; mitmed poliitikud olid parteis tegutsenud juba ligi 20 aastat ning oma pagulusaastate jooksul tutvunud Lääne-Euroopa töölisliikumisega. Eriti tihedad olid sidemed saksa sotsiaaldemokraatidega, kes osutasid neile ka kõige tugevamat ideoloogilist mõju (lähemalt sotsiaaldemokraatluse arengust Lätis vt B. Kalniņš 1966: 187–199). Seetõttu oli läti sotsiaaldemokraatidel ka 1918. aastal USPD ja SPD usaldus ning nad said viimastelt toetust Läti vabaduspüüdlustele. Dr. P. Kalniņš kirjutab, et 13 okupatsioonikuu jooksul aastail 1917–1918 saatis ta vähemalt 40 eri dokumenti Berliini; enamikku neist kasutati Riigipäeval sotsiaaldemokraatlike kõnemeeste poolt, mõned avaldati ka USPD ajalehtedes (P. Kalniņš 1928: 55; *Klarheit*. 1917). Oma suuremate poliitiliste kogemuste ja heade sidemete tõttu saksa sotsiaaldemokraa-

tidega etendasid läti sotsiaaldemokraadid Demokraatlikus Blokis juhtivat osa.

Ka organisatsiooniliselt saavutas LSDSP sel ajal mõningaid edusamme; tal õnnestus suvel ja sügisel suurendada oma illegaalseid gruppe nii Riias kui ka Kurzemes ja Vidzemes. Eriti suur oli liikmete juurdetulek tugevasse sotsiaaldemokraatlikku organisatsiooni Liepājas, tähtsas tööstus- ja sadamalinnas, kus tollal Saksa sõjatööstuse heaks töötas umbes 10 000 töolist. Partei pidas ägedat võitlust Venemaale orienteerunud läti bolševikega, mis osaliselt toimus ka mõnedes legaalses töölisühingutes — artellides. Illegaalsesse LSDSPsse kuulus sügisel 1919 umbes 500 organiseeritud liiget, see-ga sama palju kui läti bolševike parteisse (B. Kalniņš 1956: 193–194; B. Kalniņš 1968). Partei häälekandjana ilmus illegaalne kuukiri *Zinotajs* (“Kuller”).

Talurahvaliit oli kodanlikest parteidest kõige suurem ja tähtsam. Ta oli novembris 1917 saanud Vene Asutava Kogu valimistel Põhja-Vidzemes (maa tollal veel okupeerimata osas) ligi neljandiku kõigist äraantud häältest (*LKP Oktobra...* 1957: 411). Suur enamus läti talupoegadest toetas seda parteid. Partei häälekandjaks oli suvel ja sügisel 1918 Valkas ilmunud ajaleht *Lidums* (“Uudismaa”), mis ainsa Saksa okupatsiooni ajal ilmuva lätikeelse ajalehena juhtis varjatud kujul ning piiratud määral tähelepanu lätlaste rahvuspoliitilistele probleemidele (Nonācs 1928: 22jj). Ülejäänud kodanlikud parteid olid läti haritlaste ja linnaelanike keskkihtide liberaalsed grupid. Kõik nad olid tekkinud alles 1917. aastal ning saavutanud mõningat edu esimestel vabadel linnavolikogu valimistel Riias 13. (26.) augustil 1917 (14 mandaati 120-st). Nende tollaegset mõju võib hinnata umbes 10%-le valijaist.

Saksa okupatsioonivõimud ei teinud kordagi katset saada informatsiooni läti demokraatlike parteide seisus-

kohtadest. Vastupidi — okupatsioonivalitsus laskis salajasel välipolitsei Demokraatliku Bloki liikmeid jälitada, ent politseil ei õnnestunud kordagi selle juhte vangistada. Üldiselt aga, nagu märkis Winnig, hilisem Saksa-maa peavolinik Baltikumis, oli “salajase välipolitsei luureteenistus nii halb, et nad enamikku nii agaralt tegutsenud isikuist isegi nimepidi ei teadnud” (Winnig 1921: 21). Siiski kirjutab Demokraatlik Blokk ettevaatusest kõigile Saksa Riigipäevale ja riigikantslerile adresseeritud dokumentidele alla üksnes: “Läti rahvuse autoriteetsete ringkondade esindajad.”

Demokraatliku Bloki väga aktiivse tegevuse tõttu saavutas iseseisvusnõue laialdase leviku, hoolimata kõigist politsei repressioonidest ja keeldudest (Valters 1923: 347; B. Kalniņš 1950: 55–56).

4. LÄTI OLUKORD PÄRAST BREST-LITOVSKI RAHU

Juba 1918. a algul toimusid uued sõjalis-poliitilised sündmused, millel oli väga suur tähtsus kõigi Läti iseseisvuskavade suhtes.

18. veebruaril 1918 algas Saksa vägede sissetung Vidzeme põhjaossa ja Eestisse, mis ühe nädala jooksul okupeeriti. Nüüd oli kogu Baltikum Saksa sõjalise valitsuse all.

3. märtsil 1918 oli Venemaa sunnitud alla kirjutama Brest-Litovski rahulepingule. Selle lepinguga loobus ta Kuramaast. Seevastu jäid Liivi- ja Eestimaa formaalselt veel Vene riigi koosseisu, “Saksa politseijõud” pidid aga neid okupeerima, “kuni seal tagatakse omamaiste organite poolt julgeolek ning taastatakse riiklik korraldus” (Brest-Litovski rahulepingu teksti vt *Dokumenty...* 1959: 121–122). See leping jättis lätlaste maa jagatuks; Läti pärasine idaprovint Latgale jäi Venemaale.

Edasiste pikemate läbirääkimiste järel tunnustas Venemaa 27. augustil 1918 Berliinis sõlmitud Brest-Litovski rahulepingu lisalepingu 7. artikliga Liivi- ja Eestimaa iseseisvust. Oma kaubanduslike huvide kaitseks Baltikumis sai Venemaa vabasadamad Tallinnas, Riias ja Ventspilsis ning muid hõlbustusi tollitariifide alal (*Dokumenty...* 1959: 437jj). Juba suvel 1918 avati Riias Vene konsulaat, mis peale muu oli tihedalt seotud illegaalse bolševike parteiga ja toetas seda rahaliselt. Osa bolševistlikust kihutuskirjandusest tuli Riiga konsulaadi abiga. Konsulaat aitas läti bolševikel pidada kirjavahetust nende Venemaa bürooga Moskvast (konsulaadi töötaja M. Petrevica isiklik teade autorile).

Saksamaa eesmärgid Baltikumis olid sõja algusest peale anneksionistlikud (Saksamaa sõjasihtide kohta Baltikumis ja eriti Lätis vt Baumgart 1966, Fischer 1967, Mann 1965; kommunistlikke käsitlusi (peale allikmaterjali) vt Basler 1962, Otterberg 1963, Sīpols 1959, Drīzulis, Krastiņš 1967, Miske 1968). Algul räägiti avalikult juba 1915. a okupeeritud Kuramaa annekteerimisest, siis aga orienteeruti Vene 1917. a revolutsiooni mõjul Berliinis ümber Baltimaade "enesemääramisele", mida dirigeeriks Saksamaa. Seda uut taktikat iseloomustavad riigikantsler v. Bethmann Hollwegi sõnad aastal 1917, et neid maid tuleb "iseseisvate riikidena friseerida, kuid poliitiliselt, sõjaliselt ja majanduslikult meiega ühendada" (Fischer 1967: 494; Janssen 1971: 217jj).

Sisepoliitiliselt kavatses Saksa valitsus kaitsta saksa vähemusrahvuse võimupositsiooni ning saksa keelt ametliku keelena. Selleks moodustati 1917. a Kuramaal ning 1918. a Liivimaal *Landesversammlung*'id ja *Landesrat*'id, milles suur osa oli Balti rüütelkondadel. Kõigis neis organeis sai baltisaksa vähemus (umbes 6% elanikkonnast) absoluutse enamuse ning asus seega Berliini poliitikat teostama. Lätlaste esindajaiks olid okupat-

sioonivõimude poolt hoolikalt valitud isikud, kes kuulusid Veinbergi väiksesse saksameelsesse gruppi; ükski läti organisatsioon polnud neid valinud ja neil polnud mingit legitimatsiooni läti rahva nimel rääkimiseks. Neisse organeisse ei kutsutud ainsatki esindajat läti parteidest, mis olid 1917. a vabadel valimistel okupeerimata Läti alal võitnud valijate suure osa usalduse. Sama kehtis ka ühiskondlike organisatsioonide nõukogu ja Riia tööliste nõukogu kohta, millest viimane oli valitud suvel 1917 70 000 töölise ja ametniku poolt (*Latvijas PSR vēsture*. 1958: 93). Neis okupatsioonivõimu moodustatud organeis peetavate kõnede ja neis tehtud otsuste sõnastus oli Saksa riigiasutuste poolt juba ette täpselt kindlaks määratud (nt valitsuse ja ülemjuhatus (OHL) vahelisel Bingeni konverentsil) (Fischer 1967: 397). Saksa valitsus püüdis tõkestada kõik tõeliselt vabad valimised Lätis, sest ta teadis täpselt, et läti rahva enamus hääletab Saksamaaga ühinemise vastu mis tahes kujul. Ühel nõupidamisel idaküsimustes valitsuse ja ülemjuhatuses esindajatega teatas Kuramaa sõjaväevalitsuse ülem Alfred v. Gossler suure kindlusega: "Rahvahääletus toob kaasa Läti vabariigi!" (Basler 1962: 252.)

Läti rahva hulgas kutsus kõik see esile suure rahulolematuse, peeti end tähelepanuta jäetuks ja diskrimineerituks; lätlaste rahvuspoliitilisi nõudmisi ei võetud üldse arvesse.

Viis päeva pärast Brest-Litovski rahulepingu allakirjutamist otsustas Kuramaa *Landesrat* 8. märtsil 1918 paluda Saksa keisril ja Preisi kuningal võtta vastu Kuramaa hertsogikroon. Peale selle avaldas *Landesrat* soovi, et Eesti-, Liivi- ja Kuramaa moodustaksid ühise Balti riigi ning liituksid alatiseks Saksamaaga (Fischer 1967: 810). 12. aprillil 1918 võttis Eesti-, Liivi- ja Saaremaa ning Riia ühinenud *Landesrat* vastu samasuguse otsuse (Fischer 1967: 811).

Seega oleksid sakslaste soovide täitumise korral teineteisele keeleliselt võõrad eestlased ja lätlased olnud vastu oma tahet sunnitud Balti ühisriiki baltisakslaste juhtimisel. Ida-Läti (Latgale) oleks aga jäänud Vene-maale.

Saksa sõjasihtide poliitikat toetasid energiliselt Saksamaal asuvad baltisaksa teadlased ja poliitikud, eriti Theodor Schiemann, Paul Rohrbach ning Johannes Haller, ja Saksamaal tegutsev Balti usaldusnõukogu. Neil ringkondadel olid head sidemed ja suur mõju kõrgemates riigiasutustes ning eelkõige ülemjuhatuses, et kiirendada Baltikumi liitmist Saksamaaga. Nende ringkondade edasised eesmärgid olid saksastamine ja maa asustamine Saksa kolonistidega (Taube 1971: 97jj). Kindral Ludendorff oli juba 1917. aastal selle kava heaks kiitnud ja toetanud asustamisplaani. Muu hulgas nähti ette läti talupoegadelt maa võõrandamist saksa asuniketele. Maapakumisega Balti rüütelkondade poolt, Saksa rahandusringkondade toetatud *Landesgesellschaft Kurland GmbH* asutamisega ja Suure Peakorteri poolt "Kuramaal maa-andmist ja asustamist puudutava määruse" avaldamisega 17. juunil 1918 omandasid koloniseerimisplaanid konkreetse kuju. Need sammud suurendasid lätlaste rahulolematust ja kutsusid esile tugevaid ebakõlaid eriti läti talupoegade hulgas. Lätlased tundsid ohustatud olevat oma rahvuslikku eksistentsi (Hehn 1956: 141-142; Fischer 1967: 355-367; Basler 1962: 244-245; Aizsilnieks 1968: 42-80).

Baltikumi ja eriti Läti küsimust käsitleti 1918. a. mitmel korral Saksa Riigipäeval. Enamus toetas valitsuse poliitikat. Ainult USPD ja osa SPDst (peale selle parema tiiva G. Noske, P. Lenschi, A. Winnigi jt ümber) kritiseerisid valitsuse ja ülemjuhatus poliitikat Baltikumis. G. Ledebour USPDst rääkis mitu korda olukorrast Lätis ja toetas sealjuures Läti iseseisvusnõuet.

Ta nõudis "Läti tõeliselt demokraatlikele üldvalimistele toetava esinduskogu kokkutulekut" (*Reichstag...* 1918: 448). Sama arvamust avaldasid USPD esimees Hugo Haase ja deputaat O. Cohn (H. Haase 1919: 120, 122, 135, 157-159, 175, 190). E. David SPDst nimetas Kuramaa *Landesrat*'i otsust "preisi junkrute ja balti parunite vaheliseks sobinguks osa läti kodanluse nõusolekul" (*Reichstag...* 1918: 443). Pärastine Saksa Esimese Vabariigi president Friedrich Ebert deklareeris: "Me oleme Eesti- ja Liivimaa annekteerimise vastu. [...] Vabatahtlikust liitumisest meiega ei saa olla juttugi. Sealsete elanike põhimass on selle vastu, ainult parunid on poolt." (Baumgart 1966: 400, 402.)

Esinejad mõlemast sotsiaaldemokraatlikust parteist toetusid enamasti läti sotsiaaldemokraatide ja Demokraatliku Bloki poolt neile saadetud dokumentidele ja informatsioonile. Saksa sotsiaaldemokraatide poole apelleerimine abi saamiseks oli suvel ja sügisel 1918 lätlaste ainus võimalus võidelda Saksamaal Läti annekteerimise vastu ning iseseisvuse eest.

5. LÄTI OKTOOBRI 1918

Saksamaa sõjaline kaotus sügisel 1918 suunas edasise arengu Lätis uutele radadele. Kindral Ludendorff pidi lahkuma ametist. 30. septembril 1918 moodustati parlamentaarne valitsus liberaalse Baadeni printsi Maxi juhtimisel ja sotsiaaldemokraatide osavõtul.

Uus riigikantsler teatas Riigipäeval 5. oktoobril, et Saksa valitsus tahtvat nüüd luua "Baltimaades otsekohe [...] laial alusel seisvat rahvaesindust", mille valimised saavat olema täiesti vabad (P. Kalniņš 1928: 57-58; Baden 1927: 362-363). 3. novembril 1918 asendati sõjaväevalitsus tsiviilvalitsusega. Selle šefiks jäi siiski end

oma anneksionistliku poliitikaga Kuramaal lätlaste ees kompromiteerinud major v. Gossler.

Kummatigi tehti nüüd ettevaatlikke katseid alustada uut, lätlastele vastuvõetavat Baltikumi-poliitikat, mis lähtus saksa sotsiaaldemokraatide nõuetest. Parempoolne sotsialist ja ametiühingutegelane August Winnig saadeti koos liberaalse professori Schulze-Gaevernitziga oktoobris 1918 Riiga. Nende ülesandeks oli "luua kontakt sobivate Läti esindajatega ning kaasata neid tegema Saksa-sõbralikku poliitikat" (Winnig 1921: 9). Sotsiaaldemokraatlik riigipäevaliige dr. E. David, kes nüüd oli välisameti alamriigisekretär, andis Winnigile kaasa mõned läti sotsiaaldemokraatide poolt talle saadetud kirjad kaebustega sõjaväevalitsuse peale ning tegi talle ülesandeks astuda nendega Riias ühendusse. Ta rääkis "lollustest ja sigadustest seal üleval", mida sõjaväevalitsus olevat korda saatnud ning soovitas Winnigil "need asjad hästi põhjalikult päevavalgele tuua" (Winnig 1921: 9; Unfug 1963: 152-167).

A. Winnig oli aga vaevalt õige isik lätlastega kokkuleppele jõudmiseks. Ta oli küll SPD liige, kuid asus partei äärmisel paremal tiival. Ta kuulus ajakirja *Glocke* ringkonda, mis esimestel sõja-aastatel oli toetanud Kuramaa annekteerimist. Oma mälestustes kuulutab ta selgelt, et oli vastandina teistele saksa sotsiaaldemokraatidele Balti riikide iseseisvuse põhimõtteline vastane. Ka pooldas ta Saksa asustusplaanet Lätis; ta oli seotud Kuramaa mõisaomaniku S. Broedrichiga, kes eriti tugevasti toetas Kuramaa koloniseerimist sakslastega ning oli lätlaste juures halvas kirjas karistussalkadest osavõtu pärast peale 1905. a revolutsiooni. Winnig oli juba septembris 1918 olnud õppereisil Baltikumis, polnud siis aga üles otsinud ühtki läti poliitikut ning nende seisukohtadega tutvunud (Winnig 1921: 5-7; Watson 1958: 9-10). Kui Winnig nüüd 25. oktoobril 1918 tuli valit-

suse ülesandel Lätisse, oli ta läti poliitilistes ringkondades vähetuntud isik; tema hoiakust Baltikumi-küsimuses polnud lätlased teadlikud.

Esimest korda Saksa okupatsiooni algusest peale otsiti nüüd Saksa valitsuse esindajate poolt üles läti demokraatlike parteide juhid. Neilt küsiti, kas on kaebusi sõjaväevalitsuse peale, ja nende endi poliitilisi nõudmisi. Prof. Schulze-Gaevernitzil oli pikk jutuaamine dr. Pauls Kalniņšiga (P. Kalniņš 1928: 57–58). Kuid tegelikes poliitilistes suhetes ei muutunud midagi, ei antud luba demokraatlike läti ajalehtede ilmumiseks ega läti parteide ja organisatsioonide avalikuks tegutsemiseks; ka poliitilisi vange ei vabastatud.

Dr. Davidi ja teiste saksa sotsiaaldemokraatide soovituskirjadega varustatud Winnig pidi looma sidemed läti sotsiaaldemokraatidega ning võitma alguses ka nende usalduse. Ta pidas läbirääkimisi dr. F. Mendersiga, dr. P. Kalniņšiga ja E. Skubikisega ning lubas neid aidata. Winnig ise kirjutas läti sotsialistide hoiaku kohta, et nad "olid küll vana Saksamaa vastased, kuid uskusid võivat teha koostööd tulevase uue Saksamaaga" (Winnig 1921: 12). Winnig võttis osa ka mõnest Demokraatliku Bloki nõupidamisest. 31. oktoobril tegi ta enda poolt ettepaneku "moodustada rahvanõukogu ja nimetada selle kaudu ametisse ajutine valitsus", samal ajal aga tunnustada Saksa okupatsiooni ning teha sellega koostööd. Ta lubas hankida selliseks sammuks nõusoleku Saksa valitsuselt (Winnig 1921: 13).

Winnigi ettepanek lükati lätlaste poolt tagasi, sest läti parteid ei tahtnud teha koostööd v. Gossleri juhitava okupatsioonivõimuga ega saada iseseisvust Saksamaa armust. *Entente*'ile sõbralikud kodanlikud parteid arvasid, et säärane samm lühikest aega enne vaherahu kompromiteeriks tulevast demokraatlikku Lätit lääneriikide silmis (Paegle 1923: 207–209). Ka polnud selge, kas

Winnigi ettepanek on kooskõlastatud tollaegse Saksa valitsusega.

Oli liiga hilja: keiserliku Saksamaa anneksionistlik ja lätivaenulik poliitika oli hävitanud lätlaste usalduse, seda polnud võimalik enam viimasel silmapilgul tagasi võita. Saksamaa oli sõja Baltikumis poliitiliselt kaotanud.

Baltisakslased ei loobunud ometi ka selles olukorras oma poliitilistest plaanidest. Istungjärgul Riias 5. kuni 8. novembrini otsustas ühinenud *Landesrat* luua Balti riigi. Selle ajutiseks valitsuseks valiti regentnõukogu endise Liivimaa maamarssali parun A. Pilar von Pilchau juhtimisel (Hehn 1956: 142–143). Hoolimata keiserliku Saksamaa sõjalisest kokkuvarisemisest Läänerindel ning algavast revolutsioonilisest murrangust Saksamaal tahtsid baltisakslased Saksa okupatsioonivõimude abiga rajada ebademokraatliku Balti ühisriigi sakslaste juhtimisel ja Saksamaa toetusel. Olgugi et valitsus Berliinis oli alustanud uut poliitikat Baltikumis ning baltisakslaste katse polnud selle poliitikaga kooskõlas, jätkas okupatsioonivalitsus ikkagi vana poliitikat ja võttis koguni osa *Landesrat*'i istungjärgust; see isegi avati 8. armee juhataja poolt (Winnig 1921: 21).

6. SAKSA NOVEMBRIREVOLUTSIOON LÄTIS

Ajal, mil *Landesrat* oli viimast korda koos, algas Saksamaal juba novembrirevolutsioon. Ülestõus Saksamaa mererandadel levis kohe Liepāja sõjasadamasse: 5. novembril 1918 tõusis seal üles 8000 Saksa madrust ning valis mereväelaste nõukogu, millele mõni päev hiljem järgnes maaväe sõdurite nõukogu moodustamine. 12. novembril tekkisid sõdurite nõukogud Jelgavas, Riias, Valmieras ja teistes Baltikumi linnades. 13. novembril toimus Riias 8. armee sõdurite nõukogude kong-

ress, mis valis sõdurite kesknõukogu (*Libausche Zeitung*, 14. XI 1918, 15. XI 1918; Winnig 1921: 24–34, 45–49; *Brīvība*, nr 1, 1969). Tegelik sõjaline võim läks mõne nädala jooksul üle revolutsioonilistele sõdurite nõukogudele. Need suhtusid läti parteide poliitilistesse püüdlustesse üldiselt sõbralikult, tahtsid aga võimalikult kiiresti maalt lahkuda ja Saksamaale naasta. Mõned päevad hiljem tekkisid ka läti tööliste nõukogud — 14. novembril Liepājas ja Jelgavas. Nõukogusid juhtisid sotsiaaldemokraadid. Liepājas tekkis Saksa sõdurite ja läti tööliste nõukogu vahel hea koostöö.

Berliinis moodustati uus revolutsiooniline valitsus, rahvavolinike nõukogu. Teiste hulgas kuulus sellesse Hugo Haase (1863–1919), kes aastail 1917–1918 oli olnud pidevais sidemeis läti sotsiaaldemokraatidega (E. Haase 1929; Barth 1920; *Die deutsche...* 1968; Ryder 1967).

14. novembril 1918 nimetas välisamet Riia sõdurite kesknõukogu ettepanekul ja läti sotsiaaldemokraatide nõusolekul Saksa riigi peavolinikuks Baltikumis August Winnigi. 15. novembril vabastati tema korraldusel 370 iseseisvuspropaganda või sotsialistliku tegevuse eest vangistatud lätlast. Samal ajal kaotati tsensuur ja koosolekute keeld. Läti sotsiaaldemokraadid said seega võimaluse anda Riias välja oma päevalehte (Winnig 1921: 36–39).⁴ Läti parteid legaliseeriti ja nad alustasid avalikku tegevust. Saksa revolutsioon oli toonud poliitilise vabaduse ka Lätile.

Demokraatlik Blokk alustas kohe ettevalmistusi iseseisvuse väljakuulutamiseks. Alles nüüd, kui ta oli juba kõik kaotanud, otsustas okupatsioonivalitsuse ülem major v. Gossler kutsuda mõned läti demokraatlike parteide esindajad 16. novembril nõupidamisele. Winnig kirjutab sellest oma mälestustes: "Härä v. Gossler tahtis

⁴ Ajalehe *Socialdemokrāts* esimene number ilmus 27. novembril 1918.

sellega teha midagi, mis võib-olla kuus kuud varem oleks mõjunud väga soodsalt, nüüd aga oli täiesti lootusetu. Kaasa tõmmati alati ainult väheseid jõukaid saksasõbralikke lätlasi, kelle taga polnud suurt midagi. Mõned nii mõjukad lätlaste juhid nagu Ulmanis tõugati umbusalduse ja jahedusega eemale ning saksasõbralike sotsialistide vastu tunti ainult politseilist huvi. Nüüd, kus võim meil käest läinud oli, taheti inimesi saada." (Winnig 1921: 51.) Läti parteide juhid keeldusid rahva poolt vihatud okupatsioonivõimu juhi v. Gossleriga rääkimast.

(Järgneb)

EDGAR KANTI TEADUSPÄRAND

Ott Kurs

Eestikeelse Tartu Ülikooli 70. aastapäeva aktusel ütles värske audoktor, soome akadeemik Olavi Granö oma tänukõnes: "Et Tartu Ülikool on teinud mulle selle avalduse, tähendab mulle väga palju. Juba teadlastee alguses vormis olulisel viisil minu teoreetiliste uurimuste sisu nn Lundi koolkond, mille rajaja oli Tartu Ülikooli professor Edgar Kant." (O. Granö 1989.) Ka innovatsiooniteooria rajaja, rootsi geograaf Torsten Hägerstrand on oma õpetajat Edgar Kanti meenutanud väga soojade sõnadega (Hägerstrand 1978).

Mujal maailmas oli Edgar Kanti töö tuntud ja hinnatud, tema kodumaal Eestis aga on Teisele maailmasõjale järgnenud ajal, eriti 1950.–1960. aastail, kirjutatud Edgar Kantist peamiselt vaid solvavalt ja laimavalt. Siiski on ka vastupidiseid näiteid. Otepääl 1967. aastal toimunud majandusgeograafilisel nõupidamisel tunnustas Moskva geograaf Julian Sauškin (1911–1982) Edgar Kanti kui maailma üht esimest matemaatiliste meetodite rakendajat geograafias. Sellest johtuvalt sai mõned aastad hiljem Tartus geograafiaõpinguid alustanud Har-do Aasmäe üheks esimeseks uurimisteemaks Edgar Kanti teaduspärandi n-ö progressiivse osa väljaselgitamise. Kümnekond aastat hiljem (1982) käsitles Edgar Kanti uurimusi kursusetöös Andri Ahven (juhendaja Tiina Raitviir). Oma õpetaja Edgar Kanti tööst kirjutas

tollaste võimaluste piires 1982. a ilmunud Tartu Ülikooli ajaloo kolmandas köites Endel Varep (1915–1988). Teatmeteos *Eesti Nõukogude Entsüklopeedia* aga vaikis. Lõplik murrang saabus alles aastail 1987–1988, mil ilmus usutlus Jaan Eilartiga ja Toomas Kümmeli ajalehekirjutised (Rattus 1987; Kümmel 1988a, 1988b). Seni puudub siiski Eestis ülevaade meie suurima geograafi loomingust. Rahvusvahelisel foorumil on seda jõudnud teha nüüd Ottawas elav, kuid vahepeal hulk aastaid Lundi ülikoolis töötanud geograaf Anne Buttimer.

ÜLIÕPILANE, TEADUSLIK EDASIÕPPIJA JA LINNAUURIJA

Edgar Kant sündis 21. veebruaril 1902. a Tallinnas Jüri ja Elise (sünd. Ruval) Kanti perekonnas. Isa oli kohalik kaupmees, ema põlvnes Harjumaalt. Vabadussõja puhkedes oli Edgar Kant 16-aastane koolipoiss. Koos teiste noorukitega astus ta kodumaa kaitsjate ridadesse. Lõpetanud 1921. a Tallinna Kolledži, hakkas ta samal aastal õppima maateadust Tartu Ülikooli matemaatikaloodusteaduskonnas, mille lõpetas 1928. a magistrikraadiga.

Edgar Kanti õpingud langevad seega noore Eesti Vabariigi majanduse, kultuuri ja teaduse ülesehitamise ajajärku. Kaasaegset geograafiateadust oli Tartu Ülikoolis rajamas soome tuntud Aasia-uurija Johannes Gabriel Granö (1882–1956). Granö poolt 1919. a rajatud geograafia instituudi (kabineti) tööülesannete hulka kuulus Eesti maastike ning maakondade ja linnade uurimine. Noor Kant lülitus sellesse energiliselt. 1922. a suvel uuris ta kodu-uurimise toimkonna stipendiaadina Setumaa Irboska ja Lobotka vallarühmi ning Petseri linna. Sama aasta lõpul hakkas ta uurima Tartu linna. Nimelt oli Granö 1921. aasta lõpus koostanud "Linna või alevi

uurimise kava" (*Linna...* 1921). See koosnes seitsmest osast: orientatsioon; tänav ja kõnnitee, õu üldiselt; alaliselt asustatud õu; mitteamaliselt asustatud õu; õue elanike ettevõtted; liikumine tänavatel; linna piirid. Seega oli rohkesti küsimusi õuedest ja hoonetest. Need hõlmasid õuesüsteeme, hoonerühmi, elamute ja kõrvalhoonete kuju, paigutust, suurust, vanust, ehitusmaterjali, katuseid, korstnaid, uksi, aknaid, hoonete sisejaotust, ruumide kasutamist jm. Kavas oli põhjalikult uurida tööstusettevõtteid, kauplusi ja büroosid, vaadelda ajandust, mesindust ja loomapidamist. Sisse olid võetud ka küsimused toiduainete müügist ja linnaümbruse toodete tarbimisest. Andmeid sooviti inimeste ööpäevase liikumise kohta eri linnaosades. Taheti teada nii liikumise suundi kui viise (jala, lapsevankriga, jalgrattaga, ratsa, vankriga, troskaga, autoga). Uurimiskava lõppes linna haldusliku, arhitektoonilise ja majandusliku piiritlemisega (Kurs, Paatsi 1990).

Granö rajas Tartus nn eesti—soome geograafiakoolkonna. Oma kõige andekamaks õpilaseks pidas Granö Edgar Kanti, kelle arendada jäigi õpetaja alustatud antropogeograafiline ja linnageograafiline uurimissuund. Kui Granö 1923. a lõplikult Soome siirdus, ei soovitanud ta kutsuda uut professorit välismaalt, sest "9/10 sarnastest meestest ei ole kohased" (nii on kirjas Granö enda eestikeelsetes märkmetes (Soome Riigiarhiivis)). Ajutise abijõuna soovitas ta ülikoolis kasutada ka Edgar Kanti (Kurs 1988a).

Kanti ülesandeks jäi ka Tartu linna puudutavate andmete läbitöötamine. Sellest algas tema süvenemine saksa linnageograafide Walter Geisleri, Hans Kröcheri, Siegmund Schotti jt vaadetesse. Noor teadusmees konkretiseeris neid Tartu andmetega. Kanti esialgne kokkuvõte Tartu linnast (Kant 1923b) võitis ülikoolis 1923. a esimese auhinna. Samaaegselt alustas Kant ka

Kagu-Eesti turismigeograafilist uurimist ja kirjeldamist (*Turist...* 1923). Turismigeograafilisi kirjutisi avaldas Kant hiljemgi (nt Kant 1931c). Tema põhjalik käsitlus Tartu linnasüdamest ilmus juba järgmise aasta alguses (Kant 1924). Et siiani oli linnu uuritud rohkem ajalooliselt, püstitas Kant nüüd ülesande "selgitada vastava objekti oleviku nägu, tänapäeva suhtlemist ja funktsioone" (Kant 1924: 1). Erwin Hanslikile tuginedes väitis ta, et kui "linnageograafiline esitis tahab anda uuritava objektist rahuldava pildi, siis tuleb tal leida linna piirides loomulikud linnaosad" (Kant 1924: 2). Kant võttis vaatluse alla tähtsaima linnaosa — linnasüdame ehk *city*, mis tekib linna siseosade elamukvartalite asendumisel äri- ja liikluskvartalitega. Enamasti moodustub see endise turuväljaku juurde. Kanti uurimus käsitlebki Tartu linnasüdame arengut. Tema järgi levib *city* horisontaalselt või — juhul kui koht soodus, aga laienemisvõimalused puudulikud — vertikaalselt. Päeval koondub sinna suur hulk inimesi, kes õhtuks linna teistesse osadesse tagasi pöörduvad. Üldiselt iseloomustab *city*'t alalise elanikkonna vähenemine. Eestis oli *city* laienemist märgata kaubandus-, tööstus- ja sadamalinna Tallinnas. Tartu linnasüdamel need keskaegsed tunnused puudusid — Tartut sageli laastanud sõdade ja tulekahjude tõttu.

1925. a ilmunud koguteoses *Tartumaa* on Kanti panuseks olulised osad Tartu linna ja Otepää kihelkonna ning väiksemad osad Palamuse, Tartu-Maarja ja Torma kihelkonna kirjeldusest. Kant tundis hästi nii looduskui ka inimgeograafilist probleemistikku. See paistis silma ka 1928. a ilmunud teoses *Setumaa*, kus Kant käsitleb tema poolt uuritud vallarühmade asendit, pinnaehitust, vetevõrku, taimestikku, maastikku, rahvastikku, asulaid ja teedevõrku. Eriti põhjalikud olid tema taimestikualased teadmised. Sama suund jätkub ka 1932. a

ilmunud teoses *Valgamaa*, kuhu Kant on kogunud andmeid Valga linna taimkattest ja ajaloolisest arengust. Enda ja teiste kogutud ändmestiku põhjal kirjutas ta osa "Valga: Geograafiline ja majanduslik ülevaade", mis ilmus ka eraldi väljaandena koos prantsuskeelse kokkuvõttega (Kant 1932c).

Lisaks maakondlikele koguteostele hakkas Kant üliõpilaspõlves kaastööd tegema ajakirjale *Loodus*. Esimeseks suuremaks artikliks seal oli Granö lahkumisloengu "Maastik ja ümbrus" referaat (Kant 1923a). Edasi tulevad samas ajakirjas artiklid Ida-Sumatra mangroovitihnikust ja Tartu linnasüdamest. Veel peaks märkima tema ligi paarikümmend uurimusliku sisuga arvustust tollaste inim- ja loodusgeograafiliste teoste ning käsi- raamatute kohta. Ka need *Looduses* avaldatud artiklid näitavad, et Edgar Kant oli juba üliõpilaspõlves mitmekülgsete huvidega teravpilguline ja põhjalik teadlane. Üliõpilaspõlves jõudis Kant uurida veel üliõpilaste levikut Tartus (Kant 1925b) ning kirjutada ülevaate Briti Indiamere valdustest (Kant 1925a).

Märtsis 1923 otsustas linnauurimise toimkond hakata välja andma koguteost "Tartu". Juuni alguses valiti ajaloolise ja geograafilise alatoimkonna juhatus ja redaktsioonitoimkond, kuhu kuulusid ka Granö ja Kant. Järgmise aasta mais korraldati linnas täiendavad liiklusvaatlused. Koguteos ilmus 1927. a. Rohkete piltide, tabelite, diagrammide ja skeemidega raamat koosneb ajaloolisest, geograafilisest ja üldkäsitlesest. Eraldi lisana avaldati kaheksa kaarti, plaani ja üheksa tabelit ning prantsus- ja saksakeelsed kokkuvõtted. Edgar Kanti kirjutatud oli osa "Tartu: Linn kui ümbrus ja organism". Geograafilise osa algusse oli liidetud ka August Mieleri väiksem peatükk "Tartu aseme geomorfoloogia ja hüdroloogia".

Edgar Kanti esimene suuruurimus, 280-leheküljeline

töö (Kant 1926) sisaldab 221 fotot, joonist, plaani- ja kartogrammi. Nii terminoloogias kui ka teoreetilistes seisukohtades tugineb Kant suuresti Granöle ja prantsuse geograafidele, ka teose moto on Kant võtnud prantslase Jean Brunhes'i (1869–1930) teosest *La géographie humaine* (1910). Töö ise algab linna asendi, asulatüüpide ja tagamaa käsitlemisega. Kanti järgi on Tartu Eesti suurim maismaalinn, mida võib elanike arvult võrrelda selliste tuntud ülikoolilinnadega nagu Oxford, Cambridge, Heidelberg ja Turu. Linliku elu alustest rõhutatakse eriti tihedaid sidemeid tagamaa ja tegevusalade vahel. Peatükis "Tartu maastikupilt ja loomulikud osised" analüüsitakse linna aset, tänavaid, väljakuid ja sarastikku, eelkõige selle ruumilisi vorme. Tartu loomulike maastikuosistena piiritleb Kant linnasüdame, puissõõri, linnasiirde, -kehise ja -äärise. Need liigenduvad omakorda väiksemateks osadeks. Edasi vaatleb autor linnasiseseid mõjusid, analüüsib kliima ja linnaelu aastarütmi seost ning selle tagajärgi.

Linna senise arengu võtab kokku peatükk "Tartu kui ümbruse ja organismi genes". Selles võrreldakse linna arengut puu kasvamisel tekkivate aastaringidega. Sulusõnas "Tartu tulevikupildi põhijooni" märgib Kant, et asula ja maastiku kooskõla vaatlemisel on "õigustatud ja eelistatav" ökoloogiline ja keskkonnateaduslik vaatekoht. Selle "aluseks on püüe inimese teotsemise loodusteaduslikku tunnetamist mõista inimese ja ümbruse vahetust suhtlemisest" (Kant 1927: 387).

Töö lõpus tuuakse vähem tuntud sõnade ja Kanti loodud uudissõnade seletusi ning hulk eriteemalisi plaanigramme. Järgmisel aastal lisas autor tööle veel uusi kaarte, plaane ja tabeleid (*Tartu... 1927*).

Niisiis on Kant ka eestikeelset oskussõnavara rikastanud. Siingi oli suunajaks tema õpetaja Granö, kes muude tööde kõrval tegeles ka oskussõnavara rikastamisega.

Tartu-teose sõnaloendis on tänapäeval hästi tuntud sõnade kõrval (*ajastu, asula, elamu, ilmastik, keskne, kultuurmaistu, kärestik, mõjur, rusukalle, sajand, tara, tase, väljak* jm) ka selliseid, mille tähendus on jõutud juba ära unustada (*ihmjas, jülbe, keskhagev, keskpägev, koostelu, kurm, kärk, näkal, pigadik, tööla, vahastuma, vilbe, ärila, üürik* jne). Vähemalt maateaduslikes teostes pole neid sõjajärgsetel aastatel kasutatud. Nende asemel on peamiselt vene keele vahendusel võetud kasutusele nn rahvusvahelised sõnad. Geograafilist oskussõnavara arendas Kant edaspidigi, võttes kasutusele sõna *rännik* (s.t *migrant*) ning *väljarännik, sisserännik, ärarännik, juurderännik* (Kant 1939: 226).

Kanti uurimus ületas magistritöö nii sisult kui ka mahult niivõrd, et autor olevat olnud sunnitud töö voorimehega deканаati toimetama, nagu rahvas rääkis (Kauri 1978). Ilmunuks teos *Tartu mõnes suuremas keeles*, saanuks sellest linnageograafia klassika (Hägerstrand 1978), sest see oli üldse esimene tõsine linna-geograafiline uurimus (O. Granö 1980). Maailma kuulsamaid antropogeograafe Jean Brunhes on Kanti uurimust iseloomustanud nii: "See on ilusamaid, täpsemaid ja tüsedamaid töid linnageograafia kohta, mida on seni avaldatud." 7. mail 1927 saatis Kant teose oma õpetajale prof. Granöle pühendusega, kus märgib, et Tartus avanesid talle "geograafiateaduse veetlevad perspektiivid ja määratu avar sõjaväli" (pühendusega raamat Olavi Granö valduses). Retsensioonis raamatule ajakirjas *Terra* märgib Granö (1927) eriti tunnustavalt taiplikult koostatud suure teabega profile, dia-, plani-, ja kartogramme ning ammendavat kirjanduse loetelu. Samal ajal leiab arvustaja rohkesti uusi oskussõnu, mis muudab peatüki raskeks geograafiat vähem tundvale lugejale. Granö peab Kanti tööd kõrgetasemeliseks ning kahetseb, et soomlastel pole selle kõrvale panna sama-

väärset antropogeograafilist uurimust. Rahvusvahelise tunnustusena andis Pariisi Kaubandusgeograafia Selts Kantile 1928. a Edouard Gaudy preemia.

Edgar Kant ei uurinud teiste maade kogemusi mitte ainult kirjandusallikaist, vaid tutvus olukorraga ka vahetult. Juba 1924. a oli ta käinud Pariisis ja Alžeerias; 1926. a õppis ta Szegedi ülikoolis (Buttimer 1987). Pärast lõpetamist suunati Kant täiendusõppeks Viini maailmakaubanduse kõrgkooli. Naasnult hakkas ta Tartu ülikoolis õppeülesandena pidama loenguid majandusgeograafiast. Järgmisel aastal täiendas ta end St. Galeni kaubanduskõrgkoolis ja Hamburgi maailmamajanduse arhiivis ning käis Soomes, Norras, Rootsis ja Taanis. Aastail 1931–1932 tegutses ta Rockefeller Foundationi uurimisstipendiaadina majandus- ja sotsiaalgeograafia alal Pariisis, Grenoble'is ja Amsterdamis (Laasi 1938). Eriti oluliseks on peetud Hollandi- ja Prantsusmaa-õpingute mõju ta hilisematele uurimisuundadele (Hägerstrand 1978).

SÜSTEEMSE MAJANDUS- JA SOTSIAAL- GEOGRAAFIA VÄLJAARENDAMINE EESTIS

Alustanud antropogeograafiast, siirdus Kant alates 1928. a majandusgeograafia valdkonda. Ta rajas Tartu ülikoolis Majandusgeograafia seminari ning pani aluse uuele publikatsioonisarjale "Tartu Ülikooli Majandusgeograafia Seminari Üllitised", kus hakkasid ilmuma tema enda ja ta õpilaste uurimused. Aastail 1931–1940 ilmus üllitiste sarjas 31 publikatsiooni. Kanti süvenemine oma uurimisalasse ei muutunud siiski kitsaks spetsialiseerumiseks (Kauri 1978). Ta asus geograafia kui teadusharu piiritlemisele. Granö oli püüdnud geograafia ainevalda kokku võtta maastiku uurimisena, mille põhiüksuseks pidi olema inimese aistiümbrus lähimaas-

tiku näol, ent Kant pidas geograafia põhiülesandeks inimese ökoloogiliste seoste selgitamist. Niisiis lähtusid mõlemad uurijad inimesest ja tema keskkonnast. Granö rõhutas keskkonna kirjeldamist ning süstematiseerimist, Kant talitlusseoseid. Erilist tähelepanu pööras ta tehiskeskkonnale, asulastikule ja selle talitlustele. Selleks oli kogemusi andnud Tartu linna uurimine. Kanti Tartu-teose alapealkirjaks oli "Linnageograafiline vaatlus, ühtlasi lisang kultuurmaastiku morfoloogiale".

1925. a oli Granö püstitanud teesi uue teadusharu — inim- ehk antroopöökoloogia kujundamisest geograafia ja sotsioloogia alusel (J. G. Granö 1930). Ideest haaras kinni Kánt (1932d, 1933a), kelle arvates nähtuste "ruumilevikuline vaatekoht ja sellega ühes kartograafiline esitamiskiis ei kujunda iseendast veel geograafia spetsiifikumi" (Kant 1933a: 37). Kant läks niisiis Granö nn puhta maateaduse loodusteaduslikust käsitlusest edasi ning näitas, et keskkonna uurimine kuulub veel selliste teadusharude eriülesannete hulka nagu antropoloogia, psühholoogia ja sotsiograafia (sotsioloogia). Sotsiograafia võiks tema arvates uurida nii küla, linna, linnaosa või majandusüksust kui ka teatavat sotsiaalset klassi, elukutset või siis kogu rahvast koos oma rühmituste ja kihtidega. Just nende teadusharude põhjal pidigi kujunema antroopöökoloogia.

Põhimõtteline tähtsus oli Kanti uurimisel maailma eri piirkondade elatusasemest, milles ta kritiseeris majandusgeograafilist kirjandust, kus pööratakse vähe tähelepanu tarbimise küsimustele. Erilise kriitika alla sattub 1929. a ilmunud Konrad Olbrichti töö, kus väidetakse, et tsivilisatsiooniaset näitab suurlinnastuse indeks. Selle alusel jaotati maailm kõrg- ja täiskultuurilisteks ning kultuuriliselt alluvateks piirkondadeks. Selle järgi kuulus Baltikumist täiskultuuri piirkonda vaid Läti (Olbricht 1929). Erinevalt Olbrichtist arvab Kant,

et tsivilisatsiooniaset ei saa määrata asustuse väliste tunnuste põhjal, vaid asjale tuleb läheneda sisuliselt. Selleks paneb ta ette võrrelda eri maade tarbimisalaseid näitajaid ja nn elatisstandardit. Kant teebki katse määrata elatisstandardid elanike sissetulekute ning korteri-, side-, transpordi-, rõivastus- ja toitlustusolude põhjal. Statistikaandmete põhjal eristab ta seitset tüüpi: Ülemeremaade (Põhja-Ameerika, Austraalia, Uus-Meremaa, Lõuna-Aafrika), Skandinaavia, Öhtumaade, Mitroopa (Saksamaa, Austria, Tšehhia), Vahemeremaade, Euraasia (N. Liit, Baltikum, Poola) ja Afraasia (vöönd Põhja-Ameerikast Hiinani) tüüp (Kant 1931b: 10). Nii jõudis Kant maailma majandus- ja kultuuri-geograafilise liigestuse uurimise juurde.

Iseseisva Eesti esimese kümnendi lõpuks oli eesti-keelne maateaduslik kirjandus veel üsna kesine (nii nagu praegu, taastamisel oleva Eesti Vabariigi alguses). Peale kooliõpikute oli vaid üksikuid siit-sealt tõlgitud või algupäraseid juhuslikult kirjastatud töid üksikute maade või sündmuste kohta. Käsitlus kogu maakeera haaravast geograafilisest kirjeldusest puudus hoopiski (just nagu praegugi!). Selle lünga otsustasid täita Edgar Kant ja tema vanem kolleeg, samuti Granö õpilane, professor August Tammekann. Nende toimetamisel ilmus aastail 1931–1932 Kirjastusühingu "Loodus" väljaandel Tartus kolmeosaline ulatuslik teos *Maailma maad ja rahvad*, kus nad sageli ka ise kirjutasid. Teoses tutvustati populaarteaduslikus vormis maailma maid ja rahvaid Edgar Kanti eristatud piirkondade kaupa: Euroopa, Suur-Siber, Kõrg-Asia, Kaug-Ida, Malaisia, India, Hommikumaa ehk Orient, Nigriitsia ehk Must maailmajagu, Anglo-Ameerika ehk Dollaarika (seda osa kirjeldas Kant ise), Ladina-Ameerika, Okeania, Suur-Austraalia, Arktis ja Antarktis. Sisuliselt olid need

looduslik-kultuurilised suurpiirkonnad. Nii jõudis Kanti maailmakäsitlus laiema eestikeelse lugejaskonnani.

Aastail 1924–1926 Tartu ülikoolis geograafiaprofessorina töötanud ungarlane Mihály Haltenberger (1888–1972) oli alustanud Baltikumi geograafilise asendi uurimist (Kurs 1990). Nüüd otsustas Kant käsitleda oma kodumaad maailma looduslik-kultuuriliste piirkondade ja nende alajaotuste taustal. Tema esimene sellekohane töö oli Eesti geopoliitilisest ja geökonomilisest asendist (Kant 1931a, vt ka Kant 1990b). Tegeldes doktoriväitekirjaga “Ümbrus, majandus ja rahvastik Eestis: Ökoloogilis-majandusgeograafiline uurimus”, avaldas Kant mitu tööd Eesti asendist (Kant 1934b, 1935b). Rootsi geograafi Steñ De Geeri (1886–1933) uurimustele tuginedes näitas Kant, et Eesti koos naaberladega kuulub suuremasse Läänemere-äärsesse tervikusse — Baltoskandiasse (vt ka Buttimer 1988a, Kurs 1990). Doktoritöö valmis 1933. a ning Kant tunnistati kaitsmisel 25. mail 1934 *doctor philosophiae naturalis*'e kraadi vääriliseks.

Pärast väitekirja täiendamist 1934. a rahvaloenduse andmete analüüsiga avaldas Kant töö saksa keeles (Kant 1935a). Selle eest anti talle raamatuaasta auhind (Kauri 1978). Teoses on analüüsitud rahvastiku ja elukeskkonna vastastikuseid seoseid. See koosneb kolmest osast: 1) Eesti kuuluvus Baltoskandiasse, 2) Eesti eluruumi maastikulis-ökoloogilised eeldused ja liigestus ning 3) rahvastiku ja elukeskkonna (*ümbruse*) vastastiksuhted tänapäeva Eestis. Viimases tegeldakse kahe probleemiga: a) maarahvastik ja areaaltootmismajandus sõltuvalt elukeskkonnast ning b) linnarahvastik ja keskendunud ehk lokaaltootmismajandus sõltuvalt elukeskkonnast ja asendist. Kant ise pidas oma tööd raamuurimuseks, mille teaduslikud üldistused rajavad teed edasistele uurimustele. Töö põhiväärtuseks on loodus-

keskkonna ja selle piirkondliku eristumise ja kauguste geomeetrilise pinna kui rahvastiku paigutuse aluse rõhutamine (O. Granö 1980). Huvitav on jälgida, kuidas Kant arendab edasi Tammekannu 1929. a esitatud rahvastiku paigutust peal- ja allveepiirkondades, mida Kant hakkas kutsuma Kõrg- ja Madal-Eestiks. Kõrg-Eesti hõlmab maa-ala, mis polnud hilisjäajal ega jääajajärgsel ajal veega üle ujutatud. Seevastu oli Madal-Eesti kaua vee all. Kõrg-Eestis on Madal-Eestiga võrreldes vahelduvam pinnamood, vähem soid ja viljakam mullastik. Ühes oma eestikeelses töös (Kant 1934a) näitabki Kant, kui hästi Kõrg- ja Madal-Eesti sobivad inimökoloogiliseks suurliigestuseks ning kuidas seda probleemi tuleks käsitleda kooligeograafias. Tema arvates iseloomustavad Kõrg- ja Madal-Eesti suureregioonid kodumaa antropoloogilist liigestust nii tekkelooliselt (endised peal- ja allveealad), geomorfoloogiliselt, pedoloogiliselt (viljakamad ja kehvemad mullad), taim- ja agraargeograafiliselt (valdavad põllumaad ühel ning puisniidud, nurmed, metsad, sood ja rabad teisel pool) kui ka sotsiograafiliselt. Viimasel puhul käsitleb Kant selliseid küsimusi nagu rahvastiku tihedus põllu- ja saagimaa ning üldpinnasuhetes, turutoodang ja toitlusmajandus, sissetulek elaniku kohta, elanikkonna liikuvus ja linnastumus, kodukultuur ja mõttelaad.

Linnade uurimine viis tõdemusele, et nendega liitub majanduslikult, kultuuriliselt ja halduslikult tihedalt seotud täiendusala ehk tagamaa. Selliseid uurimisi on rööpselt ja üksteisest sõltumatult tehtud maailma eri piirkondades. Eestis käsitles esimesena trükisõnas Tartu linna tagamaad Johannes Maide (1922), kes hiljem koostas ka kogu Eestit hõlmava linnade lähistagamaa (turupiirkonna) skeemi (Maide 1931). Samade algandmete põhjal koostas Kant Tartu lähistagamaa kartogrammi (vt Kant 1926). Edgar Kanti õpilane Endel

Krepp (varem Grepp, 1908–1983) on uurinud linnu, aleveid ja laatu turukeskustena ning leidnud mitmeid seaduspärasusi linnade ja tagamaade vahel (Grepp 1931). Laadapaikade ja turukeskuste uurimine näitas, et teatud kaugusel linnadest tekib eriline majanduskeskuste vöönd. Kant jõuab järeldusele, et meie linnadest kasvavad kiiremini need, mille tagamaad jäävad kas täielikult või enamjaolt Kõrg-Eestisse (Kant 1933b). Uurides edasi linnaliste asulate tähtsust, mõjuvälja, subordinatsiooni ja liiklusasendit, eraldab ta viis kesksete asulate suuruskategooriat: täis-, väike-, mais- ja kääbuslinnad ning väikealevid (Kant 1935a). Linnad ei mõjuta tagamaad otse, vaid väiksemate keskuste (abitsentraalide) vahendusel. Suuremate keskuste ümber kujunevad kontsentriselt abitsentraalide sise- ja välisvanikud. Sisevanikuil asuvad väikealevid, välisvanikuil suuremad keskused. Täislinnad Tallinn ja Tartu moodustavad kaks suurt peasüsteemi, millele lisandub hulk tsentraalseid allsüsteeme. Ta annab ka kõikide süsteemide iseloomustused.

Nii oli Kant keskuste süsteemi selgitanud veel enne, kui sai teada saksa teadlase Walter Christalleri (1893–1969) selleteemalisest väitekirjast (Christaller 1933, uustrükk 1968). Christalleri teos on tõlgitud ka inglise (1966 ja 1977) ning itaalia (1980) keelde (Hottes, Hottes and Schöller 1983). Tutvustada tuleks — kõigepealt muidugi Eestis — ka Kanti samalaadset ja mõnes mõttes parematki tööd, mis hõlmab kogu riigi maa-ala. Muuseas kasutati seda veel 1960. aastail Helsingi ülikoolis õpperaamatuna.

Vahepeal uurib Kant veel Tartu linna siseprobleeme — rahvastikutiheduse absoluutset ja suhtelist levikut linnas. Ta näitab, et rahvaarv ja elanike tihedus linnasüdames on veelgi vähenenud ning rahvastiku mediaanpunkt on 1927–1934 siirdunud Aleksandri tänava

ja Uueturu nurgalt 120 m edelasse, Tammelinna suunas (Kant 1937). Tal valmis 1940. a ka ülevaade Viljandi linnast, mis jäi aga alanud okupatsiooni tõttu ilmumata. Ühtlasi kogus Kant andmeid Haapsalu kohta teose *Läänemaa eriosa* tarvis (Kurs, Paatsi 1990).

Viimastes iseseisvusaegsetes töodes (Kant 1939, 1940) jätkab Kant linnastumise süvaanalüüsi. Ulatuslikule teoreetilisele sissejuhatusele liitub rände ruumilise ulatuse uurimine. Ta toob kaheksa linna — Tallinna, Nõmme, Tartu, Narva, Pärnu, Viljandi, Rakvere ja Võru rändkonnad ja vaatleb rände mõju linnade kasvule. Linnasiirdujate põhiosa pärineb selle lähitagamaalt. Kõrg- ja Madal-Eestit eristab maarahvastiku paikus, liikuvus ja tung linnadesse. "Linnad, mille tagamaad kuuluvad [...] Madal-Eestisse, saavad juurderännikuid relatiivselt suuremal määral teistest linnadest" (Kant 1939: 244). Sellist nähtust seletas Kant mitme Madal-Eesti tööstuslinna suurema nõudlusega linlaste ja linnaliste kutsealade kui maalt tulnukate järele. Lähemalt on analüüsitud Tartu rändkonda. Rännet Tartusse mõjutavad abikeskused tagamaal, rände kaugus sõltub inimeste kvalifikatsioonist. Tänu Eestis avaldatud prantsuskeelsetele kokkuvõtetele ja artiklitele said Kanti iseseisvusaegsed tööd tuntuks eelkõige Prantsusmaal. Kuid Kant avaldas oma töid ka tuntud prantsuse ajakirjas *Annales de Géographie* (Kant 1932a, 1932b).

Üldse on Edgar Kanti tegevus 1930. aastate Eestis mitmekülgne ja viljakas. Tartu ülikoolis töötas ta alates 1934. a dotsendina. 1936. a valiti ta majandusgeograafia õppetooli korraliseks professoriks. Samal aastal sai temast õigusteaduskonna majandusteaduse osakonna prodekaan, pärast majandusteaduskonna moodustamist selle dekaan. Alates 1. jaanuarist 1938 oli ta Tartu Ülikooli prorektor. Aprillis 1938 asutatud Eesti Teaduste Akadeemias sai loodus- ja humanitaarteaduste sekt-

siooni liikmeks ja hiljem juhatajaks professor Kant. Samal ajal oli Kant Eesti atlase peatoimetaja ning tegutses mitme seltsi juhatuses (nt Akadeemilise Majandusteaduse Seltsi abijuhataja 1930–1931 ja juhataja 1936–1939); ta osales ka poliitilises elus (Eesti Rahvuslaste Klubide (ERK) mõtte algatamine ja klubide asutamine 1930, osalemine uue põhiseaduse väljatöötamisel). Ta võttis osa ka ajakirja *ERK* (1932), aastaraamatu *Tähtsised* ja ajalehe *Vaba Sõna* (1933, alates 1934. a *Uus Sõna*) asutamisest.

ERKi koosolekul Tallinnas 10. septembril 1935 esitas Edgar Kant valdade ümberkorraldamise põhimõtted (Kant 1935c). Selle kava järgi pidi riigi haldusstruktuur kajastama keskuste hierarhilist süsteemi, teedevõrku, transpordi- ja loodusolusid ning haldusüksused pidid olema terviklikud. Üldjuhul pidi Eesti madalama astme haldusüksuses — vallas — elama vähemalt 2000 inimest. Aastaks 1938 oli valdade territoriaalse ümberkorralduse kava valmis. Selles ei taotletud mitte suurte valdade kujundamist, vaid väikeste elujõuetute valdade likvideerimist ning võimalikult ühtlase suurusega valdade kui maaomavalitsuse esimese astme loomist. Ka pärast reformi jäid Eesti vallad väiksemaks Soome ja Leedu omadest (Krepp 1938). Majandusgeograafidest oli vallareformis kaasosaline Kanti õpilane Endel Krepp. Uus vallasüsteem hakkas kehtima 1939. a.

Lisaks kõigele muule hakkas Kant 1938. a toimetama raamatusarja “Mehed, Maad ja Mered”, mis tutvustas maadeavastajate ja loodusuurijate tööd ning huvitavamate retkede kirjeldusi. Esimene teos oli Fridtjof Nanseni *Suuskadel läbi Gröönimaa*, millele (ja kogu raamatusarjale) Kant kirjutas ka eessõna (Kant 1938). Raamatusarja väljaandmine katkes 1940. a.

Pärast Eesti annekteerimist N. Liidu poolt vallandati Edgar Kant ülikoolist. Ta ei istunud aga käed rüpes,

vaid tõlkis eesti keelde N. Liidu majandusgeograafia õpiku (Balzak, Vasjutin, Feigin 1941) jm. Lõpuks kuulutati Kant aga tagaotsitavaks ning ta pidi Tartust põgenema. Hiljem liitus ta Omakaitsega (Kauri 1978). Pärast bolševike väljatõrjumist Tartust määrati Edgar Kant Tartu ülikooli ajutiseks rektoriks. Sellel ametikohal oli ta kolm aastat (1941–1944). Kõigist raskustest hoolimata õnnestus Kantil ülikoolis töö käima panna ning sõja lõpus päästa ülikool evakueerimisest Königsbergi. Sõjaloludes oli raske tegelda uurimistööga. Siiski jätkasid Edgar Kanti juhtimisel tööd TÜ Majandusgeograafia Instituut ja Tartu Linnauurimise Toimkond. Kavandati koguni uut koguteost "Tartu". Selleks uuriti linna põlemist 1941. a suvel, lähimineviku ajalugu, sõjageograafia, taasülesehitamise jm probleeme. Kanti juhendamisel uuris Tartu linna rahvastikku Karl Ristikivi (1912–1977). Tema uurimus põhineb 1940. a kevadel korraldatud korteriloenduse ning 1941. a detsembri rahvaloenduse andmetel. Kaitsmata jäänud magistritöös on käsitletud rahvastiku üldarvu ja iselist levikut, rahvastiku ning elamistihedust (Kurs 1988b). Ka uus Tartu-teos jäi ilmumata ja enamik materjale hävis (Kurs, Paatsi 1990). Seoses eestlaste evakueerimisega Ida-Peipsimaalt (Peipsitagusest) 1943–1944 uuriti sealset rahvastikku. Eriti aktiivselt osales neis uuringutes õigusteadlane Ilmar Arens, kes hiljem paguluses on avaldanud sel teemal töid saksa ja eesti keeles (nt Arens 1951, 1966). Edgar Kant oli ka nende uuringutega seotud. Avaldada ta tollal siiski midagi ei jõudnud — seoses bolševike uue sissetungiga tuli Edgar Kantil Eestist lahkuda.

EDGAR KANT JA LUNDI GEOGRAAFILINE KOOLKOND

Edgar Kanti elujärgud kajastavad hästi teadlase saatust Teise maailmasõja lõhutud maailmas. Kirjas oma

õpetajale ja sõbrale Johannes Gabriel Granöle on Edgar Kant 20. oktoobril 1944 Stockholmist kirjutanud:

“Ajad ja saatused on karmid nii rahvastele kui ka üksikisikutele.

Nii olen ka mina valutava südamega pidanud maha jätma oma esivanemate maa ja võõrsilt — loodame — ajutiselt varju otsima. Möödunud viis aastat on olnud rasked ja küpsetavad. On tulnud palju selle eest pingutada, et oma rahvast, asutisi ja maad võimalikult säilitada. Kõik need katsed, võitlused ja pingutused pole paraku andnud tulemusi. Kuid ma loodan ikka: *post nubila Phoebus!* Ja ka seda, et suured puud siiski taevani ei kasva ja peavad andma väiksematele puudele ning põõsastele ruumi hingata ja päikesepaistet tunda. Läheb aega mis läheb. [---]

Kahjuks kaotasin ma teises Tartu lahingus valdava osa oma uurimismaterjalidest ning pooleliolevatest tööddest. Osa jäi maha ka Lääne-Eestisse. Ometi olen üht kui teist saanud päästa, isegi Trans-Peipsi ala kohta. Nii et sellest küljest tööd jätkub.” (Kiri Olavi Granö valduses.)

Alguses kavatses Kant minna Hollandisse või Prantsusmaale, millega tal olid tihedad sidemed juba varasematest aegadest. Lundi ülikooli geograafiaprofessor Helge Nelson (1882–1966) aga keelitas teda tulema Lundi (O. Granö 1980), kuhu Kant suunduski Storzvetat 1945. a jaanuari alguses. Lundis sai ta esialgu tööd arhiivis:

“Vahepealsed asjakorraldused Stockholmis võtsid omajagu aega, kuid nüüd olen ma siin juba üle kahe nädala. Nagu Sa ennustasid, on kolleeg Nelson delikaatne ja armas mees ning seejuures hea pedagoogilise talendiga. Mul on raamatukogus oma ruum ja peale ametlike tööülesannete jääb aega ka oma uurimuste jätkamiseks. See valmistab mulle mõistetavasti suurt rahuldust. [---]

Vahepeal on mitmeid Hiiobi sõnumeid tulnud, mis on nukrutsemiseks põhjust andnud. Stockholmi lähedal suri kolleeg Uluots, kellega ma koos siia tulin." (Kanti kiri J. G. Granöle 28. I 1945 (Olavi Granö valduses).)

Nii oligi Edgar Kanti esimene kirjutis Rootsis "Jüri Uluots Tartu Ülikoolis ja eesti teaduses" (Kant 1945, vt ka 1990a). Rootsis elatud aastail kirjutas ta järelehüüdeid veel paljudele oma kolleegidele ja õpetajatele nagu Albert Demangeon (1872–1940), Juan Dantín Cereceda (1881–1943), Hendrik Sepp (1888–1943), Eugenjusz Romer (1871–1954), Johannes Gabriel Granö (1882–1956), August Tammekann (1894–1959), Nikolai Köstner (1889–1959) ja Anton Parts (1891–1960). Rohkesti ilmus temalt ka retsensioone teadusväljaannetes ning artikleid teatmeteoses *Svensk Upplagsbok* (üle 300 artikli aastail 1947–1955).

Lundis möödusidki Edgar Kanti elu viimased kümnendid, peaaegu 34 aastat. Lundi ülikoolis sai ta 1947. a uurimisstipendiaadi, 1950. a majandus- ja sotsiaalgeograafia lektori ning 1963. a professori koha. Pensionile jäi ta 1967. a. Edgar Kant suri Lundi haiglas 16. oktoobril 1978 (Kauri 1978). Tuleb märkida, et ta oli üks väheseid Tartu ülikooli professoreid, kes paguluses samal ametikohal edasi töötas. "Eesti kaotus sai Rootsi võiduks," nagu on tabavalt märkinud Buttimer (1987).

Lundis töötas Edgar Kant esialgu kodumaalt kaasaõetud materjalidega, jätkates asulate ja nende tagamaade seoste uurimist. Seda ainevalda polnud rootslased süstemaatiliselt käsitlenud. Erilist tähelepanu pööras ta siserännetele, kus leidis üha enam seaduspärasusi, kasutades selleks matemaatilisi meetodeid. Näiteks leidis ta matemaatilise funktsiooni abil kirjeldatava seose rändekeskuse kauguse ja maalt sinna rändajate suhtelise arvukuse vahel (Kant 1946). Loomaks korda mõistete ja terminite rohkuses, esitas ta rändeid klas-

sifitseeriva süsteemi (Kant 1953), mida hiljem rakens Rootsi siserändeid käsitlevas põhjalikus uurimuses (Kant 1957). Nii said Kanti tööd siserännetest aluseks sellesuunalisele geograafilisele uurimistöele Rootsis. "See oli ju Kant, kes esimesena meie maal juhtis tähelepanu tööjõu liikumisele kui linnastumistegurile," nagu Hägerstrand on kirjutanud järelehüüdes oma õpetajale (Hägerstrand 1978).

Samuti jätkab Kant Eestis alustatud tööd ökoloogiliste geograafiaprobleemide kallal. Nii kritiseerib ta tollal sotsiograafias, sotsiogeograafias ja regionaalsotsioloogias valitsenud suundi (Kant 1948a) ning selgitab Eesti ja Ungari näitel inimgeograafia võimalusi ökoloogilise geograafiliste ülesannete lahendamisel (Kant 1951a). Inimgeograafiliste üksustena jagunevad riigid alaregioonideks, mis on eraldatavad majandustalitluste analüüsigiga. Eesti ja Läti näitel selgitab Kant talurahvastiku tiheduse sõltuvust põllupinna suurusest (Kant 1949).

Edgar Kant arendas ka võrdlevat linnageograafiat. Kui 1960. a peeti Lundis Rahvusvahelise Geograafiauniooni linnageograafia sümposium, kujunes see Edgar Kanti austamiseks (Kauri 1978). Seal esitas Kant võrdleva linnageograafilise uurimise meetoodika: ta tõi Eesti, Prantsusmaa, Rootsi, Taani ja USA näitel esile linnade sisemise liigenduse võimalused (Kant 1962b). Tema ettepanekul (Kant 1962a) loodi oskussõnade standardiseerimise komisjon, kus hakkasid tööle esindajad Brasiiliast, Indiast, Jaapanist, Inglismaalt, Saksamaalt, Panamast, Poolast, Prantsusmaalt, USAst ning Rootsist. Rootsit esindas Edgar Kant ise. Asi hakkas arenema ja sellest peale on näiteks Rootsi ja USA statistikaandmesitik enam-vähem kooskõlas (Hägerstrand 1978).

Edgar Kant püüdis rootslasi juhtida prantsuse geograafide tööde uurimise juurde, mis tal aga eriti ei õnnestunud. Arvatavasti oli takistuseks ka vähene prant-

suse keele oskus Rootsis. See-eest suutis ta huvi äratada saksa innovaatori Christalleri vastu. Kant külastas sõjajärgsel Saksamaal suures vaesuses elanud Christallerit ning hakkas pidama loenguid tema keskuseteooriast. Nii aitas ta eraklikku õpetlast teadusmaailma kaastata. "Seegi viitab Kanti suuremeelsusele," märgib Hägerstrand (1978). Keskuseteooria võeti Rootsis kasutusse 1961. a, kui hakati välja töötama uut madalama astme, valla- ehk kommuunitasandi haldusjaotust. Terminid *keskus* ja *kesksus* (rootsi keeles *centralitet*) said igapäevaseks Riigipäevahoone koridorides ja vallamajades (Hägerstrand 1978).

Täiesti uue teemana arendas Kant Rootsis Ida-Peipsimaa eesti asustuse saatuse uurimist. Töös "Omstridd mark" ("Tüliälune rajamaa") (Kant 1948b) jälgis ta Peipsi Suurjärve, Lämmijärve ja Pihkva järve vahel asuva, rahvasuus ka Maakolkaks ehk Väike-Eestiks kutsutud Rameda poolsaare eesti asustuse elu viimastel sajanditel. Edaspidi oli tal kavas analüüsida piirkonna kesk- ja muinasaegset asustust vastavas erikäsitusel, mis aga jäi tegemata. Järgmine kirjutis sel teemal käsitleb hilisemat eesti asustust Ida-Peipsimaa põhjaosas (Kant 1950).

Uutest ideedest, mis Kant oli Rootsi toonud, leidis suurimat vastukaja siiski matemaatiliste meetodite kasutamine. Tema oligi selle uurimissuuna eelkäija, mida hiljem ebaõnnestunult hakati kvantitatiivgeograafiaks kutsuma. Sügisel 1950 peetud ettekandes mõistab Kant ise asja nii: "Geograafia (nii loodus- kui ka inimgeograafia) matematiseerumine on olnud võimalik ja soovitav vaid sedavõrd, kuivõrd matemaatika annab abivahendi, instrumendi, mis edendab ükskõik millist uurimismeetodit, tehes selle täpsemaks ja usaldusväärsemaks. Matemaatiliste meetodite kasutamine ei ole sugugi eesmärk omaette." Eriti tahtis Kant ära hoida

geograafia käsitamist "matemaatiliste punktide süsteemina, kus domineerivad energiaprinsiibid ja gravitatsiooniseadused". Selle asemel rõhutas ta oma uurimuste põhjal inimese ja keskkonna lokaalsuhete selgitamise vajadust nii teoreetilises kui ka sotsiaalses tähenduses. Selles mõttes pidas Kant parimaks just prantsuse geograafide — Vidal de la Blache'i, Brunhes'i ja Demangeoni lähenemisviisi (O. Granö 1980). Majandusgeograafia professori ametisseastumise kõnes Lundi ülikoolis selgitas Kant, et geograafid peaksid otsima kvantitatiivvormis väljendatud seaduspärasusi. Tema arvates peavad regionaaluuringud olema võrreldavad ning andma panuse teaduse üldisesse varasalve. Ühtlasi tõi ta näite rootslase Olof Lindbergi tööde olulisest panusest paigutusteooriasse.

1960. aastail kaldus Kant üha enam abstraktsiooni. Metodoloogiliste voolude kõrval johtus see arvatavasti ka sellest, et võõras keskkonnas oli raske teha välitöid (Hägerstrand 1978).

Edgar Kantist sai keskne kuju Lundi ülikooli geograafiainstituudi teadusmeeste hulgas. Hägerstrand on teda iseloomustanud nii:

"Edgar Kant tuli instituuti tavaliselt kella nelja ajal pärast lõunat ning oli valmis töötama kogu õhtu ja öö. Vaadanud läbi postivirna, astus ta sisse Lilla Ristaleni, kus me oma uurimistega tegelesime, ning küsis, kuidas meil läheb ja mida teeme. Jutuajamine venis sageli pikale ning põikas igasse ilmakaarde. Edgar Kant jagas meeeldi oma laialdasi teadmisi, kui nägi, et neid vajati või nende vastu huvi tunti. Meid hämmastas see, et polnud ühtki suuremat raamatut või tähtsat artiklit geograafia või naaberteaduste alalt, mida ta poleks tundnud, või ühtki geograafi, kelle elulugu poleks teadnud. Tema kirjavahetus omaaegsete geograafidega oli tohutu ning võttis suure osa tema ajast. Ka meile

kulutas ta aega, jalutades seejuures väsimust tundmata tundide kaupa kuni koiduni Lundi tänavail.

Edgar Kanti lugemus ja rahvusvahelised kontaktid tuginesid tema haridusteele paljudes Euroopa ülikoolides ja instituutides. [---] Loengutes ja vestlustes pöördus ta sageli Steinmetzi ja hollandi sotsiograafia ning prantsuse autorite, eriti Max. Sorre'i poole.

Lundi geograafainstituudis alustatud töö geograafiterminoloogia kartoteegiga sidus teda suure hulga kirjandusega — selles ei eksinud ta vist küll kunagi — eriti tihedalt ning tõi talle juurde uusi kirjavahetuskontakte, iseäranis Ameerikas. See võeti ette kas Helge Nelsoni või Kanti enda algatusel. Helge Nelson oli tõenäoliselt mõlgutanud mõtteid vaid väiksemast, üliõpilastele ja doktorantidele määratud leksikonist. Kanti täissuitedatud tööruumis kasvas üritus aga üliinimlike mõõtmeteni. Kanti eriline põhjalikkus ja üksikasjalisus nõudsid seda, et termini definitsioon pidi olema võimalikult lähedane selle esmaautori omale. Tõe selgitamiseks tuli aga raamat-raamatult tagasi minna. Ustavusest oma rahvale ja selle kultuuripärandile tahtis ta dokumenteerida ka eesti terminoloogiat. Sellise lähenemisviisi põhjendamiseks tuli aga sisse võtta ka teisi väiksemaid keeli. Nii jõudsid kavandatavasse sõnaraamatusse suurte keelte — inglise, saksa, prantsuse, hispaania, itaalia, vene ja poola kõrval ka kõik Põhjala keeled.

Selline ettevõtmine oleks olnud jõukohane instituudile, mitte aga üksikisikule. Kuid Kant ei tahtnud teema kitsendamisest kuulda. Vahendid abiliste saamiseks aastatepikkuses töös olid aga piiratud. Alguses oli paari aasta jooksul assistendina sõnaraamatu koostamise juures abiks nende ridade kirjutaja. Asi puudutas rootsikeelseid termineid, mida Kant siis veel ei tundnud, kuid sellest ei saanud töö siiski suuremat hoogu. Olin just siis seotud rahvarände uurimisega ning meie kokkusaamised

kujunesid eelkõige eraloenguteks, mida tänuga meenutan. Seejärel oli teisi abilisi, kandvaim neist 1950. aastail ligi 80-aastane Gottlieb Ney [---] Eestist.

Valdav osa kolme aastakümne tööst ei jõudnudki trükki. Viimastel aastatel langes Kanti tööjõudlus tunduvalt. Pärandiks jäi 20 000-line kogum, mida oli veel täiendatud loodus- ja inimgeograafilise regionaalterminoloogiaga üle kogu maailma. See on kindlasti unikaalne ühendkogum." (Hägerstrand 1978.)

See enam kui tosina keelega leksikon (vt Kant 1951b) jäi tema lõpetamata sümfooniaks (Buttimer 1988b). Kantile polnud geograafiterminoloogia vaid pelk uurimistööd abistav sõnaloend, vaid osa geograafia põhiolemusest. Keskkonnateadvus ilmneb just mõistetes ning klassifitseerimises nende abil. Kohalike geograafiliste mõistete moodustumine ja siirdumine teadusarsenali on huvitav keelefilosoofiline probleem, mis teeb geograafias kirjeldava terminoloogia ja klassifikatsiooni palju kesksemaks kui mitmetes teistes teadusharudes (O. Granö 1980). Edgar Kant kaotas 1960. aastail Rootsis surma läbi tütre Mareti (sünd. 1930), abikaasa Leida Hele (neiuna Kalling, sünd. 1904) ning sattus eriti tugeva bolševistliku laimukampaania alla. See kõik väsis ja masendas teda ning tema looming kahanes tunduvalt. Nii ei jõudnudki Kant kokku võtta oma mõtteid geograafilise keskkonna mõistelisest kujunemisest. Tema viimaseks tööks jäi käsitus Sten De Geeri eelkäijatest absoluutse punktkaardi kasutamisel rahvastiku paigutuse iseloomustamisel (Kant 1970). Üldse ilmus Kantil Rootsis 66 suuremat artiklit, mille hulgas oli ka eesti-keelseid ajakirjas *Tulimuld* ja koguteoses *Meie Maa*.

Paljud Edgar Kanti ideed levisid jutuajamistel, seminaridel, kursustel või kirjavahetuse kaudu. Niisiis said suuremat mõjutust just temaga otse suhelnud inimesed. Ja see kõik pakkus talle rahuldust. Kuid ei täi-

tunud ta lootus jõuda koju, vabasse Eestisse. Säilis aga kindel usk rahva tulevikku ning moraalsete ideede lõplikku võitu kaduva türannia toore jõu üle, nii nagu ta on kirjutanud nekroloogis poola geograafile Eugenjusz Romerile (Kant 1955). "Kuid meie, kel oli õnn käia koos Edgar Kantiga tema maapao aktiivsetel aastatel, meenutame tänutundega tema rikkalikke teadmisi ning sõbralikke käepigistusi kohtumistel ja hüvastijähtudel." (Hägerstrand 1978.)

Edgar Kanti töö leidis maailmas tunnustust — ta valiti paljude juhtivate teadusorganisatsioonide auja kirjavahetajaliikmeks. Kanti nimi on tänapäevalgi geograafilistes teatmeteostes ning temale viitavad teadusideede levikut käsitlevad teosed ja kõrgkooliõpikud (nt Holt-Jensen 1988).

EDGAR KANT JA TÄNAPÄEVA MAATEADUS

Nii nagu tema õpetaja Johannes Gabriel Granö, oli ka Edgar Kant oma mõtete ja ideedega kaasaegsetest mitukümmend aastat ees. Eestist tuli tal lahkuda loominguliste võimete tipul, 42-aastasena, kusjuures siingi olid tal viimased viis aastat möödunud võitluses oma rahva ja selle vaimuvara päästmise eest. Uus asukohamaa Rootsi pakkus talle äraelamise ja loominguliste töö jätkamise võimalusi. Nii suutis ta ka seal teadust edasi viia ja olla koguni uue koolkonna vaimne suunaja. Meie taastatava vabariigi maateadlased peaksid Kanti õpetust Eestis jätkama ja edasi arendama. Kõigepealt võiks võtta näiteks tema Baltoskandia-idee, mis omal ajal ei jõudnud olude muutudes Läänemere piirkonnas välja areneda. Selle idee pärast sai Kant ka bolševike diktatuuri ajal eriti kõvasti nuhelda. Nüüd, kus see inimvaenulik süsteem on kokku varisenud ja Venemaa püüdleb demokraatia poole, avanevad Baltoskan-

dia koostöoks uued perspektiivid. Et Läänemeri on taas muutumas ta rannal elavate rahvaste ja rahvusrühmade ühendajaks, peaks Baltoskandia koostöö olema eriti päevakohane. Selliseks koostöoks on nüüd Balti riikide kõrval valmis ka Loode-Venemaa esotsas Peterburi suurlinnaga, mis püüab jälle muutuda euroopalikuks, nagu ta kunagi oli. Läänenaabritega tahab kontakte luua ka vahepeal täiesti suletud ja militaarne Königsberg, mis küll veel Kaliningradi nime kannab. Läänepoolsest koostööst on eluliselt huvitatud loodusgeograafilises Ida-Fennoskandias asuvad Karjala Vabariik (veel hiljuti Autonoomne Nõukogude Sotsialistlik Vabariik) ning ajalooline Koola Lapimaa, halduslikult Murmanski oblast. Mis puudutab meie oma kodumaad, siis siin tuleks taas tähelepanu pöörata Kõrg- ja Madal-Eesti inimökoloogilistele probleemidele, meie viimastel aastakümnetel väärastunud asustussüsteemile ja haldusjaotusele. Nende kõigi jaoks on olemas tugev lähtealus Edgar Kanti töödes. Eeltoodu oli vaid näiteks ja puudutas Edgar Kanti teaduspärandi rakenduslikku külge. Lisaks sellele tuleks vaadelda ka tema teoreetilisi ideid ja tema loodud termineid.

Kirjandus

- Arens, Ilmar 1951. "Peipsi-ekspansiooni" kõrgpunkt. — *Tulimuld*, nr 5, lk 371–377
- Arens, Ilmar 1966. Eine estnische Umsiedlung im Jahre 1943. — *Baltische Hefte*, Bd. 12, S. 28–32
- Balzak, S. S., V. F. Vasjutin, J. G. Feigin (toim.) 1941. *NSVL majandusgeograafia. I osa*. Tartu: Teaduslik kirjandus
- Brunhes, Jean 1910. *La géographie humaine: Essai de classification positive: Principes et exemples*. Paris
- Buttimer, Anne 1987. Edgar Kant 1902–1978. — *Geographers: Biobibliographical Studies. Vol. 11*. London—New York: Mansell Publishing Limited, pp. 71–82

- Buttimer, Anne 1988a. Edgar Kant and Balto-Skandia: Heimatkunde and Regional Identity. Oral Presentation at International Geographical Union Commission and the History of Geographical Thought Symposium on "National Identity and the History of Geography". Bundanoon, Australia, August 15-19. (Käsikiri Ott Kursi valduses)
- Buttimer, Anne 1988b. Edgar Kant: Baltic Pioneer. Oral Presentation at Session D3 of the XXVI International Geographical Congress held at Sidney, Australia, August 20-25. (Käsikiri Ott Kursi valduses)
- Christaller, Walter 1933. *Die zentralen Orte in Süddeutschland: Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesamtmäßigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen*. Jena
- Granö, J. G. 1927. Edg. Kant. Tartu linn kui ümbrus ja organism. 280 s., 221 kuvaa, püürrosta ja karttaa. (Liitteenä ranskankielinen selostus: Tartu, etude d'un environnement et organisme urbain.) Tartto 1926. — *Terra*, n:o 2/3, s. 128-129
- Granö, Johannes Gabriel 1930. *Puhdas maantiede*. Porvoo
- Granö, Olavi 1980. Edgar Kant 1902-1978. — *Terra*, n:o 1, s. 65-66
- Granö, Olavi 1989. Puheenvuoro Tarton Yliopistossa 2. 12. 1989. (Käsikiri Ott Kursi valduses)
- Grepp, Endel 1931. Eesti isapaatide ja isokroonide kaardid ühenduses Eesti linnade tagamaade sõltuvusega raudtee kaugusest. (Käsikiri TÜ raamatukogus)
- Holt-Jensen, Arild 1988. *Geography: History and concepts: A student's guide*. London: Paul Chapman Publishing Ltd.
- Hottes, Karlheinz, Ruth Hottes, Peter Schöller 1983. Walter Christaller 1893-1969. — *Geographers: Biobibliographical Studies*. Vol. 7. London—New York: Mansell Publishing Limited, pp. 11-16
- Hägerstrand, Torsten 1978. Edgar Kant 21. 2. 1902-16. 10. 1978. — *Svensk Geografisk Årsbok*, vol. 54, s. 96-101
- Kant, E. 1923a. Maastik ja ümbrus: Prof. J. G. Granö loengu referaat. — *Loodus*, nr 6, lk 321-327
- Kant, Edgar 1923b. Tartu linna geograafia: Poleograafilise käsituse katse. Tartu. (Auhinnatöö TÜ raamatukogus)
- Kant, E. 1924. Tartu linnasüda: Märkusi citymoodustumisest üldse ja Tartus eriti. — *Loodus*, nr 1, lk 1-12; nr 2, lk 82-96
- Kant, Edg. 1925a. Indiaameremaad Briti ilmariigis: Curzoni ja Beaconsfieldi osa Imperium Britannicum ülesehitamisel. — *Vaba Sõna*, nr 6, lk 178-190
- Kant, Edg. 1925b. Üliõpilaste levimine Tartus: Peatükk "Balti Oxfordi" biostaatikast. — *Üliõpilasteleht*, nr 13, 12. XII, lk 276-281

Edgar Kanti teaduspäränd

- K a n t, Edg. 1926. *Tartu: Linn kui ümbrus ja organism: Linnageograafiline vaatlus, ühtlasi lisang kultuurmaastiku morfoloogiale.* Tartu
- K a n t, Edg. 1927. *Tartu: Linn kui ümbrus ja organism: Linnageograafiline vaatlus, ühtlasi lisang kultuurmaastiku morfoloogiale.* — *Tartu.* Tartu: Tartu linna väljaanne, lk 192–433
- K a n t, Edg. 1931a. Eesti geopolitilisest ja geoökonomilisest asendist, eriti Venemaa suhtes. — *Eesti Nädala Album.* Tartu: Eesti Kirjastus-Ühisus "Postimees", lk 34–41
- K a n t, Edg. 1931b. *Linnaliste elatisstandardite astendus.* (Tartu Ülikooli Majandusgeograafia Seminari Üllitised. Nr 1.) Tartu
- K a n t, E. 1931c. Mida leiame Eestis isepärast matkamisel? — *Loodusevaatleja*, nr 3, lk 65–67
- K a n t, Edg. 1932a. L'Estonie: Principaux aspects géographiques. — *Annales de Géographie*, tome XLI, № 233, 15. IX, p. 460–480
- K a n t, Edg. 1932b. Population urbaine et population rurale: Exemples pris en Estonie. — *Annales de Géographie*, tome XLI, № 234, 15. XI, p. 600–617
- K a n t, Edg. 1932c. *Valga: Geograafiline ja majanduslik ülevaade.* (Tartu Ülikooli Majandusgeograafia Seminari Üllitised. Nr 3.) Tartu
- K a n t, Edg. 1932d. Ümbrus geograafia ja sotsiograafia uurimisesemena. — *Tartu Ülikooli juures oleva Loodusuurijate Seltsi Aruanded*, XXXVIII, lk 97–100
- K a n t, Edg. 1933a. Geograafia, sotsiograafia ja antropo-ökoloogia. — *Tartu Ülikooli juures oleva Loodusuurijate Seltsi Aruanded*, XXXIX, lk 32–91
- K a n t, Edg. 1933b. Linnastumine ja elanikke maalt linna valgumine Eestis. — *ERK*, nr 6, lk 168–174
- K a n t, Edg. 1934a. Eesti inimökoloogilisest liigestusest ja selle rakendamise kooligeograafias. — *Loodusevaatleja*, nr 6, 22. XII, lk 174–177
- K a n t, Edg. 1934b. *Estlands Zugehörigkeit zu Baltoskandia.* (Tartu Ülikooli Majandusgeograafia Seminari Üllitised. Nr 9.) Tartu
- K a n t, Edg. 1935a. *Bevölkerung und Lebensraum Estlands: Ein anthropoökologischer Beitrag zur Kunde Baltoskandias.* Tartu: Akadeemiline Kooperatiiv
- K a n t, Edg. 1935b. *Estland och Baltoskandia: Bidrag till Östersjöländernas geografi och sociografi.* (Tartu Ülikooli Majandusgeograafia Seminari Üllitised. Nr 10.) Tartu
- K a n t, Edg. 1935c. Valdade piiride ümberkorraldamine esirinda. — *Uus Sõna*, nr 211, 11. IX
- K a n t, Edg. 1937. *Rahvastikutiheduse levingust ja muudatusist Tartus.* (Tartu Ülikooli Majandusgeograafia Seminari Üllitised. Nr 15.) Tartu

- K a n t, Edg. 1938. Fritjof Nansen: Ühtlasi eessõna sarjale *Mehed, Maad ja Mered*. — Fritjof Nansen. *Suuskadel läbi Gröönimaa*. Tallinn: Loodus, lk 5–28
- K a n t, Edg. 1939. Etüüde siserännete ruumiküsimusist: Eesti linnade rändealadest, eriti Tartu rändkonnast. — *Tartu. VI*. Tartu: Tartu linna väljaanne, lk 220–277
- K a n t, Edg. 1940. Réflexions touchant les problèmes d'études des rapports réciproques de l'homme et de la terre et les modes de représentation sur les cartes de peuplement. — *Eesti Teaduste Akadeemia Aastaraamat, I*, lk 403–424
- K a n t, E. 1945. Jüri Uluots Tartu ülikoolis ja eesti teaduses. — *Jüri Uluotsa mälestusraamat*. (Välis-Eesti Kirjastustoimkonna väljaanne. 6.) Stockholm, lk 34–42
- K a n t, Edg. 1946. Den inre omflyttningen i Estland i samband med de estniska städernas omland. — *Svensk Geografisk Årsbok*, vol. 22, s. 83–124
- K a n t, Edg. 1948a. Den sociologiska regionen, den sociala tiden och det sociala rummet: Några kritiska tankar med anledning av en ny regionalsociologi. — *Svensk Geografisk Årsbok*, vol. 24, s. 109–132
- K a n t, Edg. 1948b. Omstridd mark: I. Om bebyggelsens ålder i Lill-Estland i samband med den lokala folktraditionen från den svenska tiden. — *Svio-Estonica*, 1944–48, äg. 8, s. 5–71
- K a n t, Edg. 1949. Studier över gårdsbefolkningens täthet i förkrigstidens Estland och Lettland jämte några metodologiska frågor. — *Svensk Geografisk Årsbok*, vol. 25, s. 165–203
- K a n t, Edgar 1950. Ühe emigratsiooni saatus. — *Tulimuld*, nr 1, lk 39–49
- K a n t, Edg. 1951a. Omlandsforskning och sektoranalys. — *Tätorter och omland: Några föredrag hållna vid Statens Samhällsvetenskapliga Forskningsråds ämneskonferens i Uppsala 2–4 juni 1950*. Lund, s. 19–49
- K a n t, Edg. 1951b. Preliminärt meddelande om den flerspråkiga geografiska ordboken. — *Svensk Geografisk Årsbok*, vol. 27, s. 159–167
- K a n t, Edg. 1953. Migrationernas klassifikation och problematik: Några reflektioner. — *Svensk Geografisk Årsbok*, vol. 29, s. 180–209
- K a n t, Edg. 1955. Eugenjusz Romer 3/2 1871–28/1 1954: Några minnesord. — *Svensk Geografisk Årsbok*, vol. 30, s. 204–211
- K a n t, Edg. 1957. Suburbanization, Urban Sprawl and Commutation: Examples from Sweden: Migration in Sweden. — *Lund Studies in Geography. Ser. B. Human Geography*, no. 13, s. 244–309
- K a n t, Edg. 1962a. Comparative data for urban geography. — *Lund Studies in Geography. Ser. B. Human Geography*, no. 24, s. 461–462

Edgar Kanti teaduspärand

- K a n t, Edg. 1962b. Zur Frage der inneren Gliederung der Stadt, insbesondere der Abgrenzung des Stadtkernes mit Hilfe der bevölkerungskartographischen Methoden. — *Lund Studies in Geography. Ser. B. Human Geography*, no. 24, s. 321–381
- K a n t, Edg. 1970. Über die ersten absoluten Punktkarten der Bevölkerungsverteilung: Bemerkungen zur Geschichte der thematischen Kartographie. — *Lund Studies in Geography. Ser. B. Human Geography*, no. 36, s. 1–12
- K a n t, Edgar 1990a. Jüri Uluots Tartu Ülikoolis ja eesti teaduses. — *Akadeemia*, nr 1, lk 3–17
- K a n t, Edgar 1990b. Eesti geopoliitilisest ja geökonoomilisest asendist, eriti Venemaa suhtes. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1229–1251
- K a u r i, Hans 1978. Edgar Kant mälestustes. — *Rahvuslik Kontakt*, nr 4, lk 5–9
- K r e p p, Endel 1938. *Valdade majanduslik olukord ja territoriaalne ümberkorraldus Eestis*. (Tartu Ülikooli Majandusgeograafia Seminari Üllitised. Nr 25.) Tallinn
- K u r s, Ott 1988a. Eesti rahvusliku maateaduse algusaastaist. — *Edasi*, nr 253, 3. XI, lk 5
- K u r s, Ott 1988b. Karl Ristikivi ja linnageograafia. — *Eesti Loodus*, nr 12, lk 798–803
- K u r s, Ott 1990. Eesti Vabariigi asendi ja piiride uurimisest. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1252–1259
- K u r s, Ott, Vello P a a t s i 1990. Eesti linnageograafia lätteil. — *Eesti Loodus*, nr 2, lk 98–104; nr 3, lk 190–196
- K ü m m e l, Toomas 1988a. Tartu Ülikoolist võrsunud silmapaistev teadlane: 10 aastat Edgar Kanti surmast. — *Tartu Riiklik Ülikool*, nr 28, 21. X, lk 1; nr 29, 28. X, lk 3, 4
- K ü m m e l, Toomas 1988b. Tartu ülikoolist võrsunud teadlane Edgar Kant (21. veebr. 1902 Tallinn – 16. okt. 1978 Lund). — *Edasi*, nr 247, 27. X, lk 6–7
- L i n n a v o i a l e v i kirjelduse kava. 1921. (Eesti Kirjanduse Seltsi Kodu-uurimise Toimkonna väljaanne. Nr 3.) Tartu: Eesti Kirjanduse Selts
- L [a a s i], A. 1938. Loodusteadlasi akadeemikuid: Prof. dr. Edg. Kant. — *Eesti Loodus*, nr 3, lk 147–148
- M a i d e, J. 1922. Tartu linna liiklusvaatluste tagajärjed. — *Postimees*, nr 276, 24. XII, lk 3; nr 247, 25. XII, lk 3
- M a i d e, Joh. 1931. *Eesti minemi raioonid*. (Tartu Ülikooli Majandusgeograafia Seltsi Üllitised. Nr 2.) Tartu
- O l b r i c h t, Konrad 1929. Gedanken zur Entwicklungsgeschichte der Großstadt. — *Geographische Zeitschrift*, 35, S. 461–475
- R ä t t u s, Ilmar 1987. Jaan Eilart: "Tööpäev otsustab meie üle". — *Sirp ja Vasar*, nr 51, 18. XII, lk 3, 13
- T a r t u: Kaardid, plaanid, tabelid. (Lisa.) 1927. Tartu
- T u r i s t K a g u - E e s t i s. 1923. Tartu

Ado Vabbe. ***.

DOKUMENTE METSAVEND- LUSEST JA VASTUPANU- LIIKUMISEST EESTIS

61.*

ENSV SARKi BANDITISMIVASTASE VÕITLUSE OSAKONNA OPERATIIVTEADE

23. detsember 1945. a.

[---]

16. detsembril k.a. võttis SARKi operatiivgrupp Viljandimaal Kõpu vallas kinni Ants Musta juhitud bandiitlik-mässulise organisatsiooni 3 liiget.

Kinni on võetud:

1. Rosenberg, Jaan Jaani p., endine "Omakaitse" aktiivne liige ja karistussalklane;
2. Rosenberg, Jüri Jaani p., endine "Omakaitse" liige, karistus-salklane ja nõukogudevastase organisatsiooni aktiivne liige;
3. Pärigma, August, nõukogudevastase organisatsiooni aktiivne liige.

Bandiitlik-mässulise organisatsiooni abistamise eest on arreteeritud Kõpu valla Tuhkja küla volinik Jaan Fridrikson, kes andis bandiitidele välja ühe nõukogude aktivisti, kelle Ants Must hiljem maha laskis.

Operatsiooni käigus võeti bandiitidelt ära 2 automaati, vintpüss ja 2 püstolit. Lisaks leiti Kõpu vallas Käära talus Musta bandele kuuluv

relvaladu, kust võeti ära 2 kuulipildujat, 13 vintpüssi ja 1000 padrunit.²¹

[---]

ENSV Siseasjade rahvakomissar kindralmajor A. Resev.

ENSV SARKi banditismivastase võitluse osakonna ülem major Živaga.

ERA, f R-1, n 5, s 117, l 137. Koopia. Tõlge vene keelest.

62.*

ENSV SARKi BANDITISMIVASTASE VÕITLUSE OSAKONNA
ERITEADE

23. detsember 1945. a.

15. detsembril k.a. leiti ja võeti Pärnumaal Are vallas Uru külas ära viis eestikeelset nõukogudevastast lendlehte, mis kandsid pealkirja "Informatsioon välispoliitilisest olukorrast eestlastele" (koopia on lisatud).

Lendlehed on valmistatud kirjutusmasinal.

ENSV SARKi banditismivastase võitluse osakonna operatiivgrupp on võtnud tarvitusele abinõud, et leida lendlehtede levitajad.

ENSV Siseasjade rahvakomissar kindralmajor A. Resev.

Tõlge eesti keelest.

26. november 45. a.

Informatsioon välispoliitilisest olukorrast
eestlastele

21. novembril k.a. esitas Rootsi kui Põhjabloki domineeriv riik Attlee esitatud memorandumil alusel Nõukogude Liidule viimase nõudmise vabastada Balti riigid.

22. novembril andis Nõukogude Liit vastuse, milles kinnitas, et oma ajaloolise mineviku järgi kuulub Eesti Nõukogude Liitu, lisaks ei saa Nõukogude Liit elada ilma vaba väljapääsuta merele, samuti tahab Eesti rahvas ise olla Nõukogude Liidu süsteemis. Põhjablokk kujutab endast ohtu Nõukogude Liidule, mille vältimiseks nõutakse endale Malmöt, et rajada sinna lennuväebaas.

23. novembril ütles Rootsi kategooriliselt Nõukogude Liidule ära lennuväebaasi rajamisest Malmösse, lisades resolutsiooni Baltikumi

²¹13. jaanuaril 1946. a avastas SARKi banditismivastase võitluse osakonna operatiivgrupp Kõpu vallas Tuhkja küla lähedal teisegi Ants Musta organisatsioonile kuuluva relvalao, kus oli 7 vintpüssi, 3000 vintpüssipadrunit ja 32 kg lõhkeainet. Vt ERA, f R-1, n 5, s 127, l 55.

kohta, kus muu hulgas oli märgitud, et Balti riikidest pärit põgenikud Rootsis ja Inglismaal ootavad kannatamatult kodumaa vabastamist. Rootsi saatis venelastelt saadud vastuse Briti valitsusele kui peamisele korraldajale Euroopas.

Põhjablokki kuuluvad 7 riiki: Rootsi, Soome koos Karjalaga, Eesti, Läti, Taani, Norra ja Island. Nende riikide tõelised esindajad on praegu kogunenud nõupidamisele Rootsi.

Inglismaa ja Ameerika sõlmisid Soomega sõprusliidu ja saatsid oma esindajad Soome, et organiseerida Karjala tagasiandmist vastavalt 1919. a. piiridele. Nad nõudsid ühtlasi sõjakuritegudes süüdistatud Tanneri jt. kohest vabastamist uurimise alt, sest Põhjabloki esindajad ei näe vajadust neid kinni pidada.

Truman, Attlee ja W. King otsustasid oma viimasel nõupidamisel ühehäälselt viia Euroopas ellu uut korda. See kord on samane Briti valitsemisvormiga ning Briti patronaazi all. Otsustati, et ei saa eksisteerida riiki, kus valitseb ainult üks partei, ja et aatomienergiat hakatakse kasutama eelkõige demokraatliku korra säilitamiseks maailmas. Sellel aastal me saavutasime võidu ja peame seda kindlustama, et ta jääks kestma igavesti.

Nõukogude ajakirjandus leidis, et selliseid otsuseid võivad vastu võtta ainult ebanormaalsed inimesed.

Inglise parlamendis, kus kõneldi Nõukogude ajakirjandusest ja selle seisukohtadest neis küsimustes, märgiti, et kommunistid on maailma nii üles kütnud, et hakkavad ise selles lahustuma, ja et Nõukogude Liidus ei valitse mitte kommunism, vaid määratseb stalinlik poliitika.

Saksamaal Nõukogude tsoonist põgenenud sakslased kõnelevad, et seal on võimatu elada.

Pärast kindral Eisenhoweri korraldatud juurdlust selgus, et sealne olukord pole mitte ainult katastroofiline, vaid ka lootusetu.

Olukorrast informeeriti Trumani.

Tema korraldusel vabastati Reini ja Ruhri piirkond ning lubati uueks aastaks luua miljoniline armee. Nendest on lipu all juba 800 tuhat.

Lisaks esitati Inglise—Ameerika ühismemorandumis Türgile kui Lõunabloki juhtriigile nõue sulgeda Dardanellid Nõukogude Liidu, Jugoslaavia ja Rumeenia laevade jaoks. Selle kindlustamiseks asuvad Mustal merel Ameerika laevad, Inglise laevad aga Läänemerel.

Täienduseks 600 Inglise laevale Läänemes saabus 26. novembril Riia lahte 3 Ameerika uut tüüpi sõjalaeva koos Ameerika admiraliga.

Nõukogude Liidult nõutakse oma vägede kohest äraviimist Varsavist, kuhu nad olid saadetud "korda looma", millega nad aga muutsid kogu linna üheks suureks vanglaks. Samuti nõutakse talt "vabatahtlike" ärakutumist Hiinast.

Eestlased, sündmuste arengu järgi võite ise otsustada, mis on tu-

lema, sest praeguse olukorra lahendus ei lase end kaua oodata.

Allkiri: SMW.²²

ERA, f R-1, n 5, s 117, l 139-141. Koopia. Tõlge vene keelest.

63.*

ENSV SARKi BANDITISMIVASTASE VÕITLUSE OSAKONNA
ERITEADE

23. detsember 1945. a.

23. detsembril k.a. umbes kell 1.30 tulistati Pärnu linnast 13 km põhja pool Are vallas Laane talu lähedal autot "Willis", millega sõitsid EK(b)P KK sekretär kaadrite alal sm. Kuusik, ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi jurist-konsultant sm. Pehap, ENSV RKN töötaja Aule ja autojuht. Sm. Pehap sai seljast ja jalast raskesti haavata.

On kindlaks tehtud, et autot tulistas 3 bandiiti, kes, olles informeeritud auto liikumisest, korraldasid 15 m maanteest eemal varitsuse.

Tarvitusele võetud abinõude tulemusena on arreteeritud talupe-remees Rabbi ja ta poeg, kelle osalemine bandiitlikus kallaletungis on kindlaks tehtud.

Ülejäänud bandiitide tagaotsimiseks on suunatud SARKi maakon-naosakonna, RJRK, piirivalvevägede ja hävituspataljoni jõud.²³

[---]

ENSV Siseasjade rahvakomissar kindralmajor A. Resev.

ERA, f R-1, n 5, s 117, l 142. Koopia. Tõlge vene keelest.

64.*

ENSV SARKi BANDITISMIVASTASE VÕITLUSE OSAKONNA
OPERATIIVTEADE

30. detsember 1945. a.

[---]

26. detsembril k.a. võttis SARKi banditismivastase võitluse osa-konna operatiivgrupp operatiivkombinatsioonide tulemusena Pärnu-maal Tihemetsa vallas kinni endise Eesti armee majori, "Omakait-se" aktiivse liikme Juhan Juhani p. Maide, kes oli illegaalses seisundis 1944. aasta sügisest.

²² Lühend SMW (= Sini-Must-Valge) on dokumendis kirjutatud ladina tähtedega.

²³ Arreteeriti Madis Jaani p. Rabbi, ta poeg Madis ja kaks Rabbi venda. Vt ERA, f R-1, n 5, s 127, l 5.

Dokumente vastupanuliikumisest Eestis

Juhan Maide on endise sõjalis-fasistliku organisatsiooni "Omakaitse" peastaabi juhataja asetäitja ja sakslaste ajal loodud Eesti Uue Rahvusliku Valitsuse²⁴ sõjavägede ülemjuhataja polkovnik Jaan Juhani p. Maide (arreteeritud ENSV SARKi banditismivastase võitluse osakonna poolt 1944. aasta oktoobris) vend.

[---]

ENSV Siseasjade rahvakomissar kindralmajor A. Resev.
ERA, f R-1, n 5, s 127, l 3. Koopia. Tõlge vene keelest.

65.*

ENSV SARKi BANDITISMIVASTASE VÕITLUSE OSAKONNA OPERATIIVTEADE

31. detsember 1945. a.

[---]

27. detsembril 1945. a. likvideeris SARKi Viljandimaa osakonna operatiivgrupp Viljandimaal Kõpu vallas bandiidirühma, mida juhtis endine "Omakaitse" aktiivne liige Jaan Luumiste.

Kinnivõtmisel osutasid bandiidid relvastatud vastupanu. Tekkinud tulevahetuses tapeti bandepealik Jaan Luumiste ja võeti kinni kolm bande liiget:

1. Metsa, August, sünd. 1909. a.;
2. Just, Karl Peetri p., sünd. 1918. a.;
3. Luuk, Leo Tõnise p., sünd. 1926. a.

On kindlaks tehtud, et Jaan Luumiste bande kuulus varem bandiitlik-mässulisse organisatsiooni, mida juhtis Ants Must, kelle arreteerisime 1945. a. detsembris (vt operatiivteade nr. 278 5. detsembrist 45. a.).

1945. a. septembris tulistas ja haavas bandepealik Luumiste Viljandimaal Rimmu vallas Uuskareda [?] talus üht Eesti korpuse sõjaväelast.

Punkrist, kus bandiidid end varjasid, on ära võetud 5 vintpüsi, 3 automaati, 1 kuulipilduja, 1 revolver, 4 granaati, 1 raketipüstol, 400 padrunit ja 2 raadiovastuvõtjat.

[---]

Otsides taga Ants Musta juhitud bandiitlik-mässulise organisatsiooni liikmeid, tegi SARKi banditismivastase võitluse osakonna ja SARKi Viljandimaa osakonna operatiivgrupp kindlaks kahe selle organisatsiooni liikme asukoha Pärnumaal Tihemetsa valla metsades.

31. detsembril 1945. a. võeti läbiviidava operatsiooni käigus Tihemetsa vallas metsas punkris pärast lühiajalist tulevahetust kinni bandiit

²⁴Nüü on kirjas dokumendis.

Dokumente vastupanuliikumisest Eestis

Truuveer, Johannes Liina p., sünd. 1897. a., ja Truuveer, Paul Juhani p., sünd. 1928. a.

Arreteerituilt võeti ära 2 püstolit, vintpüss, 100 padrunit ning nõukogudevastane lendleht, milles ähvardati kohalikku aktivisti.

31. detsembril 1945. a. korraldasid hävituspataljoni võitlejad Viljandimaal Undla vallas Undla sovhoosi pütkonnas operatsiooni, et võtta kinni Musta bandiitlik-mässulise organisatsiooni teine liige Eduard Huuk. Viimane osutas kinnivõtmisel relvastatud vastupanu ja tapeti.

Ära võeti püstol koos padrunitega ja granaat.

[--]

ENSV Siseasjade rahvakomissar kindralmajor A. Resev.

ERA, f R-1, n 5, s 127, l 10-11. Koopia. Tõlge vene keelest.

66.*

ENSV RIIKLIKU JULGEOLEKU RAHVAKOMISSARI
ARUANNE TEGEVUSE KOHTA 1945. A. DETSEMBRIS

9. jaanuar 1946. a.

Operatiivtegevus.

Eesti NSV RJRK organid arreteerisid 1945. aasta detsembris 135 inimest. Üldse on pärast Eesti NSV vabastamist Saksa röövvalutajatatest vabariigis arreteeritud 11 407 inimest.

Arreteeritute hulgas on:

- a) vastase luure- ja vastuluureorganite agente ja residente 380 inimest;
- b) vastase luure- ja vastuluureorganite ametlikke kaastöölisi 371 inimest;
- c) sõjalis-fašistlike organisatsioonide liikmeid 1383 inimest;
- d) reetureid, kodumaa reetjaid, sakslaste sabarakke 7455 inimest;
- e) bandede liikmeid ja bandiitide käsilasi 1325 inimest;
- f) muud nõukogudevastast elementi 493 inimest.

1945. a. detsembris on avastatud:

- a) välisluurete agente 4 inimest;
- b) Saksa okupantide käsilasi 8 inimest.

Avastatuist on arreteeritud:

- a) välisluurete agente 2 inimest;
- b) Saksa okupantide käsilasi - inimest.

Avastatuist on võetud agentuurtöötlusele:

- a) välisluurete agente 2 inimest;
- b) Saksa okupantide käsilasi 8 inimest.

Dokumente vastupanuliikumisest Eestis

RJRK Võrumaa osakond tegi kindlaks bandiitlik-mässulise rühma, mida juhivad Soome luurajad Lukk, Keem jt.

Süüasjas on paljastatud:

1. Lukk, Vidrik Peetri p. (hüüdnimi "Onku"), 53-aastane, eestlane, varem politseinik, Saksa okupatsiooni ajal "Omakaitse" aktiivne liige, võttis osa haarangutest ja nõukogude kodanike arreteerimisest. Pärast Võrumaa vabastamist Punaarmee poolt läks illegaalsesse seisundisse. Bande pealik;

2. Lukk, Viktor Vidriku p., 20-aastane, eestlane, bandepealiku poeg, lõpetas 1944. aastal Soomes radistide kooli ning saadeti koos raadiojaamaga Võrumaale luure- ja diversioonilis-mässulisele tööle;

3. Lukk, Vambola Vidriku p., 19-aastane, haridust 8 klassi, bandepealiku poeg;

4. Püvi-Reet, August Andrese p., sünd. 1912. aastal, eestlane, NSVL kodanik, parteitu, varem Kaitseliidu roodu õppeosakonna ülem, siis organiseeris Antsla ja Linnamäe vallas "metsavendade" relvastatud bande ning juhtis 1941. aastal bandiitlikke kallaletunge taganevatele Punaarmee osadele, pärast Saksa vägede tulekut Antsla linna komandant. Arreteeritud meie poolt 1945. aasta juulis Saksa luure residendi ja Inglise luure agendina;

5. Keem, Harald Karli p., sünd. 1925. a., eestlane, pärit jõukate talunike hulgast, NSVL kodanik, parteitu, ilma kindla töö- ja elukohata, Soome luuraja-radist, saadetud Võrumaale luuretoöks Punaarmee tagalas;

6. Aunvern, Ants (Jaan) Johani p., sünd. 1910. a., eestlane, pärit Linnamäe vallast, 1941. aastal Püvi relvastatud bande liige, Saksa okupatsiooni ajal "Omakaitse" aktiivne liige, valla komandant, siis Võru vangla valvur;

7. Rebane, Kalju Peetri p., sünd. 1921. aastal, pärit Võru maakonna Lepistu vallast, võttis 1941. aastal osa nõukogude ja parteiaktiivi arreteerimistest;

ja teised.

Rea kombinatsioonide tulemusena on kindlaks tehtud, et luurajate bande varjab end Sõmerpalu vallas Keretu [?] soos hästi korda seatud punkris.

Võrreldes nõukogudevastaseid lendlehti, mis me saime muldonnist ja millele on alla kirjutanud Eesti Rahvusliku Iseseisvuse Liit, ning lendlehti ja kirju, mis on saadetud Võrumaa partei- ja nõukogude aktiivi juhtidele, on kindlaks tehtud, et nende lendlehtede trükkimise ja levitamise keskuseks on Vidrik Luki bandiitlik-mässuline rühm.

Lisaks on kindlaks tehtud, et bandiidirühmaga peab sidet Võru linna raadiosõlme juhataja Elmar Säaste, kes on korduvalt käinud muldonnis ja parandanud bandiitide-luurajate raadioaparaate.

Täiendavalt kasutusele võetud abinõudega on kindlaks tehtud, et

Vidrik Luki (Viktor Luki isa) juhitud bandiitlik-mässuline rühm koosneb 10 inimesest ja on Võrumaa bandiitlik-mässulise pörandaaluse juhtivaks staabiks.

Tehti kindlaks, et bandiitlik-mässulise rühma käsutuses on 2 raadiosaatjat, kirjutusmasinad, šapirograaf, 2 Saksa käsikuulipildujat, automaadid jt. relvad.

Mässustaabi pealik Lukk kannab maskeerimiseks Punaarmee majori vormi, ta lähemad abilised aga Punaarmee teiste ohvitseride vorme.

Nagu on kindlaks tehtud, on Luki staabil Võrumaal välja arendatud pörandaalune nõukogudevastane organisatsioon, mis viib läbi aktiivset nõukogudevastast tööd.

Lähemal päevil võtame tarvitusele täiendavad abinõud Luki staabi ja temaga seotud nõukogudevastase pörandaaluse likvideerimiseks, milleks on maakonda saadetud ENSV RJRK 2. osakonna 2. jaoskonna ülema asetäitja kapten Potarakini juhitud operatiivgrupp.

Uurimisosakonna tegevus.

ENSV RJRK uurimisosakond arreteeris 1945. aasta detsembris juurdlusmaterjalide alusel 8 inimest.

Kokku on detsembris lõpetatud juurdlus 612 inimese kohta. Neist on üksikuid uurimisasju 321 inimese kohta, grupilisi 65 uurimisasja 291 inimese kohta.

1. jaanuariks 1946. a. jäid RJRK ja selle kohalike organite uurimise alla uurimisasjad 1269 inimese kohta, neist 39 grupilist 193 inimese kohta.

Jälituskombinatsioonide tulemusena võttis 2. osakonna operatiivgrupp kapten Potarakini juhtimisel 8. detsembril 1945. aastal Valgamaal kinni Olaf Hendriku p. Tammarki, sünd. 1921. a., eestlane, Saksa riigi alam, Saksa armee leitnant, ilma kindla elu- ja töökohata, elas illegaalselt, varjas end Valgamaa metsades, meie operatiivgrupi poolt kinnivõtmisel 1945. aasta juunis oma elu enesetapuga lõpetanud Lõuna-Eesti bandiitlik-mässulise pörandaaluse endise juhi polkovnik Kure adjutant.

Arreteerimisel võeti Tammarkilt ära kaks granaati ja revolver.

Tammarki süüasja uurimisel on kindlaks tehtud, et Nõukogude võimu tekkimisel Eestis 1940. aastal sõitis Tammark koos vanematega Saksamaale, kus ta mobiliseeriti 1941. aasta mais Saksa armeesse, esmalt reamehena, kuid pärast väljaõpet Saksa armee müünilpildurite-koolis ülendati ta leitnandiks ja määrati jaokomandöriks.

Isamaasõja ajal Saksamaaga teenis Tammark alates 1941. aasta juulist Saksa armees ohvitserina SS-vägede "Surnupealuu" diviisis, mille koosseisus võttis aktiivselt osa lahingutest Punaarmee vastu.

Pärast haavataasaamist viisid sakslased ta 1944. aasta juulis üle Saksa armee Eesti leegioni ja määrasid ta Saksa armee Eesti leegioni pataljoni komandöri major Friedrich Friedrichi p. Kure adjutantiks,

Dokumente vastupanuliikumisest Eestis

kellega koos võttis osa lahingutest Punaarmee vastu Narva ja Tartu all.

Pärast seda kui Punaarmee väeosad olid purustanud Kure pataljoni Narva ja Tartu all, läksid pataljonist järele jäänud 40 meest Kure juhtimisel illegaalsesse seisundisse, varjates end Punaarmee väeosade ja Nõukogude võimu eest Viljandimaal Kõpu valla metsades, oodates võimuvahetust Eestis, mida nad välisriikide mõju tulemusena NSVLile pidasid möödapääsematuks.

Metsas olles sattusid Kurg ja Tammark 1945. aasta juulis ENSV RJRK sõjaväelise operatiivgrupi rünnaku alla, mille tulemusena väljapääsmatusse olukorda sattunud Kurg lõpetas elu enesetapuga, kuid Tammarkil, kes sel hetkel asus Kurest veidi eemal, õnnestus põgeneda. Pärast seda jätkas ta enda varjamist, pidades endiselt sidet Kure sugulastega — Kure naise Marta Gustavi t. Kurega (ka Karu), Kure õega — Erna Friedrichi t. Leiste (ka Tamm) ja Kure tütardega — Juta ja Viiga, keda Tammark varustas valedokumentidega.

1945. aasta oktoobris seadis Tammark sisse teid Valgamaal asuva 7-liikmelise "metsavendade" bandega, kus elas kuni enda arreteerimiseni operatiivgrupi poolt.

Uurimine Tammarki süüasjas jätkub.

Pärnumaa põhjaosa põrandaaluse organisatsiooni juhi Hans Tõnise p. Väljaotsa (vt meie aruannet 1945. aasta novembri kohta) süüasja uurimise käigus on kindlaks tehtud, et kohtudes 1945. aasta mais Boris Kangroga, sai Väljaots talt juhtnõore diversiooni- ja terroriaktilise sooritamiseks (raudteetammide ja -sildade õhkulaskmine, konvoide ründamine arreteeritute etapeerimisel eesmärgiga vangid vabastada, kohaliku partei- ja nõukogude aktiivi kõrvaldamine jms.).

Kangro juhtnõoridest informeeris Väljaots oma bande liikmeid, mille tagajärjel bandiidid Edgar Allik, Oskar Kaasik ja teised sooritasid terroriaktilise maakonnas.

Lisaks on kindlaks tehtud isikuid, kes ajal, mil sakslased olid okupeerinud Eesti NSV, töötasid koos Väljaotsaga SDs.

Uurimine jätkub.

1945. aasta detsembris jätkasime Lani jt. süüasja uurimist.

Luteriusu Kiriku konsistooriumi arreteeritud sekretär, jurist Elmar Karli p. Lani tunnistas, et oma nõukogudevastases tegevuses oli ta seotud luteriusu pastori ja Eesti Luteriusu Kiriku konsistooriumi liikme Hugu Pärnoga, kes elab Tallinnas, ja ENSV SARKi trükikoja endise direktori Rudolf Kuuskmaga (arreteeritud).

Kohtudes Hugo Pärno korteris, arutasid Lani ja Pärno, kuidas võidelda Nõukogude võimu vastu, kusjuures Pärno pidas hädavajalikuks teha propagandat elanike hulgas, et Eestis taastataks kodanlik võim.

Selleks koostas Lani nõukogudevastase lendlehe, mille Pärno heaks kiitis ja mida ta soovitas levitamiseks paljundada.

Pärnoga tegeldes tegime kindlaks, et jutlustades kirikus näitleja

Aino Tamme tapmise puhul, tegi ta kodanlik-natsionalistlikku propagandat.²⁵

Võrumaal allkirjaga "Eesti Iseseisvuse Võitlusliit" nõukogudevastase lendlehe levitamise kohta koostatud süüasjas, mille alusel oli arreteeritud Veldre, Pikkat, Saar, Ülo Tamm ja teised, tehti kindlaks, et selle lendlehe autor ja levitaja mitmes maakonnas on meie poolt arreteeritud Elmar Lani (Eesti Luteriusu Kiriku konsistooriumi sekretär).

Selles asjas, mida praegu uuritakse koos Lani, Kuuskma jt. süüasjaga, on 1945. aasta detsembris täiendavalt arreteeritud:

1. Pajuste, Voldemar Aleksandri p., sünd. 1926. aastal, eestlane, parteitu, tehnikumi õpilane, endine Saksa armee ajateenija.

Ülekuulamisel tunnistas Pajuste, et töötades Tallinna 1. Ehitustrustis, kohtas ta 1945. aasta juunis ehitustrusti juures oleva autokooli õpilast Leo Jaagupi p. Saarsi (arreteeritud), kes andis talle nõukogudevastase lendlehe.

Selle lendlehe trükkis Pajuste kirjutusmasinal 5 eksemplaris, millest hiljem ühe andis kehakultuuritehnikumi õpilasele Ülo Kristjani p. Tammele (arreteeritud), teised eksemplarid aga Saarsile.

Saars kinnitas ülekuulamisel Pajuste tunnistusi ja teatas, et sai nõukogudevastase lendlehe 1945. a. juunis juuksur August Pikalt, kes elab Tallinnas, ja et on lendlehte levitanud trusti töötajate hulgas;

2. Pikk, August Otto p., sünd. 1899. aastal, eestlane, parteitu, juuksur Tallinnas.

Pikk [tunnistas] ülekuulamisel, et sai nõukogudevastase lendlehe temaga ühes korteris elavalt Theodor Reimaniilt;

3. Reiman, Theodor Madise p., sünd. 1887. a., eestlane, parteitu, Tallinna sadama külmoone juhataja,

kes tunnistas ülekuulamisel, et sai nõukogudevastase lendlehe temaga ühes korteris elavalt Ester Turganiilt;

4. Turgan, Ester Hendriku t., sünd. 1919. a., eestlane, parteitu, ENSV Kunstnike Liidu modell,

kes ülekuulamisel tunnistas, et sai nõukogudevastase lendlehe oma Tallinnas elavalt tuttavalt Heinar Peetsiilt;

5. Peetsi, Heinar Augusti p., sünd. 1918. aastal, parteitu, Tallinna Polütehnilise Instituudi üliõpilane,

kes tunnistas ülekuulamisel, et sai nõukogudevastase lendlehe oma tuttavalt Uno Vilippuselt, 20 aastat vana, töötab Harjumaa Täitevkomitees.

²⁵ 81-aastase Aino Tamme tapsid röövimise eesmärgil tema korteris peene nööriaga kägistades "Punase Tähe" tööline, ENSV SARKi tuletõrjevalitsuse inspektor, üks Eesti korpusest demobiliseeritu ning veel keegi neljas mees. Selle kohta vt ERA, f R-1, n 5, s 117, l 97.

Dokumente vastupanuliikumisest Eestis

Kokku on Veldre, Saarsi, Tamme jt. süüasjas arreteeritud 16 inimest, arvestamata Lani, Kuuskma jt. süüasjas arreteeritud.

Uurimine jätkub.

28. detsembril 1949. aastal umbes kell 24 tulistati kuulipildujast Tartu SARKi vanglat. Tulistamise tagajärjel sattusid mõned kuulid vangla teenistushoone aknasse.

Vangla lähedal olevasse Toome parki saadetud sõjaväeline patrull avastas kaks tundmatut, kes punaarmeeelasi märgates püüdsid põgeneda, kuid seesama sõjaväeline patrull püüdis nad kinni. Pargi territooriumilt leiti Saksa kuulipilduja koos 150-padrunile lindiga.

Kinni võeti:

1. Räni, Anatoli Karli p., sünd. 1927. a., eestlane, suurkaupmehe poeg, ja

2. Toom, Olav Juhani p., sünd. 1928. a., eestlane, 1944. aastal SARKi organite poolt arreteeritud sakslaste käsilase Johannes Toome poeg,

mõlemad Tartu 5. keskkooli 10. klassi õpilased. Nad võtsid omaks vangla tulistamise, kuid eitavad kangekaelselt kuulumist mingisse nõukogudevastasesse formeeringusse. — Uurimine jätkub.²⁶

ENSV Julgeoleku rahvakomissari asetäitja polkovnik Pastelnjak.

ERA, f R-1, n 5, s 127, l 30–42. Koopia. Tõlge vene keelest.

(Järgneb)

²⁶Selle kohta vt ka ERA, f R-1, n 5, s 127, l 13.

Ado Vabbe. ***.

ARVUSTUS

UURIMUS LIIVIMAA SEISUSLIKE ESINDUSORGANITE AJALOOST

Priit Raudkivi. Maapäeva kujunemine: Peatükk Liivimaa 14.–15. sajandi ajaloost. Tallinn: [Autor], 1991. 176 lk.

1836. aastal ilmus tollal kolmekümne nelja aastase Friedrich Georg von Bunge (1802–1897) uurimus *Zur Geschichte der Landtage in Liv-, Esth- und Curland während der bischöfischen und Ordensperiode*, kahe aasta pärast üllitas ta teose *Geschichtliche Entwicklung der Standesverhältnisse in Liv-, Esth- und Curland bis zum Jahre 1561*, millega, nagu kirjutab ajaloolane Priit Raudkivi, oli pandud alus selle probleemi uurimisele uuel tasemel, s.t F. G. v. Bunge andis esimese üldistatud käsitluse Liivimaa maapäevast (lk 12–13). Kujutage ette näiteks mõne kohaliku ajakirja lugejate üllatust XIX sajandi esimesel poolel, kui seal oleks ilmunud eelnimetatud tööde kohta retsensioon, kus oleks räägitud suure erutusega, et noor ja lootustandev teadlane (oli tegelikult juba viiendat aastat korraline professor) F. G. v. Bunge on jõudnud esimese iseseisva publikatsioonini. Samas avalikustataks veidi ka raamatu saamise kõõgipoolt ning jagataks lugejatega rõõmu, et tänu sõprade abile ja autori enese hoiustele sai see väljaanne üldse näha ilmavalgust (vt näiteks Tõnis Lukas. Oma kulu ja kirjadega Eesti ajalooteaduse ajalukku: Septembris ilmus Priit Raudkivi raamat *Maapäeva kujunemine*. — *Postimees*, nr 300, 30. XII 1991, lk 5). Antud näide on toodud siin vaid selleks, et selgitada lugejatele, kui suur oli võimaluste vahe meie aja ja varasemate ajalooperioodide vahel (meie põlvkonnale on see küll vaevalt uudiseks). Tahaks väga loota, et Eesti Vabariigi hariduspoliitika seaks eesmärgiks dissertatsioonide ilmumise juba kaitsmise momendiks.

Ajalooalases bibliograafias hakkavad F. G. v. Bunge tööd seisma ühes reas retsenseeritava raamatuga. Autorid on kolleegid, kuigi neid

lahutab pikk ajavahemik. Kui oleks võimalik korraldada kuidagi vanema kolleegi vestlust uusima uurimuse autoriga, siis F. G. v. Bunge küsimuse peale, kui vanalt siis antud uurimus põhiliselt valmis, võiks noorem kolleeg öelda: "Kui ma 16. novembril 1987. a oma kandidaadiväitekirja "Liivimaa maapäeva kujunemine 14. sajandil - 15. sajandi esimesel poolel" Tallinnas kaitsesin, siis olin peaaegu aasta noorem kui Teie samasuguse töö avaldamisel." Kuigi juba kaitsmise ajal räägiti ja isegi kirjutati selle uurimuse avaldamise vajalikkusest (L. Jaturuseva. Väitekirj Vana-Liivimaa poliitilisest ajaloo. — *Kleio*, 1989, lk 139-140), võttis see veel neli aastat aega. Me teame väga hästi F. G. v. Bunge edaspidist elu ja tegevust ja olgu siin selle võrdlusmängu jaoks öeldud, et kolmekümne neljandaks eluaastaks ei pidanud teda keegi algajaks teadusmeheks, ta oli juba täisprofessor ja paljude publikatsioonide autor ning väga hinnatud õppejõud. Tema tööd on aga ka P. Raudkivi arvates vaatamata ligi saja viiekümne aastasele vanusele tänagi tsiteeritavad. Olgu öeldud, et eriti *Einleitung in die liv-, esth- und curländische Rechtsgeschichte und Geschichte der Rechtsquellen* (Reval, 1849), millest 1971. a ilmus Amsterdamis kordustrükk, võib oma tsiteeritavusest edestada veel kaua meie paljude tänaste ajaloolaste töid. Mittejuristid lugejatele olgu aga teada, et F. G. v. Bunge suurimaks teeneks juristina on hoopiski Balti eraseaduse kodifitseerimine; seadus kehtis meil aastail 1865-1940.

Et P. Raudkivi kohta me veel ei leia eluloolisi andmeid teatmeteostest, siis tooksime needki siin ära. Ta on sündinud 4. novembril 1954. a Tallinnas, kus õppis 7. Keskkoolis (mille lõpetas 1973. a). Õpingud Tartu ülikooli ajaloo teaduskonnas lõppesid 1980. a, mille järel ta asus tööle Tallinnas Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudis. Ülikooliajal alustas ta iseseisvat uurimistööd, mille tulemusena valmis prof. Sulev Vahtre juhendamisel diplomitöö "Läänemaa eesti rahvusliku liikumise ajal (XIX saj. 70.-80.-ndad aastad)". Edaspidi hakkab ta siiski tegelema uue teemaga.

Kui Teise maailmasõja järgsel ajal oli Liivimaa seisussuhete ajaloo uurimine olnud kaua tõrjutud seisundis (lk 17), siis on üsna huvitav tõdeda, et kaheksakümnendate aastate alguses on P. Raudkivil kolleegi nii Lätis (I. Misāns) kui Poolas (J. Kostrzak). Nagu selgub raamatu diskussioonist, erineb P. Raudkivi uurimistöö metoodika kolleegide omast, aga nagu edaspidi selgub, on selle teema uurijate metoodika üldse kogu Euroopas väga erinev.

Ta ise väidab, et erinevalt oma kolleegidest on ta probleemile püüdnud läheneda võimalikult komplekselt (pole muidugi P. Raudkivi süü, et antud sõna meie teaduskirjanduses, eriti veel dissertatsioonides, tublisti ära leierdatud on). Kui Jan Kostrzak arendab ideed, et sünnete seisuste üksteisega harjumise ja ühtekuuluvuse väljenduseks oli Liivimaa maapäev ning Ilgvars Misānsi sihiks on eelkõige kolmanda seisuse (linlaste) osa selgitamine teiste maapäeva struktuurielementi-

de hulgas, siis P. Raudkivi on püüdnud läheneda probleemile poliitilise ajaloo aspektist. Retsensendil on õigusajaloolasena muidugi veidi kahju, et P. Raudkivil polnud omal ajal võimalik saada õigusajaloolist eriettevalmistust mõnes Lääne-Euroopa ülikoolis (sest praegu Tartus ei suudetaks ka parima tahtmise juures kolleegi sedavõrd aidata, kui saavutatud taseme juures vaja läheks). Juriidilise ettevalmistuse lisandumine ajaloolasele vabastaks autori teatud krumbist juriidiliste probleemide ajalooa kokkupuutumise puhkudel. Retsensendile on igati sümpaatne arvamus, et seisusliku esinduse kujunemise juured peituvad eelkõige konkreetsetes valitsemisstruktuuris, millele sekundeerib rida muud tegureid, nagu seisuste paigutus ühiskonnas, nende omavahelised suhted jne. Ning et igas sotsiaal-poliitilises koosluses on paralleelselt toimumas mitu arenguprotsessi, mistõttu ei ole õige piirduda seisusliku esindusorgani juurte otsimisel ühe seisuse arengu jälgimisega — et vältida ohtu täita sotsioloogilist skeemi ühe seisuse või poliitilise rühmituse vaadetega (lk 18).

P. Raudkivi on töö jaganud nelja peatükki. Esimeses peatükis käsitletakse Liivimaa riikliku ja seisusliku arengu põhijooni ning püütakse iseloomustada peamisi poliitilisi jõude; teises analüüsitakse üleliivimaalisi seisuslikke kogunemisi XIV sajandil eesmärgiga selgitada üksikute seisuste ja poliitiliste rühmituste osa nendel kogunemistel, et luua võrdlusmaterjal XV sajandi 20. aastate üleliivimaaliste maapäevade analüüsile; kolmandas peatükis vaadatakse XV sajandi 20. aastate Liivimaa maapäevi (nende seisuslik-poliitilist struktuuri ja kompetentsi) 1435. aasta Valga konföderatsiooni moodustamiseni ning viimases peatükis otsib ta vastust küsimusele, kas 1435. a konföderatsiooni loomine muutis midagi Liivimaa riiklikus ja seisuslikus arengus. Retsensendi arvates on autor liialt tagasihoidlik oma uurimuse uudsust hinnates (või pole ta suutnud vabaneda kunagi dissertatsiooniks kirjutatud raamatu algteksti mõjust); sest nüühaсти tekstis kui raamatu lõpus (lk 154–156) eraldi esitatud järeldused on kindlalt enamat väart “kui ettevaatlikud hinnagud käsitletud perioodi osas” (lk 154). Väga huvitavad autori arvamuseavaldused on peidetud viidetes.

Retsensent on täiesti nõus juba ajakirjanduses avaldatud arvamusega, et antud tööga on P. Raudkivi jäädvustanud oma nime Eesti ajaloo teaduse ajalukku. Kuid ajaloo teadlased peaksid uurima meie ajaloolaste “nooremad” põlvkonda — piiritleksin seda 70. aastate keskpaigaga, kui vastavalt VAKi reformile tuli hakata dissertatsioonid kirjutama vene keeles. See põlvkond on läbinud küllalt okkalise tee, mis annab võimaluse välja tuua iga uurija individuaalsuse, ning mis veelgi olulisem, siit hakkaksid välja paistma meie ajaloo teaduse perspektiivid edaspidiseks. Kuigi P. Raudkivi on siingi erandlik nähtus, sest tal õnnestus pääseda vaid venekeelse autoreferaadiga, ei kavatse retsensent teda sellest põlvkonnast välja arvata. Vanuselt kuulub P. Raudkivi vähemalt selle põlvkonna nn keskmisse gruppi, kes on peatselt saamas neljakümneseks. Vaatleksin nüüd võrdluseks P. Raudkivi kolleegide te-

gevust teistes maades. Enamik selle põlvkonna ajaloolasi on jõudnud ikka, kus nad vajaksid oma suurt võimalust. Paljudes Lääne ülikoolides lähtuvad teaduskonnad uue professori valimisel põhimõttest, et ametisse astumisest emeriteerumiseni peaks jääma vähemalt kakskümmend kuni kakskümmend viis aastat aega, sest vaid siis tasub ta ülikoolile oma kõrge palga ära. Kuid enne professuuri taotlemist tuleb teha ka töö, mis näitab mehe taset. Sellist võimalust on ilmselt vaja ka Priit Raudkivil. On hea, et ta on leidnud koostöövõimaluse 1936. a moodustatud rahvusvahelise seisuste ja seisusesinduste ajaloo uurimise komisjoniga (mis alates 1950. aastast kannab nimetust *The Commission for the History of Representative and Parliamentary Institutions*). Meie humanitaarteaduste suureks õnnetuseks on ju ikka olnud see, et on täiesti võimatu olnud moodustada teatud probleemidega sisuliselt tegelevaid uurimisrühmi. Ma ei räägi koolkondade tekkimise võimalusest selle kitsamas mõttes. Meil on ikka olnud teadlasi, kes on väga põhjalikult uurinud mingit kitsast lõiku, kuid järgmisi uurijaid on tulnud sageli oodata isegi sajand. Retsensendi arvates võiks just seisuslike esindusorganite uurimine (ja üldse seisuste probleematika Eestis) olla tiheda koostöö puhul rahvusvaheliste koolkondadega (ja uurimisprojektidega) üks neid teemasid, millest võiks saada praeguse ajaloolastepõlvkonna elutöö. P. Raudkivi maapäeva-lugu sisendab selleks igal juhul optimismi. Oleks tarvis vabaneda teatud krambist (ei tahaks öelda, et alaväärsuskompleksist) ning uskuda enam oma võimalustesse. On ju autor oma raamatu motoks valinud selles mõttes väga optimistliku vanasõna — “Annab elu häda, küll abi leiab”.

Peeter Järvelaid

EDITORIAL NOTE

On 28 February 200 years ago the founder of modern embryology Karl Ernst von Baer (1792-1876) was born in Estonia. On the initial pages of the issue Vello Kaavere attempts to answer the question why Baer became a great scientist. Analyzing the circumstances which favoured the formation of a genius the author relies mainly on the scholar's autobiography. Baer's views on the relations between causal and teleological studies of nature are presented by Remigius Stölzle.

In the previous issue we could read a talk between two friends written by Gotthold Ephraim Lessing (1729-1781). It resulted in one of the friends becoming a freemason. In this issue we publish the fourth and the fifth talk between Ernst and Falk where freemasonry is criticized, falsifications in its history exposed and the real sources of the phenomenon revealed.

As mankind has entered information society, Buddhism is also spreading all over the world. Harri Ints describes at the beginning of his article how Buddhism is coming to Estonia. Then he introduces us to the fundamentals of Buddhism and explains the proximity of Buddhist practice and scientific thinking.

Despite numerous attempts to colonize Estonia starting with the German-Danish invasion in the 13th century, the Estonians still managed to remain in the majority in their homeland. The foundation of the Republic of Estonia (1918) and the victory in the War of Independence (1920) enabled the Estonians to secure their predominance even more. But after the annexation by the Soviet Union in 1940, and particularly after World War II, the proportion of Estonians has unprecedentedly fallen. Kulno Kala shows, backed by statistics, how socialist industrialization and promotion of war industry have deformed the natural social and ethnic structure that had formed by 1939. Vello Sermat, Estonian professor of psychology at York university, ponders on how the Soviet regime has influenced the Estonians' way of thinking. A situation has cropped up where the man does not trust his own

initiative and observations any more, confidence in oneself and the others has disappeared. The atmosphere of uncertainty has encouraged irresponsibility. Diligence, which the Estonians have considered one of the basic values, is diminishing. The author also tells us how society should begin its recovery, but also warns us against the dangers of North-American moral relativism.

To mark the centenary of the Estonian writer Johannes Semper, we publish a few poems from his first collection *Pierrot* (1917).

The international situation which had formed during World War I made the foundation of the independent Latvian state possible. But the state of affairs in Latvia in 1917 was still quite undetermined: the Bolsheviks supported unification with Russia, the ultra-conservatives craved for German rule, the Mensheviks and democratically-minded socialists demanded independence. In September 1917 the representatives of bourgeois parties decided to cooperate with social democrats. As a result the Democratic Block was founded and the first declaration of independence issued. The Brest-Litovsk peace and the 1918 revolution in Germany were also significant events for Latvia. Bruno Kalniņš writes about all this.

Ott Kurs familiarizes us with the biography of another great scholar born in Estonia, the founder of anthropoecology Edgar Kant (1902–1978). This year 90 years passed from Edgar Kant's birth.

We continue the publication of documents on "forest brothers" and resistance movement in Estonia in 1945–1950.

In the section of reviews lawyer Peeter Järvelaid surveys a study by historian Priit Raudkivi about the formation of class relations in 14th–15th-century Livonia.

In this issue we start publishing the famous work *Homo Ludens* (1938) by Johan Huizinga (1872–1945), the Danish historian of culture and philosopher of history.

Indrek Ude

The phenomenon of Baer

Vello Kaavere

The scientific activities and personality of Karl Ernst von Baer (1792-1876) have been an object of study for more than a hundred years. Nearly unanimously he is considered a genius, although there is no satisfactory definition of a genius and it is difficult to draw the line between a genius and a talent.

In recent decades common traits in the biographies of geniuses (whose number during the existence of mankind is estimated at 400-500) and the factors which could have been instrumental in the development of their creative talents have been investigated. The supposed influential factors are typical illnesses (podagra), father's early death, physical disabilities, a need for compensation for social unadaptedness. Really, many prominent personalities have suffered from podagra and accumulation of urates in the organism is considered to be a certain mental stimulant.

There are some peculiarities in Baer's biography which can have been conducive to his development. It is noteworthy that Baer's father and mother were close relations, namely cousins. Usually this kind of marriage causes the degeneration of the offspring, but in Baer's case it has proved wrong. On the contrary, his sis-

ters and brothers were healthy and there have been talented people among Baer's 250 descendants as well (12 Doctors of Science).

In the first year of his life Baer was taken into his uncle's family and he returned to his brothers and sisters at the age of seven knowing nothing about them before. What role this separation and return played in Baer's life is of course unknown.

There have been critical periods in Baer's life which probably caused a need for compensation. The gaps in his preserved correspondence have hindered finding the causes of these crises.

Baer has been characterized in several, often even contradictory ways (hot-tempered, influenced by nearly nobody, suspicious). Beside negative features his benevolence, helpfulness, tact and boundless honesty have been noted. Baer's personal charm seems to have considerably increased his popularity among his contemporaries, although perhaps it has not been rendered adequately in the memoirs of those who knew him. For his wittiness and sense of humour Baer was one of the most remarkable figures among the celebrities of science.

The way of reasoning in Baer's works testifies to his skill of differentiating between essential and inessential. Several viewpoints of his seem clearly modern, thus being classi-

cal. Naturally, Baer has made errors too, but this is less important than how he made them.

Refuge for practicing the Dharma

Harri Ints

Buddhism is quickly spreading all over the world. This is inevitable because mankind has reached the epoch of world culture, meaning that we have entered information society where the former spatial, temporal and technical obstacles to free communication and interaction between different cultures do not function any more. Buddhism has also reached Estonia as there are people here who identify themselves with the Buddhist world in one way or another.

Buddhism is coming to Estonia by several ways: one of them is contact with the carriers of live tradition among the Buryats, Mongols, Tibetans, etc., another is contact with western Buddhists, and the third one — the contribution of Estonian Buddhologists to the developing Estonian culture. Buddhism in the West, and particularly in Estonia, is still in the phase of "external reception", which is characterized by neophytes' identification with the Buddhist world firstly on the basis of its outward features, certain fundamentalism and a tendency to consider the outward forms of religious activities "practice", and

the scientific, critical analysis of texts "theory" in the sense of stilted academic theorizing. But all the famous Buddhists have been scholars as well. The well-known Russian Buddhologist Stcherbatsky is supposed to have said that every Buddhologist is also a Buddhist and every real Buddhist a Buddhologist. His Holiness Dalai Lama has said that practicing the Dharma is first of all a process of becoming aware, something which is connected with the notion of "consciousness". The question lies in conveying the Dharma into the mind, so that consciousness would turn from common sense into Dharma-consciousness. For this one should recognize (become aware of) the spinning of the Life-wheel (Bhavacakra) on the level of one's body, language and mind, and replace it in his consciousness by the spinning of the Dharma-wheel (Dharmacakra), i.e. a Buddhist is one who experiences the spinning of the Dharma-wheel on all these three levels of self-actualization.

The article familiarizes us with the fundamentals of Buddhism: the Four Noble Truths, the essence of suffering (duhkha), the theory of karma and prevention of the ten sc. smirching deeds. At that the author starts from the necessity of understanding the triple Refuge (Trisharana). Finding Refuge is possible only through mental transmission as connection with the living tradition gives Refuge its real meaning and power. Refuge is nei-

Summaries

ther a place nor an almighty force which would protect us from ourselves and the world. Refuge means a firm aim in life, becoming aware of one's motivation and selecting from among all the motives those favouring spiritual awakening. This creates peace of mind and fortitude, helps to overcome anxiety and fears. This is where the protective function of Refuge finds expression. The fundamental significance of Refuge in the Buddhist tradition is also shown by the fact that all the methods of practicing the Dharma begin from the Trisharana formula, which can usually be followed by meditation (dhyāna) about the essence of the life-wheel, connections between a deed and its results, etc.

The article emphasizes the similarity between the Buddhist practice and scientific thinking, the universality and rationality of Buddhist Dharma which directs those practicing the Dharma to estimate themselves and their problems realistically and to find reasonable and logical solutions to these problems.

On the ethnic composition of Estonia after World War II

Kulno Kala

Despite the fact that from the 13th century to the foundation of the Estonian Republic in 1918 Estonia was governed by

foreign rulers, it remained a principally monoethnic country. According to the 1934 census Estonians made up 88.1% of the population, Russians 8.2%, Germans 1.5%, Swedes 0.7%, Latvians 0.5%, Jews 0.4% and others 0.6%.

Within the boundaries of Tsarist Russia Estonia was one of the most developed regions (industrially, too), although before World War I great disproportions had cropped up in the interests of the empire's war industry. In independent Estonia industry was restructured. In 1938 industrial output made up 45% of the total export of industrial and agricultural products. In 1939 60,000 people were employed in industry and building.

After the annexation of Estonia by the Soviet Union in 1940 forced development of industry began, its hidden aim being to tie the annexed territory firmly to the unitarian state. Industry was developed to the extent which by far exceeded the labour resources of the Estonian people and made the unprecedented import of foreign labour during a short period of time necessary. Better living conditions here as compared to most of the other regions of the Soviet Union promoted this kind of policy. Economic profit and local interests were often ignored. Economic strategies were not worked out in Estonia. Industry became the most significant branch of national economy in Estonia for

the number of its workers. This led to rapid changes in the ethnic composition of Estonia's population.

Data published earlier allow us to conclude that during the first post-war years (until 1950) about 170,000 people arrived from Russia and other republics of the Soviet Union (in addition to those who had left Estonia for various reasons during the war and returned after it). During the same period the urban population of Estonia grew from 267,000 to 584,000, mostly on account of immigrants from the Soviet Union.

In May 1940 about 40,000 workers were employed in large-scale industry of Estonia, the proportion of Estonians among industrial workers corresponded to their percentage in the population (88%). In 1945-1950 the number of industrial workers grew from 42,000 to 86,700; already in 1948 31% of industrial workers were aliens, among construction workers their share was even 65%.

Later, immigration continued, totalling 256,900 people in 1951-1988, and was in obvious connection with the growth of industrial output (Figures 1 and 2). Although in the 1970s increase in the number of industrial workers slowed down and in the 1980s their number began to drop (Figure 3), the social and also ethnic structure of Estonia's population had been thoroughly deformed. In 1957 the proportion of Estonians among industrial work-

ers was 61.5%, in 1987 only 39.5%.

In addition to the main reason — shortage of Estonian labour caused by the extensive development of industry — the ethnic composition of industrial workers was also influenced by the subordination of the enterprises, ethnic origin of their managerial personnel, location of the enterprises and sociopsychological factors connected with these circumstances. In some areas, particularly in shipping, Estonians were discouraged for political reasons. The invasion of aliens had reached the greatest extent in factories subordinated to the central authorities of the Soviet Union, especially in war industry; and in Narva, eastern Virumaa, Tallinn and its surroundings.

In 1987 Estonians made up 57.7% and non-Estonians 41.3% of people employed in national economy as a whole. According to the 1989 census there were 58.5% of Estonians among the population able to work. Consequently, employment of Estonians in native economy did not differ from that of non-Estonians.

As census data show, the proportion of Estonians in the population dropped from 88.1% to 61.5% in 1934-1989. Changes were particularly drastic among urban population (Table 5).

These changes have occurred and are deepening on account of the descendants of immigrants born in Estonia. At

Summaries

least since 1960 they have given 2/3 or more of the natural increase of Estonia's population.

Colonization of Estonia in postwar years has reached an extent which endangers the survival of Estonians as a nation even if immigration into Estonia will stop.

Edgar Kant's scholarly legacy

Ott Kurs

Edgar Kant (born in Tallinn on 21 February 1902, died in Lund on 16 October 1978) was the most talented student of the Finnish scholar Johannes Gabriel Granö who laid the foundations of modern geography in Tartu University while working there in 1921-1923. Kant studied at Tartu University in 1921-1928 and continued his education at several European universities. In 1926 he completed an extensive study *Tartu: Linn kui ümbur ja organism*, which was also provided with a French summary *Tartu: Etude d'un environnement et organisme urbain*. This is considered one of the first serious studies on urban geography ever. Edgar Kant got for it his MSc at Tartu University and in 1928 the Edouard Gaudy medal from the Société de Géographie Commerciale (Paris). In 1933 he completed his doctoral thesis and defended it successfully in Tartu in

the following year. On its basis Kant published the following significant works: *Problems of Environment and Population in Estonia (1934)* and *Bevölkerung und Lebensraum Estlands: Ein anthropoökologischer Beitrag zur Kunde Baltoskandias (1935)*. In them he treats the relations between man and environment and on the example of Estonia establishes the regularities of formation of the system of centres and their hinterlands. His further studies are devoted to finding the regularities of migration. He motivates and lays foundations to the administrative reform in Estonia and takes an active part in social and political life. In 1936 he becomes Professor of Economic Geography at Tartu University and after that works there as Dean and Pro-Rector. In 1938 he is elected Head of the Humanities Section of the newly-founded Estonian Academy of Sciences. With the establishment of the Bolshevik regime Kant is dismissed from the University. He is rehabilitated in 1941 and appointed temporary Rector of Tartu University. He occupies this post until September 1944 when, because of the new Soviet invasion, he is compelled to emigrate to Sweden. He works there at Lund University as a researcher, lecturer and professor until retirement in 1967. In Sweden he continues the geographical investigation of migration and the system of towns and centres giving his contribution to the development of economic and so-

cial geography and to the perfection of the administrative system in Sweden. Introducing and applying the methods of exact sciences, Edgar Kant has an essential role in the development of sc. quantitative geography and the Lund school of geography. The unique multilingual dictionary of geographical terms

with numerous references, which he had initiated, remained unpublished. Edgar Kant was a corresponding or honorary member of a number of foreign scientific organizations, and even today he is referred to in papers dealing with the spread of geographical ideas or in higher school textbooks.

ОТ РЕДАКЦИИ

200 лет назад 28 февраля в Эстонии родился основоположник современной эмбриологии Карл Эрнст фон Бэр (1792–1876). В статье, открывающей сборник, Велло Каавере пытается ответить на вопрос, почему Бэр стал великим ученым. Опираясь в основном на автобиографию естествоиспытателя, автор анализирует обстоятельства, способствовавшие формированию гения.

Профессор философии Ремигиус Штёлцле в своей работе излагает взгляды Бэра на соотношение каузального и телеологического в естествознании.

В предыдущем номере можно было прочесть беседу двух друзей о франкмасонстве в изложении Готхольда Эфраима Лессинга (1729–1781). В результате беседы один из друзей стонозится масоном. В данном номере мы публикуем четвертую и пятую беседы Эрнста и Фалька, в которых критикуется масонство, разоблачаются фальсификации в истории масонства и рассказывается об истинных источниках этого явления.

Сегодня, в эпоху информации, буддизм распространяется во всем мире. Харри Интс анализирует в своей статье пути проникновения буддизма в Эстонию, излагает фундаментальные принципы буддийской философии, подчеркивает близость между осуществлением Дхармы и научным мышлением.

Начиная с немецко-датских нашествий XIII в. предпринимались многочисленные попытки колонизировать эстонцев, однако последним удалось сохранить национальный перевес на своей исконной территории. Создание Эстонской республики (1918 г.) и победа в Освободительной войне (1920 г.) позволили эстонцам еще более закрепить этот перевес. В результате аннексии Эстонии Советским Союзом (1940 г.) и особенно Второй мировой войны в Эстонии начались процессы, приведшие к небывалому снижению доли коренного населения. На основе статистических данных Кульно Кала показывает, как социалистическая индустриализация и приоритетное развитие военной промышленности деформировали естественную социальную и национальную структуру, сложившуюся в Эсто-

нии к 1939 г. Профессор психологии Йоркского университета в Канаде Велло Сермат размышляет о том, как советский режим изменил образ мышления эстонцев. В создавшейся ситуации человек не верит больше в свои собственные силы, он утратил доверие к себе и другим. Состояние непрочности и неуверенности привело к снижению чувства ответственности, на шкале ценностей все более снижается столь ценимое некогда среди эстонцев качество — трудолюбие. Автор статьи уделяет особое внимание тому, с чего следует начать эстонскому обществу процесс оздоровления, но и предостерегает от опасности зарождения северо-американского морального релятивизма.

Публикацией подборки стихотворений из первого сборника Йоханнеса Семпера *Пиеррот* (1917) мы отмечаем 100-летие со дня рождения этого писателя.

Сложившееся в ходе Первой мировой войны международное положение благоприятствовало возникновению независимого Латвийского государства. Правда, в конце 1917 г. в Латвии еще была довольно неопределенная политическая ситуация: большевики отстаивали идею объединения с Россией, ультраконсерваторы рвались под власть Германии, демократические партии требовали самоопределения. В сентябре 1917 г. представители буржуазных партий решили пойти на сотрудничество с социал-демократами, которое привело к образованию Демократического блока и объявлению первой декларации о независимости. Огромную роль сыграл для Латвии Брест-Литовский мир и революция 1918 г. в Германии. Обо всем этом можно прочесть в первой части статьи Бруно Калниньша (1899—1990), латвийского политика в эмиграции.

Оттв Курс знакомит еще с одним крупным ученым, родившимся в Эстонии: это основоположник антропоэкологии Эдгар Кант (1902—1978), которому в этом году исполнилось бы 90 лет.

Продолжается публикация документов о “лесных братьях” и движении сопротивления в Эстонии в 1945—1950 гг.

В разделе рецензий ученый-юрист Пестер Ярвелаид анализирует работу историка Прийта Раудквй о формировании сословных отношений в Лифляндии в XIV—XV вв.

С этого номера мы начинаем публиковать знаменитое сочинение голландского историка культуры и философа Йохана Хэйзинга (1872—1945) *Хомо луденс*.

Феномен Бэра

Велло Каавере

Личность и научная деятельность Карла Эрнста (Карла Максимовича) фон Бэра уже более 100 лет является объектом изучения. Отсутствие исчерпывающего определения понятия гениальности не позволяет провести границу между гением и талантов, однако Бэр почти единогласно признается гением.

В последние десятилетия интерес исследователей вызывают общие черты величайших умов человечества (которых насчитывается за всю историю 400–500), а также те факторы, которые могли бы содействовать их формированию. Такими побудительными факторами считаются типичные болезни (подагра), ранняя смерть отца, физические недостатки, необходимость компенсации, вызванная социальным неустойством. Действительно, многие выдающиеся деятели страдали подагрой, а отложение уратов в организме предположительно служит неким духовным допингом.

Жизненный путь Бэра характеризуется некоторыми особенностями, которые могли бы оказать влияние на его формирование. Заслуживает внимания тот факт, что его отец и мать были детьми родных братьев, т.е. близкими родственниками. Обычно такие браки ведут к дегенерации потомства, однако в семье Бэра этого не произошло. Его сестры и

братья были здоровы, а среди потомков Бэра (их около 250) были также талантливые люди (12 докторов наук).

На первом году жизни Бэра увезли в семью дяди, и к своим сестрам-братьям он вернулся уже в возрасте 7 лет, ничего о них не зная. Трудно сказать, какую роль в развитии Бэра сыграла эта изоляция от родной семьи и возвращение в нее.

В жизни Бэра были критические моменты, которые очевидно требовали какой-то компенсации. Выяснение причин этих кризисов затрудняют пробелы в сохранившейся переписке Бэра.

Бэра характеризуют по-разному (вспыльчивый, подозрительный, не поддающийся ничьему влиянию), а зачастую и противоречиво. Помимо негативных черт отмечают его доброжелательность, готовность помочь, тактичность, безупречную честность. Очевидно, повышенному "рейтингу" Бэра среди современников способствовало очарование его личности, которое знавшие его люди не сумели адекватно передать в своих воспоминаниях. Среди корифеев науки Бэр — один из наиболее остроумных и наделенных чувством юмора людей.

Работы Бэра поражают умением отделить существенное от второстепенного. Многие его идеи весьма современны, являясь таким образом классическими. Конечно, Бэр тоже ошибался, но это менее важно, чем то, как он это делал.

Прибежище для осуществления Дхармы

Харри Интс

Буддизм быстро распространяется по всему миру. Это неизбежно, ибо человеческое общество вступило в эпоху всемирной культуры, т.е. достигло того информационного уровня, при котором прежние пространственно-временные и технические препятствия на пути свободной коммуникации и взаимодействия между различными культурами более не действуют.

Буддизм проник и в Эстонию, поскольку здесь также есть люди, идентифицирующие себя тем или иным образом с буддийским миром. Буддизм приходит в Эстонию тремя путями: первый — это контакт с носителями живой традиции из числа бурят-монголов, тибетцев и т.д., второй — встречи с западными буддистами и третий путь — это вклад эстонских ученых-буддологов в развивающуюся эстонскую культуру. Правда, появление буддизма на Западе и особенно в Эстонии пока еще происходит на уровне “внешнего восприятия”, для которого характерны идентификация неопитов с буддийским миром прежде всего на основе внешних признаков, известный фундаментализм и стремление принять внешние формы религиозной деятельности за “практику”, а научный критический анализ текстов за “тео-

рию” в виде сухого академического теоретизирования. Однако, все великие буддисты были учеными. Кажется, известному русскому специалисту по философии буддизма Щербатскому принадлежит мысль о том, что каждый буддолог одновременно буддист и каждый истинный буддист — непременно буддолог. Его Святейшество Далай Лама говорил, что осуществление Дхармы — это нечто, непосредственно связанное с понятием “сознание”, это прежде всего процесс осознания. Вопрос в том, как же осуществить перенастроение от обычного состояния сознания на Дхарма-сознание. Для этого необходимо осознать вращение колеса бытия (Bhavacakra) на уровне тела, языка и ума и заменить его в своем сознании вращением колеса Дхармы (Dharmacakra); это значит, что буддистом является тот, кто переживает вращение колеса Дхармы на всех трех вышеназванных уровнях самоактуализации.

Статья знакомит с основными положениями буддийского учения: Четыре Благородных Истины, суть страдания (duḥkha), теория кармы воздержания от десяти т.н. заграничных деяний, при этом исходным является необходимость понимания Тройственного Прибежища (Trīṣaṇa). Прити к Прибежищу возможно только через духовное перенесение, через присоединение с живой традицией, которое придает Прибежищу истинное значение и мочь. Прибежище — это не мес-

то и не высшая власть, которая могла бы защитить нас от самих себя или целого мира. Прибежище означает устойчивую цель в жизни, осознание своей мотивации и выбор из всех мотивов наиболее благородных, способствующих духовному пробуждению (bedhi). Прибежище создает умственное спокойствие и уверенность, помогает преодолеть чувство тревоги и страха. Именно в этом и выражается защитная функция Прибежища. Основологающее значение Прибежища в буддийской практики подтверждается также тем, что все способы осуществления Дхармы начинаются с тройственного Прибежища, за которым обычно могут последовать созерцание (dhyana) над колесом бытия, действия и связанные с ним последствия и т.д.

В статье отмечается близость между осуществлением Дхармы и научным мышлением, подчеркивается универсальность и рационализм буддийской Дхармы, которая побуждает ее приверженцев реально оценивать свои возможности и стоящие перед ними проблемы с тем, чтобы разумно и логически обоснованно разрешать их.

О национальном составе населения Эстонии после второй мировой войны

Кульно Кала

Начиная с XIII в. и до провозглашения первой Эстонской республики в 1918 г. Эстония постоянно подвергалась чужеземным нашествиям. Несмотря на это ей удалось в основном сохранить национальную целостность: согласно переписи населения 1934 г. в Эстонии проживало 88,1% эстонцев, 8,2% русских, 1,5% немцев, 0,7% шведов, 0,5% латышей, 0,4% евреев и 0,6% других национальностей.

В царской России Эстония была одним из наиболее развитых регионов, в том числе и в промышленном отношении. Перед Первой мировой войной возникли заметные диспропорции в пользу военной промышленности, обеспечивавшей интересы империи. В независимой Эстонии произошла переориентация: в 1938 г. вывоз промышленной продукции составил 45% общего экспорта промышленных и сельскохозяйственных товаров; в 1939 г. в промышленности и строительстве было занято 60 тыс. человек.

После аннексии Эстонии Советским Союзом в 1940 г. здесь началась форсированная индустриализация, за которой скрывалась определенная цель — внедрить аннексированную территорию в состав унитарного го-

сударства. Экстенсивное расширение промышленности, намного превышавшее трудовые ресурсы эстонского народа, вызвало в короткое время огромный приток посторонней рабочей силы. Этой политике, проводимой зачастую вопреки экономической целесообразности и местным интересам, способствовали лучшие по сравнению с другими районами Советского Союза жилищные условия. Экономическая стратегия, разрабатываемая за пределами Эстонии, привела к тому, что промышленность стала одной из крупнейших отраслей народного хозяйства по числу занятых работников. Это обусловило быстрое изменение национального состава Эстонии.

На основании ранее опубликованных данных можно сделать заключение, что уже в первые послевоенные годы, до начала 1950-х годов, в Эстонию прибыло около 170 тыс. человек из России и других районов Советского Союза (помимо тех, кто в годы войны по тем или иным причинам выехал отсюда и после войны вернулся). Городское население Эстонии увеличилось за это же время с 267 тыс. до 584 тыс. в основном за счет прибывших из Союза.

В 1940 г. в тяжелой промышленности Эстонии было занято около 40 тыс. человек, доля эстонских рабочих соответствовала их процентному соотношению в национальном составе (88%). За 1945–50 гг. число промышленных рабочих воз-

росло с 42 900 до 86 700, при этом уже в 1948 г. 31% промышленных рабочих Эстонии (а в строительстве даже 65%) составляли вновь прибывшие.

В общей сложности за 1951–1988 гг. миграция достигла 256 900 человек и была в прямой связи с ростом промышленного производства (см. диаг. 1 и 2). Хотя в 1970-е годы прирост рабочих замедлился, а за 1980-е годы стал снижаться (см. диаг. 3), социальная, а вместе с ней и национальная структура Эстонии была основательно деформирована: если в 1957 г. эстонцы составляли 61,5% общего числа промышленных рабочих, то в 1987 г. только 39,5%.

Помимо вышеназванной причины — недостаток рабочей силы в связи с экстенсивным развитием производства — на изменение национального состава промышленных рабочих оказали также влияние местонахождение и подчиненность предприятия, национальная принадлежность руководства и связанные с этим социально-психологические факторы. От некоторых отраслей, в частности кораблестроения, эстонцы были отстранены по политическим причинам. Особенно активно наступление новопришельцев происходило на предприятиях всесоюзного подчинения, в первую очередь связанных с военно-промышленным комплексом, а также в Нарве, северо-восточной Эстонии, Таллине и его окрестностях. В целом в 1987 г.

Резюме

из занятых в народном хозяйстве рабочих эстонцы составляли 58,7%, представители других национальностей 41,3%. По переписи 1989 г. на долю эстонцев приходится 58,5% всего рабочеспособного населения, следовательно уровень занятости эстонцев в народном хозяйстве не ниже, чем представителей других народов.

По данным переписей доля эстонцев в общем составе населения республики снизилась за 1934–1989 гг. с 88,1% до 61,5%. Катастрофически изменился не в пользу эстонцев национальный состав городов (табл. 5). Проблема эта усугубляется тем, что у приехавших в Эстонию родились дети и уже внуки, которые начиная с 1960 г. дали 2/3 или больше естественного прироста населения Эстонии.

Колонизация Эстонии в послевоенное время приобрела такие размеры, что угрожает сохранению эстонской нации даже в том случае, если население Эстонии не будет больше увеличиваться за счет новых приезжих.

Научное наследие Эдгара Канта

Отт Курс

Эдгар Кант (род. 21 февраля 1902 в Таллинне, ум. 16 октября 1978 в Лууде) был самым талантливым учеником финского ученого Йоханнеса Габриэ-

ля Гранэ, заложившего в 1919–23 гг. основы современной географии в Тартуском университете. Кант учился в ТУ 1921–28 гг. и усовершенствовался во многих высших учебных заведениях Европы. В 1926 г. вышел его обширный труд “Тарту: Городская среда и городской организм” (Tartu: Linn kui ümburgus ja organism), являющийся одним из первых серьезных исследований по географии города. За эту работу, снабженную резюме на французском языке, Э. Канту было присвоено звание магистра Тартуского университета, а в 1928 г. медаль Эдуарда Годи от Общества коммерческой географии в Париже. Она послужила также началом нового, эколого-географического направления его исследований. В 1933 г. Кант завершил докторскую диссертацию, которую успешно защитил в следующем году в Тарту. На основе диссертации ученый опубликовал следующие работы: Problems of Environment and Population in Estonia (1934) и Bevölkerung und Lebensraum Estlands: Ein anthropoökologischer Beitrag zur Kunde Baltoskandias (1935), в которых он рассматривает взаимоотношения между человеком и окружающей природой и на примере Эстонии выводит закономерности формирования системы центров и их сфер влияния. Его дальнейшие исследования посвящены изучению закономерностей переселения народов.

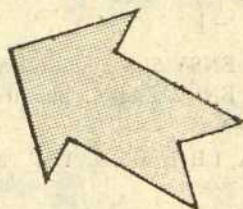
Э. Кант обосновал необходимость преобразования управ-

ленческой системы Эстонии и заложил основы реформы. Он принимал активное участие в общественной и политической жизни. В 1936 г. Кант стал профессором экономической географии Тартуского университета, затем работал там же деканом и проректором. В 1938 г. его избирают руководителем секции гуманитарных наук Эстонской Академии наук. С приходом советской власти Э. Кант был уволен из университета, но в 1941 г. восстановлен в правах и временно назначен ректором университета. Он оставался на этой должности до сентября 1944 г., когда возвращение большевистского порядка вынудило его эмигрировать в Швецию. Кант работал научным сотрудником, лектором, затем профессором в

Лундском университете до выхода на пенсию в 1967 г. В Швеции Кант продолжал изучение миграции народов, системы городов и центров, внося большой вклад в развитие экономической и социальной географии, а также в усовершенствование системы управления в Швеции. Благодаря внедрению методов точных наук Канту удалось создать т.наз. квантитативную географию, ему принадлежит важная роль в формировании Лундской географической школы. Начатый им уникальный труд — многоязычный словарь географических терминов, снабженный обширным справочным аппаратом, остался незавершенным. Эдгар Кант был членом-корреспондентом или почетным членом многих зарубежных организаций.

TARTU KOMMERTSPANK

- arveldused ja laenud
- valuutaoperatsioonid kodu- ja välismaal
- soodsad hoiustustingimused
- abi välismajandustehingute sooritamiseks
- võimalus astuda panga osanikuks
- mitmed teised pangateenused

SINU ÄRI EDUKS!

TARTU
Munga 18
tel 331 97
telex 173 107 Money SU

TALLINN
Dunkri 9
tel 44 69 77
fax 44 03 61

MÄNGIV INIMENE
Kultuuri mänguelemendi
määratlemise katse

Johan Huizinga

Tõlkinud Mati Sirkel

|

*Homo ludens: Proeve ener bepaling van het spelelement
der cultuur. Achtste druk. Groningen: Wolters—Noordhoff,
1985.*

JOHAN HUIZINGA

PÄRIS ONGI MÄNGULT

Johan Huizinga sündis 1872. aastal Groningenis Hollandis ja suri 1945. aastal Geldernis, jõudes enne surma veel isegi oma liberaalsete, totalitarismivastaste vaadete tõttu saksa koonduslaagris istuda. Huizinga on kindlasti selle sajandi kuulsamaid kultuuriloolasi. Tema põhiteostest tuleb nimetada peale siin avaldatava *Homo ludens*'i veel 1919. aastal ilmunud *Keskaja sügist* ja 1924. a ilmunud *Erasmust*. Oma õpinguid alustas Huizinga idamaiste keeltega, õpetlasekarjääri vana-india kultuuri- ja religioonilooa. Tutvumine muude kultuuridega teritas kindlasti tema pilku ja andis talle head eeldused näha Euroopat globaalses, traditsioonilisemast avaramas kontekstis. Suurema osa oma aktiivsest elust oli Huizinga üldajaloo professor Leideni ülikoolis.

Homo ludens — *Mängiv inimene* on Johan Huizinga viimane suurem teos. Tähtsusetu on, et ta esitab oma elutöö kokkuvõtte uurimusena kultuuri mängulistest aspektidest, väidetena, millega mõnelgi tõsisel teadlasel on raske ühineda. Neile aga, kes on endas hoidnud lapsemeelsust ja mõistavad selle seost loovusega, on Huizinga raamat põnev lektüür, mis võib sünnitada mitmesuguseid mõtteid. Allpool mõned nendest.

*

Bioloogid tunnevad *neoteenia* mõistet, mis tähendab seda, et täiskasvanud indiviid säilitab mõned oma varasema arengustaadiumi iseärasused. Mõni kahepaikne saab suguküpseks, jäädes aga muidu otseku suureks kulleseks, kes saab elada ainult vees. Mõnel putukal on ka valmikuna vastse tiivutu usjas keha, kuigi temagi on paljunemisvõimeline. Esseistlikult mõtlevad bioloogid on lubanud endale arutlusi sellest, kas ei ole ka inimene omamoodi neoteeniline loom, loom, kes suguküpsenaigi on mitmes suhtes lapselik. Huizinga antud epiteet "ludens" sobib ses mõttes inimesele hästi. Inimene on lapsik, pueriilne loom, kes elu lõpuni kulutab palju aega ja energiat mängimisele ning õppimisele. Sellest vaatenurgast saaksime ehk paremini siduda mängulist algupära oleva inimkultuuri loomade mängude ja muu utilitarismivaba käitumisega. Muidugi ei tähenda see, kui käitumine pole otseselt utilitaarne, seda, et temast ei oleks kasu. Mäng on hädavajalik nii inimlapse kui kutsika arenemiseks. Vahet inimlapse ja kutsika vahel võime aga näha selles, et inimlaps ei loobu kunagi mängimast, ei saa kunagi sel kombel täis-

Mängiv inimene

kasvanuks kui loomad. Inimlaps jääbki mängima, suur inimene mängib lihtsalt palju keerulisemaid mängu kui väike inimene. Midagi lapselikku aga püsib ka nendes. Laulus on midagi lapse lallitamisest, luules lapse sõnamängust, filosoofias lapseküsimustest, poliitikas laste kakklastest ja jagelem. stest.

Küllap on mängus tõesti kultuuri juured, ka juured selles mõttes, et kultuur vajab neid pidevalt; kultuur närbub ja kuivab, kui kaotab ühenduse oma mängulistest juurtega. On ilmselt vale võrrelda nn loodusrahvaid või primitiivseid rahvaid lastega, arvata, et nad on säilitanud rohkem lapsemeelsust kui näiteks eurooplased või jaapanlased. See, et võõrasse kultuuri kuuluvate inimeste käitumist võrreldakse laste käitumisega, on maailmas väga tavaline. Suurteks lasteks on valged nimeetanud aafriklasti ja aafriklaste valgeid, rääkimata sellest, et eurooplane või ameeriklane on hiinlase meelest väga lapsik. Laps on meile lihtsalt tüüpnaide inimesest, kes ei järgi kultuuri reegleid ja pole ime, et täiskasvanud, kes meile omaseid kultuuri reegleid ei järgi, meenutavad meile lapsi.

Huvitavam on küsimus, missugused kultuurid on paremini säilitanud ühenduse oma lapselike-mänguliste juurtega. Usun, et see ühendus on vahetevahel nõrgaks jäänud mitmetel kultuuridel. Nii on juhtunud nii Hiinas kui antiikmaailmas, nii XIX sajandi Euroopas kui XX sajandi Nõukogude Liidus. Nüüsguseid nähtusi nagu mõned moodsa maalikunsti voolud, jazz- ja rockmuusika ning arhailisi mütolooilisi stereotüüpe järgivad filmid ning TV-sarjad võiks siis vaadelda kultuuri katsena leida oma lapselikke, mängulisi ja muinasjutulisi juuri.

Inimese keeldumisena täiskasvanuks saada võib vaadelda ka religioone, mis pakuvad meile üleloomulikke isasid ja emasid, lubavad meid tunda end alati kellegi lapsena, keda jälgitakse, kelle eest hoolitsetakse ja keda karistatakse, kui ta on midagi halvasti teinud.

Huizinga raamatu lugejal võib kergesti tekkida lapselik küsimus: kui peaaegu kõik kultuuris on mäng, on mänguline, mis siis ei ole mäng, milles ei ole üldse mängulist alget? Minul nüüsgune küsimus tekkis ja Huizinga raamatust sellele selget vastust ei saa, kuigi ta seda viimastel lehekülgedel arutab. Üks äärmuslik vastus oleks, et kõik on mäng. Mängud on nagu Wittgensteini keelemängud, millest me välja ei pääse. Keelekasutus ongi keelemäng. Niisamuti on igasugune käitumine, igasugune tegevus mäng. Meil ei ole võimalust minna mängu-ilmast pärisilma, vaid ainult ühest mängust teise. Umbes nii nagu Hando Runneli luuletuses:

*Maailm on päris, aga päris ongi mängult.
Mängult päris ongi see kõik, mida näed*

Teisiti öeldes on meie mängude hulgas mäng, mille nimi on "päris" või "tõsiselt". Kultuur, inimene-olemine on totaalne lapsepõlv, totaalne mäng. Kui nii, siis on inimene loom, kes mängib inimest, kes on

jäänud mängima inimest ja ei oska või ei taha enam olla loom, saada täiskasvanuks.

See meenutab mulle Huizinga arutlusi sellest, kuidas rituaalis või näitemängus inimene saab teise identiteedi. Inimene otsekuu tahaks end varjata, esineda maskeerunult, kellegi teisena. Lapsi jälgides võib aru saada, kui oluline ja ürgne see kiik meis on. Selle juurde kuulub ilmselt ka lapse tahtmine end peita, mis on saanud kindlama vormi mitmetes "päris"-mängudes peitusmängust maskiballi ja karnevalini.

Miks me tahame end peita? Ma ei tea, aga tunnistan, et tunnen seda tahtmist endas kirjanikunagi. Kirjutamine, luuletamine on natuke ka peitusmäng, on samamoodi enda peitmine ja näitamine korraga nagu lapse edvistamine, kes uksepiida tagant võõrast onu piilub, siis aga, kui teda märgatakse, jälle piida taha tõmbub. Kas tahame nii olla huvitavamad, püsida huvitavamad? Ameerika antropoloog Morris Friedlich on aforistlikult öelnud umbes nii, et kultuur on mäng, millega inimene üritab varjata seda, et ta tegelikult on loom.

Mis siis ikkagi ei ole mäng? Et seda öelda, peaksime täpsemalt määratlema mängu. Seda ei ole Huizinga eriti täpselt teinud. Tema mängumääratlus ei ole pedantne definitsioon, vaid pigem mängu põhitunnuste loetelu. Seegi kehtib ainult saksa ja hollandi keeles ning kultuuris. Eesti keeles on sõna "mäng" tähendus mingil määral teine kui seal. Seda näitab kasvõi omapärane vastandus "mängult" — "päris", mida kohtame juba tsiteeritud Hando Runneli luuletuses. "Mäng" kuulub meie keeles veel mõnesse muussegi vastandipaari nagu: mäng—töö, mänguline—tõsine. Kui otsime "mängule" epiteeti, võime öelda, et mäng on loov (vastandiks rutiinsele), lõbus (vastandina tõsisele), ebatavaline (vastandina tavalisele), kasutu (vastandina kasulikule). Huizinga juhib tähelepanu ka sellele, et mäng seostub tihedamalt püha kui argisega (profaansega), et ta on lähedane muusikale ja tantsule. Kindlasti on mäng lähemal luulele kui proosale.

* Niigi aga ei leia me piiri mängu ja mittermängu vahel. Võib hakata kahtlema, kas seda piiri ongi ja pakkuda teist vaatenurka, nimelt seda, et mängulisus on midagi, mida sisaldub meie tegevuses rohkem või vähem, tegevust aga, mis oleks pelk mäng või milles mängulisust üldse ei oleks, pole olemaski või on neid harva. Puhtad mängud on ehk vaid male, kaardimäng, trips-traps-trull ja muud nendetaolised. Lapse tegevuses aga on peaaegu võimatu leida midagi, mis üldse ei oleks mäng, milles ei oleks mängu. Mängulisuse tunnuseks on see, et sellel on väärtust ning võlu vahetult, mitte kaudselt. Mäng on alati isenda eesmärk, töö võib olla mingi endast väljaspool oleva eesmärgi täitmine.

Kas ei ole aga siis töö ja mängu vahe selles, et töö, sedavõrd kui see ise ei ole mäng, on eelduste loomine mänguks, on mänguks valmistamine. Piljard on kahtlemata mäng, piljardilaudade või piljardikuulide valmistamine on töö. Mäng on ka midagi, mida mängija teeb iseendale. Ei saa mängida kellelegi teisele, kellegi teise eest, küll aga saab teistele

Mängiv inimene

ja teiste eest teha tööd, valmistada neile piljardikuule, klavereid või salonge, kus klaverit või piljardit mängida.

Teise inimese ekspluateerimine on see, kui me paneme ta meie heaks tööd tegema ja võtame talt ära võimalused mängida. Vangla ja koonduslaager on kohad, kus vangidele antakse vähe võimalusi mängida, kuigi see neil enamasti ikka õnnestub: olen kuulnud, kuidas vanglas on malevigureid vormitud leivasisust. Vanglates ja laagrites on aga mängulisust palju, see on aga sadistlik mäng, kus viguritena, nuppudena kasutatakse teisi inimesi ja tuntakse rõõmu võimust nende üle. See sadistlik mängulisus on ulatunud selleni, et on välja mõeldud keerulisi karistus- ja piinamisrituaale, millest süütumad on näiteks kurikuulsad loendused. Palju sadistlikku mängulisust on kahtlemata ka piinamises, piinariistades ja piinakambrites, mis inimene on oma ligimesega mängimiseks sajadite jooksul välja mõelnud. Sama kehtib lavastatud hukkamiste, autodafeede ja muude selliste kohta, mis omal ajal olid soositud vaatamängud. Sadismi, masohhismi ja võimujanu osa poliitilistes, justiits- ja militaarmängudes ei ole Huizinga käsitletud, nagu ei ole ta käsitletud ka mängulisuse osa inimese majanduslikus tegevuses. Viimases avaldub see eriti selgesti näiteks börsil, mida näitab isegi väljendus "mängib börsil". Mängust räägitakse nüüd ka modelleerimise puhul. Võime näiteks öelda, et kompuutritel "mängitakse läbi" sõdasid, krüse või tulevikustsenaariume. See on kahtlemata oluline tegevus, kuid nagu sõna sugereerib, on mängijatele enestele siin palju põnevat. Kompuutril mängimisest võib tänapäeval hasarti minna nii süsteemialuutik kui laps, kes ekraanil vaenlase linnu pommitab.

Kui suurem osa inimtegevusi või isegi igasugused inimtegevused on mäng, siis tasub otsida mittemängulist sealt, kus inimene ei tee midagi, ei ole tegevuse subjekt. See tähendab, et inimene on erilises seisundis, joobes, unes, meditatsioonis, ekstaasis või lihtsalt nii tugevas afektis, et toimib automaatselt, mitte enam normaalse isiksusena. Nii võime toimida näiteks elu ja surma peale vastasega võideldes või siis seksuaalakti ajal, kus mingist piirist alates keha otseku toimiks ise. Sellises olukorras me ei mängi, sünn lõpeb see, mis alguses võis olla mäng — duell või armumäng. Kas ei ole meis kõigis natuke igatsust pääseda totaalset mängust joobumuse, seksi või isegi vägivalla kaudu? Kas mängulisuse, reeglistatuse suurenemine ühiskonnas ei suurenda ka meie soovi sellest pääseda? Kas ei ole meie suhtumine mängu ambivalentne — ühelt poolt tahame olla mängus, teiselt poolt tunneme, et see ahistab meid, ei lase meil olla päriselt (mitte mängult!) meie ise? Meie isiksuse määrab suuresti meie roll igasugustes ühiskondlikes mängudes, isiksuski on sel kombel mänguline. Kas küsimus sellest, missugune on isiksus väljaspool mängu, on mõttetu või mitte? Ma ei oska neile küsimustele vastata, kuid usun, et nad on olulised, et see, mida ja kuidas me mängime, määrab suuresti ka selle, kes me oleme. On selge, et kõik eetilised kriteeriumid, inimese põhiväärtused nagu elu, tervis ja heaolu ei ole mängulised, vaid toetuvad millelegi sügavamale ja ürgsemale, nad

on samavõrd bioloogilised kui sotsiaalsed, samavõrd füsioloogilised kui psühholoogilised. Nendegi aluseks on midagi, mida me ei saa teha: me ei saa luua elu või tervist, võime seda ainult kaitsta ja hoida või siis hävitada ja rikkuda. Kõige tõsisemad asjad jäävad seega väljapoole igasugust mängu, kuigi mäng võib käia nende ümber ja nende pärast. Mäng on tihti matkimine. Isegi male on ju mingil kombel omaaegse sõja matkimine oma odade, lippude, tornide ja hobustega. Matkimismängud on viimase paarikümne aastaga saanud tohutu populaarseks tänu informaatika arengule. Ekraanimängud on arenenud maailmas juba jõudnud iga lapse koju. Igast lapsest on saanud ekraanimaailma valitseja. See maailm muutub aina keerulisemaks ja täiuslikumaks. Lapse vanemad võivad juba mängida maailmaga, mis oma keerulisuses on lähedane tõelisele nagu juba nimetatud mängudes, mida harrastatakse kindralstaapides ja suurtes uurimisasutustes. Esimene, kellel oli vahendeid ja julgust läbi mängida terve maailma tulevik, oli vist nüinimetatud "Rooma klubi". Rooma klubi kompuutrimängud said laialt tuntuks ja vapustasid maailma: neis esitatud tulevikustsenaariumid näitasid, et kui inimsugu ei muuda radikaalselt oma elulaadi, ootab teda hiljemalt saja aasta pärast katastroof ka siis, kui õnnestub vältida tuumasõda. Nüüsiis oleme hakanud mängima Suurt Mängu, mille tulemustest võib sõltuda juba meie ellujäämine, meie tulevik.

Masinamõtlemine, mõtlemine masina abil on mingis mõttes mäng. Seda on aga ka igasugune mõtlemine ja kujutlemine. Inimene on mängiv loom ka sellepärast, et tema teadvus kogu aeg tegeleb modelleerimismängudega. Seda näiteks ka siis, kui me seisatame ja mõtleme, kas jõuame enne lähenevat autot üle tänava või ei. Või siis istume parlamendis ja mõtleme, kas hääletada otsuse poolt või vastu. Inimene on nii keeruline ja kallid tükk elusainet, et tal peab olema oma isiklik kompuuter või mängulaud, millel mängida läbi võimalikud käitumised ja nende tagajärjed. Inimene peab enne mõtlema, kui midagi teeb või isegi midagi ütleb. See tähendab aga ka seda, et enne ütlemist või toimimist inimene mängib. Alguses on mäng. *In principio ludus.*

Jaan Kaplinski

EESSÕNA-SISSEJUHATUS

Et meie, inimesed, ei paistnud olevat nii mõistuspärased, nagu oli kaldunud arvama üks röömsameelne sajand oma Mõistuse-austamises, tuli meie liiginimetuse *homo sapiens* kõrvale *homo faber*, teoinimene. See nimi ei ole siiski nii tabav kui esimene, sest *faber* on ka mõni loom. Mis käib teotsemise, see käib ka mängimise kohta: üsna paljud loomadki mängivad. Ometi näib mulle, et *homo ludens*, mängiv inimene, osutab veelgi olemuslikumale funktsioonile kui teotsemine ning on ära teeninud koha *homo faber*'i kõrval.

Kui meie tegevuse sisu üle lõpuni järele mõtelda, võib kogu inimtegevuse paista pelga mänguna. Kellele püsib sellest metafüüsilisest järeldusest, see ei pea seda raamatut lugema. See üdne ohkamine ei anna põhjust jätta esile tõstmata mängu kui üht tähtsat tegurit kõigis maailma asjades. Pika aja jooksul olen ma ikka kindlamalt veendumusele jõudnud, et inimkultuur tekib ja areneb mängus, mänguna. Alates 1903. aastast võib minu kirjutistest leida selle arusaama jälgi. 1933. aastal käsitlesin ma seda teemat oma rektorikõnes Leideni ülikoolis pealkirja all *Over de grenzen van spel en ernst in de cultuur* (Mängu ja tõsiduse piiridest kultuuris).¹ Hiljem seda kõnet kaks korda ümber töötades, kord ettekandeks Zürichis ja Viinis (1934), siis Londonis (1937), panin ma pealkirjaks *Das Spielelement der Kultur, The Play Element of Culture*. Mõlemal korral korrigeerisid mu võõrustajad: "in der Kultur", "in Culture", ja mõlemal korral tõmbasin ma prepositsiooni maha ning taastasin omastava käände. Küsimus polnud ju selles, milline on mängu koht teiste kultuurinähtuste hulgas, vaid see, kuivõrd kultuuril endal on mängu iseloom. Minu eesmärgiks oli — ja on käesolevas väljaarendatud uurimuseski — integreerida mängu mõiste kultuuri mõistesse, kui ma võin seda nii väljendada.

Mängu mõistetakse siin kultuurinähtusena, mitte — või mitte eeskätt — bioloogilise funktsioonina, ja seda käsitletakse kulturooloogilise uurimise meetoditega. Pandagu tähele, et niipalju kui võimalik, hoidin ma mängu psühholoogilisest interpreteerimisest, nii tähtis kui see ongi, ning et ma kasutan vaid väga piiratult etnoloogia mõisteid ja tõlgendusid ka seal, kus ma pean etnoloogilisi töiku esitama. Näiteks terminit

¹Haarlem: Tjeenk Willink & Zoon, 1933.

“maagiline” võib kohata kõigest üksainus kord, terminit “mana” ja muud selletaolist üldse mitte. Kui ma peaksin oma argumentatsiooni võtma kokku teesidena, siis üks neist kõlaks, et etnoloogia ja tema sugulasteadused pööravad mängumõistele liiga vähe tähelepanu.

Andes oma teose lugeja kätte, haarab mind hirm, et vaatamata kogu temasse pandud tööle, võivad paljud pidada teda puudulikult tõestatud improvisatsiooniks. Kultuuriprobleeme käsitleda sooviva autori saatuseks aga on juba kord see, et ta peab vahel julgema astuda mõnele alale, mida ta ei valda küllaldaselt. Polnud võimalik mõeldagi sellele, et jõuda eelnevalt täita kõik teadmistelüngad. Ma tegin endale asja lihtsaks, vüdates iga detaili puhul allikale. Minu ees oli küsimus, kas kirjutada nüüd või mitte kunagi. Millestki, mis oli mul väga südamel. Nii ma siis kirjutasin.

Leiden, 15. juuni 1938

MÄNGU KUI KULTUURINÄHTUSE OLEMUS JA TÄHENDUS

Mäng on vanem kui kultuur, sest nii puudulikult kui kultuuri mõistet piiritletud ongi, igal juhul eeldab ta inimkooselu, ja loomad ei oodanud inimest, et too neid mängima õpetaks. Jah, võib rahumeeli väita, et üldmõistele "mäng" pole inimkultuur ühtki olulist tunnust juurde lisanud. Loomad mängivad just niisamuti nagu inimesedki. Kõik mängu põhijooned on olemas juba loomade mängus. Pruugib vaid jälgida kutsikaid mängimas, et täheldada nende lustlikus müramises kõiki neid jooni. Nad kutsuvad üksteist mängima omalaadse tseremoniaalse käitumise ja liigutustega. Nad peavad kinni reeglist, et ei tohi kamraadi kõrvast hammustada. Nad teevad näo, nagu oleksid nad kohutavalt kurjad. Ja mis tähtsaim: see kõik pakub neile väga suurt lõbu ja lusti. Säärane müravate kutsikate mäng on vaid üks lihtsamaid loomade mängu vorme. On sellest palju kõrgemaid, arenenumaid: ehtsaid võistlusi ja toredaid etendusi pealtvaatajaile.

Siin tuleb kohe märkida üht väga tähtsat tõika. Juba oma kõige lihtsamates vormides ja loomade elus on mäng midagi enam kui pelgalt füsioloogiline nähtus või üksnes füsioloogiliselt tingitud psüühiline reaktsioon. Sellisena ületab ta puhtbioloogilise või vähemalt puhtfüüsilise aktiivsuse piirid. Mäng on mõttekas tegevus. Mängus "mängib" kaasa midagi, mis ületab vahetu elusäilitamistungi piirid ja annab tegevusele mõtte. Iga mäng tähendab midagi. Nimetades *vaimuks* seda aktiivset alget, mis annab mängule tema olemuse, ütleme liiga palju, seda *instinktiivs* nimetades ei ütle midagi. Kuidas seda ka vaadata, igal juhul tuleb koos mängu "mõttega" esile mängu enda olemuses peituv immateriaalne element.

Seniste mängudefiniitsioonide küündimatus

Psühholoogia ja füsioloogia näevad vaeva sellega, et vaadelda, kirjeldada ja seletada loomade, laste ja täiskasvanud inimeste mängu. Nad püüavad kindlaks teha mängu olemust ja tähendust ning näidata mängule kätte tema koha elus. Et tal on seal tähtis koht, et ta täida hädavajalikku, vähemalt kasulikku ülesannet, see võetakse üldiselt ja vaidlemata igasuguse teadusliku uurimise ja vaatluse lähtepunktiks. Ometi lähevad arvukad katsed kindlaks määrata mängu bioloogilist funktsiooni üksteisest väga suuresti

lahku. Mängu lähteks ja põhialuseks on peetud vabanemist elujõu ülejaagist. Teiste arvates allub mängiv olend kaasasündinud jäljendamistungile, lõogastub või häälestab end tõsisemale tegevusele, mida elu talt nõuab, ning mäng võib talle olla ka enesevalitsemisharjutuseks. Kolmandad jällegi otsivad mängu olemust kaasasündinud vajadusest midagi osata või midagi põhjustada, kuid ka valitsemishimust või siis võistlussoovist. Neljandad omakorda peavad mängu kahjulike impulsside süütuks maandamismõttes, hädavajalikuks täienduseks ühekülgse suunitlusega tegutsemistungile või tegelikkuses teostamatute soovide rahuldamiseks kujutluses ning seega eneseväärikustunde säilitamise vahendiks.²

Kõigile neile seletustele on ühine see, et nad lähtuvad eeldusest, nagu mängitaks millegi muu pärast, nagu oleks mäng mingi bioloogilise sihipärasuse teenistuses. Nad küsivad: miks ja milleks mängitakse? Vastused neile küsimustele ei välista sugugi üksteist. Võib vägagi hästi aktsepteerida üksteise kõrval kõiki siin üles loetud seletusi, sattumata seeläbi tülkasse mõistetesegadusse. Sellest järeldub aga, et kõik nad on vaid osalised seletused. Kui üks neist oleks lõplik, siis peaks ta teised kas välistama või hõlmama ja kaasama kõrgemas ühtsuses. Enamik selgituskatseid tegeleb vaid teises järjekorras küsimusega, mis ja kuidas on mäng iseendast ning mida ta tähendab mängijale. Nad lähenevad mängule vahetult eksperimentaalse teaduse mõõdupuudega, osutamata kõigepealt vajalikku tähelepanu mängu sügavale esteetilisele kvaliteedile. Mängu esmane kvaliteet jääb enamasti õigupoolest kirjeldamata. Iga toodud seletuse puhul jääb alles küsimus: hüva, aga mis on siiski mängu "löbu"? Miks kilkab imik löbust? Miks jookseb mängija oma kires end hingetuks, miks ajab võistlus tuhandepäise rahvahulga hulluks? Ükski bioloogiline analüüs ei seleta mängu intensiivsust. Ja ometi, selles intensiivsuses, selles hullutamismõõnes, on mängu olemus, tema kvaliteet. Loogiline mõistus näib ütlevat, et kõik need kasulikud funktsioonid üleliigse energia maandamiseks, lõogastumiseks pärast jõupingutust, ettevalmistuseks elu nõudmistele ja teostamata jäänu korvamiseks oleks loodus võinud anda oma lastele niisama hästi puhtmehaaniliste harjutuste ja reaktsioonidena. Kuid ei, ta andis meile mängu, tema pinge, tema rõõmu, tema "löbu".

²Nende teooriate ülevaadet vt H. Zondervan, *Het Spel bij dieren, kinderen en volwassen menschen* (Amsterdam, 1928), ja F. J. J. Buytendijk, *Het spel van mensch en dier als openbaring van levensdriften* (Amsterdam, 1932.)

Mängiv inimene

See viimane element, mängu "löbu" tõrgub igasuguse analüüsi või loogilise tõlgenduse vastu. Sõna *aardigheid* (löbu) ise on paljutähenduslik. Olles tuletatud sõnast *aard* (loomus, olemus, laad), ta otsekui tunnistab, et asi pole rohkem taandatav. Seda tuletamatut kvaliteeti ei väljenda meie tänapäeva keeletundele miski nii tabavalt kui inglise sõna *fun*, mille praegune tähendus on üpris uus. Hollandi *grap*'i (löbu) ja *aardigheid*'iga on ligikaudu, kuigi teisi teid pidi seotud saksa *Spaß* ja *Witz* üheskoos. Kummalisel kombel pole sellel mõistel vastet prantsuse keeles. Ja just see element määrab mängu olemuse. Mängu puhul on meil tegu igapäevase otsekohe äratuntava, absoluutselt primaarse elukategooriaga, *totaalsusega*, kui üldse miski seda nime väärrib. Tema kõikehõlmavuses tuleb meil püüda teda vaadelda ja hinnata.

Mängu reaalsus hõlmab igapäevase tajutavalt ühtaegu nii loomariiki kui inimmaailma. Seega ei või ta põhineda mingil ratsionaalsel seosel, sest mõistusel põhinev olemine piiraks ta ainuüksi inimmaailmaga. Mängu olemasolu pole seotud ühegi kultuuriastme, ühegi maailmavaate vormiga. Iga mõtlev olend võib mängu, mängimise reaalsust otsekohe kujutleda millegi omaette oleva, millegi iseseisvana ka siis, kui ta keeles pole selle jaoks sõnalist üldmõistet. Mängu ei saa salata. Võib salata peaaegu kõike abstraktset: õigust, ilu, tõde, headust, vaimu, Jumalat. Võib salata tõsidust. Mängu mitte.

Kuid koos mänguga tunnetatakse tahes-tahtmata ka vaimu. Sest mis ka mängu olemus oleks, mäng ei ole midagi ainelist. Juba loomariigis murrab ta läbi füüsilise eksistentsi piiridest. Determineeritud, üksnes jõumõjusid arvestava mõttemaailma jaoks on ta sõna otseses mõttes *superabundans*, liiane. Alles vaimu sissehooamisega, mis tühistab absoluutse determineerituse, saab mängu olemasolu võimalikuks, mõeldavaks, mõistetavaks. Mängu olemasolu kinnitab jätkuvalt ja ülimal määral meie kosmilise situatsiooni loogikaülest iseloomu. Loomad oskavad mängida, seega on nad juba midagi enam kui mehhanismid. Meie mängime ja teame, et mängime, järelikult oleme midagi enam kui pelgalt mõistuseolendid, sest mäng on ebamõistlik.

Mäng kui kultuuritegur

Kes ei heida pilku mängu funktsioonile mitte loomade ja laste elus, vaid kultuuris, sellel on õigus võtta mõiste "mäng" üles seal, kus bioloogia ja psühholoogia selle rahule jätavad. Ta leiab kultuurist mängu kui antud suuruse, mis oli olemas enne kultuuri ennast, mis saadab ja läbib kultuuri tema algusest kuni selle

kultuurifaasini, milles ta ise elab. Ta leiab kõikjalt mängu kui tegutsemise kindla kvaliteedi, mis erineb "tavalisest" elust. Ta ei pruugi küsida, mil määral siin õnnestub sekkuda teaduslikul analüüsil, et taandada seda kvaliteeti kvantitatiivseile tegureile. Temale on tähtis just kvaliteet, nii nagu ta leiab selle olevat omase eluvormile, mida ta mänguks nimetab. Tema objektiks on mäng kui aktiivsuse vorm, kui mõttekas vorm ja kui sotsiaalne tegevus. Ta ei otsi enam looduslike impulsse, mis määravad mängimist üldiselt, vaid vaatleb mängu selle mitmesugustes konkreetsetes vormides, sotsiaalse struktuurina. Ta püüab mõista mängu nii, nagu seda võtab mängija ise, tema primaarses tähenduses. Kogedes, et mäng tugineb teatud kujundite käsitlemisele, tegelikkuse teatavale kujundlikustamisele, püüab ta ennekõike mõista kujundite ja sümbolite väärtust ning tähendust. Ta tahab jälgida nende toimimist mängus endas ja seda tehes püüda mõista mängu kui kultuurielu tegurit.

Inimühiskonna suured algsed aktiivsused on kõik mängust läbi põimunud. Võtkem keel, esimene ja ülim tööriist, mille inimene vormib endale mõtete väljendamiseks, õpetamiseks, käskimiseks. Keele abil inimene eristab, määratleb, nendib, lühidalt öeldes — nimetab, s.t tõstab asjad vaimu valdkonda. Mängeldes hüppab keelt vormiv vaim ikka ja jälle ainelisest vallast üle vaimsele. Iga abstraktse väljenduse taga on metafoor ja igas metafooris sõnamäng. Nii loob inimkond iga kord uuesti olemasolu väljenduse, teise tihendatud maailma looduse maailma kõrvale. Ehk võtke müüt, mis on samuti olemasolu kujundlikustamine, ent väljatöötatum kui lihtne sõna. Müüdi abil püüab varane inimene seletada maist elu ja asetab müüdi abil asjad jumalikule põhjale. Igas tujukas fantaasias, millesse müüt rüütab olemasolu, mängib leidlik vaim nalja ja tõsiduse piiril. Vaadake lõpuks kultust. Varane ühiskond sooritab oma pühad talitused, mis tagavad talle maailma turvalisuse, oma pühitsused, ohverdämised, müsteeriumid mängudes, mängides sõna kõige otsemas mõttes.

Müüdis ja kultuses on aga kultuurielu suurte tõukejõudude algus: õiguse ja korra, suhtlemise ja elatise teenimise, käsitöö ja kunsti, luule, õpetatuse ja teaduse läte. Ja järelikult on nende kõigi juuredki mängulise teotsemise pinnases.

Käesoleva uurimuse sihiks on näidata, et see on hoopis rohkem kui üksnes retooriline võrdlus, kui kultuuri vaadeldakse *sub specie ludi* (mängu vaatenurgast). See mõte pole sugugi uus. Ükskord on ta juba moes olnud. See oli 17. sajandil, mil tekkis il-

Mängiv inimene

malik teater. Hiilgavas reas Shakespeare'ist ja Calderónist kuni Racine'ini valitses tolle ajajärgu kirjandust draama. Üks kirjanik teise järel võrdles maailma näitelavaga, kus igaüks mängib oma rolli. Selles paistab olevat otsekohevalt tunnustatud kultuurielu mänguiseloomu. Ometi, kui lähemalt vaadelda levinud ja platonlikel alustel kujundatud võrdlust: elu = teatritükk, paistab ta eesmärk olevat peaaegu täielikult kõlbluses. See on variatsioon vanale *vanitas*-teemale, sügav ohe kõige maise tühisuse pärast, ei midagi rohkemat. Mängu ja kultuuri tegelikku läbipõimitust ei olnud selles võrdluses mõõndud ega väljendatud. Praegu aga on tegu sellega, et tõestada ehtsa ja puhta mängu olemist kultuuri põhialuseks ja kultuuriteguriks.

Mäng kui iseseisev kategooria

Meie teadvuses vastandub mäng tõsidusele. See vastandus näib esialgu niisama taandamatu nagu mängu mõiste ise. Lähemal vaatlusel ei tundu vastandus mäng—tõsidus ei ühetähendusliku ega kindlana. Me võime öelda: mäng on mitte-tõsidus. Kuid peale selle, et see väide ei ütle midagi mängu positiivsete omaduste kohta, on teda ka äärmiselt kerge ümber lükata. Kui me ei ütleks enam "mäng on mitte-tõsidus", vaid "mäng pole tõsine", jätaks meie vastandus meid häтта, sest mäng võib väga hästi tõsine olla. Pealegi leiame otsekohe fundamentaalseid elukategooriaid, mis samuti kuuluvad mitte-tõsiduse mõiste alla ja ometi ei ole seotud mängu mõistega. Naer vastandub kindlasti tõsidusele, kuid pole sugugi tingimata mänguga seotud. Lapsed, jalgpallurid, maletajad mängivad kõige sügavamas tõsiduses ilma vähimagi naerusoovita. On märkimisväärne, et just naermise puhtfüsioloogiline toiming on omane üksnes inimesele, samas kui mängimise mõttekas funktsioon on tal ühine loomadega. Aristoteelse *animal ridens* (naerev loom) iseloomustab inimest vastandina loomale ehk veel paremini kui *homo sapiens*.

Mis käib naeru, see käib ka naljaka kohta. Naljakas kuulub niisamuti mitte-tõsiduse mõiste alla, ta on kindlas seoses naeruga, on naermaajav, kuid tema seos mänguga on teisejärguline. Mäng iseendast pole naljakas, ei mängijaile ega pealtvaatajaile. Noored loomad ja väikesed lapsed on mängides mõnikord naljakad, aga üksteist taga ajavad täiskasvanud koerad on seda vaevalt, kui üldse. Farssi ja komöödiat naljakaks nimetades pole põhjuseks mängutegevus, vaid mõttesisu. Klouni naljakat ja naermaajavat miimikat saab vaid kaudses mõttes mänguks nimetada.

Naljakas on tihedalt seotud narrusega. Aga mäng pole narr. Ta jääb väljapoole vastandust tarkus—narrus. Kuid ka narruse mõiste on pidanud kajastama elumeelolude suurt erinevust. Sõnapaar "*folie et sens*" hiliskeskaja keelepruugis on peaaegu vastav meie "mängule ja tõsidusele".

Kõik terminid selles nõrgalt seotud mõisterühmas, kuhu kuuluvad "mäng", "naer", "ajaviide", "nali", "naljakas" ja "narrus", jagavad seda taandamatust, mida pidime mängule omistama. Nende *ratio* on meie vaimse olemuse eriti sügavas kihis.

Mida enam me katsume mängu vormi eristada teistest, näiliselt sugulas-eluvormidest, seda enam tuleb esile tema ulatuslik iseseisvus. Ja me võime veelgi kaugemale minna mängu eristamisega suurte kategooriliste vastanduste sfäärist. Kui mäng on väljaspool eristust tarkus—narrus, siis on ta niisama palju väljaspool eristusi tõde—vale ning headus—kurjus. Kuigi mängimine on vaimu toiming, pole tal iseendast moraalset funktsiooni, ei vohust ega pattu.

Kui mängu ei saa niisiis otse siduda ei tõese ega heaga, kas ta jääb siis ehk esteetilise valda? Siin on meil raske otsustada. Ilu kvaliteet pole omane mängule kui sellisele, kuid mäng kaldub ühinema kõiksuguste ilu elementidega. Mängu primitiivsemategi vormidega liituvad algusest peale rööm ja veetus. Liikuva inimkeha ilu leiab ülima väljenduse mängus. Kõrgemalt arenenud vormides on mäng läbi põimunud rütmi ja harmooniaga, esteetilise tajumisvõime õilsaimate andidega, mis on inimesele antud. Mängu ja ilu vahel on tugevad ja mitmekülgsed sidemed.

Mängu formaalsed tunnused

Jääb siis nii, et mängu puhul on meil tegu elusolendi ühe funktsiooniga, mis ei lase end ei bioloogiliselt ega loogiliselt lõplikult määratleda. Mängu mõiste jääb märkimisväärsele viisil kõrvale kõigist muist mõttevormidest, milles me võime väljendada vaimu- ja ühiskonnaelu struktuuri. Nii tuleb meil esialgu piiruda mängu põhitunnuste kirjeldamisega.

Siin tuleb meile kasuks, et meie teema, mängu ja kultuuri seos, ei sunni meid käsitlema mängu kõiki vorme. Me võime peasjalikult piirduda sotsiaalset laadi mängudega. Soovi korral võib neid nimetada kõrgemateks mänguvormideks. Neid on kergem kirjeldada kui imikute ja noorloomade mängu, sest nad on vormilt arenenumad ja liigendatumad ning neil on mitmekülgsemad ja silmanähtavamad tunnused, samas kui primitiivse mängu ole-

Mängiv inimene

muse määratlemisel põrkab peaaegu kohe vastu mängulisuse taandamatut kvaliteeti, millele meie arvates analüüsiga ligi ei pääse. Niisiis kõneleme võistlusest ja võidujooksust, etendustest ja lavastustest, tantsudest ja muusikast, maskeraadist ja turniirist. Tunustest, mida me seejuures loetleme, on mõned seotud mänguga üldse, teised kehtivad iseäranis sotsiaalse mängu kohta.

Igasugune mäng on esiteks ja ennekõike *vaba tegevus*. Pealesunnitud mäng pole enam mingi mäng. Kõige rohkem võib see olla mängu matkimine. Juba selle vaba loomuse tõttu jääb mäng väljapoole looduse arengukäiku. Ta liitub sellega ja laotub selle üle nagu kaunis rüü. Muidugi tuleb siin vabadust mõista avaras mõttes, nii et determinismi probleem jääb puudutamata. Võiks ju öelda, et seda vabadust ei ole noorloomal ega lapsel — nemad peavad mängima, sest seda käsib instinkt ning mäng arendab nende kehalisi ja selektiivseid võimeid. Kuid tuues sisse instinkti mõiste, poetakse peitu *x*-i taha, ja kui mängule juba ette omistada eeldatud kasulikkus, pannakse toime *petitio principii* (väärtõestus). Laps ja loom mängivad, sest see pakub neile lõbu, ja just selles ongi nende vabadus.

Olgu sellega kuidas on, aga täiskasvanud ja vastutavale inimesele on mäng tegevus, millest ta võiks ka loobuda. Mäng on ülearune. Tungiv vajadus tema järele on olemas ainult niivõrd, kui see tuleneb tema pakutud lõbust. Mängu võib igal ajal katkestada või üldse ära jätta. Ei füüsiline paratamatus ega hoopiski mitte moraalne kohustus ei sunni mängima. Mäng pole ülesanne. Mängitakse "vabal ajal". Alles teises järjekorras, kui mängust on saanud kultuurifunktsioon, seostuvad temaga mõisted "pidama", "ülesanne" ja "kohustus".

Seega oleks meil käes mängu esimene põhitunnus: mäng on vaba, mäng on vabadus. Vahetult sellega seostub teine tunnus.

Mäng pole "tavaline" või "tegelik" elu. Vastupidi, ta on sellest välja astumine ajutise aktiivsuse sfääri, millel on oma teotsemisruum. Juba väike laps teab täpselt, et ta "ainult teeb nii", et see kõik on "ainult nalja pärast". Kui sügaval istub see teadmine lapsehinges, seda illustreerib minu meelest eriti tabavalt järgmine juhtum, millest mulle omal ajal rääkis üks isa. Ta leiab oma nelja-aastase poja istumas toolirea esimesel toolil ja "rongi" mängimas. Ta hellitab last, too aga ütleb: "Isa, sa ei tohi vedurit musutada, muidu mõtlevad vagunid, et see pole päris". Väljendis "ainult mäng" on peidus alaväärsustunne, "nalja" tunne vastandina "tõsiselt mõeldule", mis paistab olevat primaarne. Aga me

panime juba tähele, et teadmine "see on ainult mäng" ei välista sugugi, et "ainult mängida" võib kõige suurema tõsidusega, jah, andumusega, mis kasvab üle vaimustuseks ja mõneks ajaks täiesti tühistab sõna "ainult". Iga mäng võib igal ajal mängija täiesti enda võimusse võtta. Vastandus mäng—tõsidus jääb alati ebamääraseks. Mängu vähemväärtuse piir on tõsiduse enamväärtuses. Mäng muundub tõsiduseks ja tõsidus mänguks. Mäng võib tõusta ilu ja pühaduse kõrgustesse, kus ta jätab tõsiduse endast kaugele maha. Nende keeruliste küsimuste kord tuleb siis, kui vaatleme lähemalt mängu vahekorda püha talitusega.

Esialgul tuleb määratleda mänguks nimetatava aktiivsuse formaalsed tunnused. Kõik uurijad rõhutavad mängu isetut loomust. See miski, mis ei ole "tavaline" elu, seisab väljaspool vajaduste ja himude vahetu rahuldamise protsessi, katkestab selle protsessi. Ta trügib selle vahele ajutise toiminguna, mis kulgeb iseendas ja sooritatakse soorituses endas peituva rahulduse saamiseks. Nii vähemalt paistab meile mäng esmapilgul vaadatuna: igapäevase elu vahepalana, puhkusena. Kuid juba reeglipäraselt tagasipöörduva vaheldusena saab temast elu saatja, täiendus, osa elust. Ta kaunistab ja täiendab elu ning on säärasena hädavajalik. Ta on hädavajalik indiviidile bioloogilise funktsioonina, hädavajalik ühiskonnale selle mõtte pärast, mis temas sisaldub, oma tähenduse, oma väljendusväärtuse, nende vaimsete ja sotsiaalsete seoste pärast, mis ta loob, lühidalt: kui kultuurifunktsioon. Ta rahuldab väljendamise ja kooselu ideaale. Tema koht on kõrgemas sfääris kui puhtbioloogiline toitumise-paljunemise-kaitsmise protsess. See väide viib näiliselt vastuollu tõsiasjaga, et loomade elus on mängudel paaritusajal nii tähtis koht. Kuid kas on absurdne omistada lindude laulule, paaritusmängule, uhkeldamisele inimängu kombel koht väljaspool puhtbioloogilist sfääri? Olgu sellega kuidas on, inimängul on kõigis oma kõrgemates vormides, kus ta midagi tähendab või midagi pühitseb, igal juhul kindel koht peo ja kultuse sfääris, pühaduse sfääris.

Kas tõsiasi, et mäng on hädavajalik, et ta teenib kultuuri, veelgi enam, saab ise kultuuriks, võtab mängult isetuse tunnuse? — Ei, sest sihid, mida mäng teenib, asuvad ise väljaspool otsese materiaalse huvi või eluvajaduste individuaalse rahuldamise sfääri. Püha talitusena võib mäng teenida rühma heaolu, kuid siis juba teisel viisil ja teiste vahenditega kui eluvajaduste otsene rahuldamine.

Mäng erineb tavalisest elust koha ja kestuse poolest. Te-

Mängiv inimene

ma kolmandaks tunnuseks on lõpetatus, piiratus. Ta "leiab aset" kindlates aja- ja kohapiirides. Tema kulg ja tema mõte on temas eneses.

See on niisiis uus ja positiivne mängu tunnus. Mäng algab ja on ühel kindlal hetkel "läbi". Ta "leiab aset". Niikaua kui mäng käib, toimub liikumine, käiakse edasi-tagasi, vaheldutakse, järgnetakse üksteisele, ühendatakse ja lahutatakse. Vahetult tema ajalise piiratusega liitub aga veel üks tähelepanuväärne omadus. Mäng fikseerub otsekohe kultuurivormina. Kord juba mängituna jääb ta mällu püsima vaimse loomingu või vaimuvarana; teda antakse edasi ja teda võib igal ajal korrata, olgu siis kohe — nagu mõnd lastemängu, trips-traps-trulli, võidujooksu — või pika vaheaja järel. Korratavus on üks mängu olulisemaid omadusi. See kehtib niihästi mängu kohta üldse kui ka tema sisemise ehituse kohta. Peaaegu kõigis kõrgemalt arenenud mänguvormides on korduse, refrääni, kindlas järjekorras vaheldumise elemendid otseku löimeks ja koeks.

Mängu ajalisest piiratusest veelgi silmatorkavam on ta ruumiline piiratus. Iga mäng toimub oma mänguruumis, mis kas materiaalselt või ainult ideaalselt, kavatsuslikult või endastmõistetavalt on juba ette tähistatud. Nii nagu vormiliselt pole erinevast mängu ja püha talituse vahel, s.t püha talitus toimub samades vormides mis mäng, nii ei saa ka püha paika formaalselt eristada mänguruumist. Areen, mängulaud, nõiaring, tempel, teatrilava, filmilina, kohtusaal — vormilt ja funktsioonilt on nad kõik mänguruumid, s.t püha pind, eristatud, tarastatud, püha piirkond, kus kehtivad erilised reeglid. Nad on ajutised maailmad tavalise maailma sees, milles aset leidev tegevus on eraldatud teistest.

Mänguruumis valitseb omaenda tingimatu kord. Siit ilmneb veel üks, veelgi positiivsem mängujoon: mäng loob korda, on kord. Ta toob ebatäiuslikku maailma ja stiihilisse ellu ajutist, piiratud täiuslikkust. Mäng nõuab absoluutset korda. Pisimgi kõrvalekalldumine sellest rikub mängu, võtab talt tema olemuse ja teeb ta väärtusetuks. Selles lähedases seotuses korra mõistega on ehk põhjus, miks mäng, nagu me juba möödaminnes märkisime, paistab nii suurel määral paiknevat esteetilise valdkonnas. Ütlesime, et mäng kaldub olema ilus. See esteetiline tegur on võib-olla identne tungiga luua korrastatud vormi, mis läbib igasugust mängu. Sõnad, millega võime nimetada mängu elemente, kuuluvad valdavalt esteetilisse sfääri. Need on sõnad, millega püüame väljendada ka ilu toimet: pinge, tasakaal, tasakaalu hoidmine, väljavahetamine,

kontrast, variatsioon, seotus ja lahtisõlmimine, lahendus. Mäng seob ja lahutab. Ta köidab. Ta aheldab, seega võlub. Ta on tulvil kaht kõige õilsamat omadust, mida inimene võib asjades aduda ja ka ise väljendada: rütmi ja harmooniat.

Tähistustest, mida võib kasutada ka mängu kohta, nimetatakse pinget. Pingelemendil on mängus koguni väga eriline ja tähtis koht. Pinge tähendab ebakindlust, võimaluste mängu. See on lõogastuspüüe. Teatava pingutusega peab midagi "õnnestuma". See element on juba olemas imiku kätehaardes, kassipoja mängus lõngakeraga, väikse tüdruku palliviskes. See valitseb üksinda mängitavaid osavus- ja nuputamismänge nagu kokkupanemismängud, mosaiigiladumine, pasjanss või märkilaskmine ning omandab seda suurema tähtsuse, mida enam mängul on võistluse iseloom. Täringumängus ja spordivõistluses on see jõudnud haripunkti. Just see pingeelement annab mängule, mis iseenesest on teispoole head ja kurja, ometi teatava eetilise sisu. Selles pinges pannakse mängija võimed proovile: ta kehaline jõud, vastupidavus, leidlikkus, julgus, visadus ja ühtlasi ka vaimujõud, niivõrd kui ta peab kogu oma kirgliku püüu juures mängu võita püsima lubatu piirides, mida mäng ette kirjutab. Mängule omased kord ja pinge juhivad meid mängureeglite vaatlusele.

Mängureeglid

Igal mängul on oma reeglid. Need määravad, mis peab kehtima selles ajutises maailmas, mille mäng on muust lahutanud. Mängureeglid on tingimata kohustavad ja kaheldamatud. Paul Valéry on kunagi möödaminnes öelnud erakordselt tähtsa mõtte: mängureeglite suhtes pole võimalik mingi skeptitsism. Neid määrav alus on ju vankumatult antud. Niipea kui reeglitest üle astutakse, variseb mängumaailm kokku. Siis on mäng läbi. Vahekohtuniku vile lõpetab lumma ja kehtestab hetkeks taas "tavalise maailma".

Mängija, kes hakkab reeglitele vastu või ei allu neile, on mängurikkuja. Mänguhoiakuga on kõige tihedamalt seotud mõiste *fair*: peab mängima "ausalt". Mängurikkuja on midagi hoopis muud kui valemängija. Valemängija teeskleb mängimist. Näiliselt tunnistab ta ikka veel mängu võluringi. Temale andestavad mängukaaslased ta patu kergemini kui mängurikkujale, sest too lõhub kogu nende maailma. Mängumaailma ignoreerimisega paljastab ta selle maailma suhtelisuse ja hapruse, kuhu ta oli koos teistega mõneks ajaks sulgunud. Ta võtab mängult illusiooni, in-

Mängiv inimene

lusio, täht-tähelt: sissemängimise — see on kõnekas sõna. Seetõttu tuleb mängurikkuja hävitada, sest ta ohustab mängukollektiivi olemasolu. Mängurikkuja kuju saab kõige selgemaks, kui vaadata poiste mängu. Väikene kaaslaskond ei küsi, kas mängurikkujast sai taganeja sellepärast, et ta ei julgenud või ei tohtinud kaasa mängida, see ei tunne mingit ei-tohi ja nimetab seda arguseks. Kuulekuse ja südametunnistuse probleem ei ulatu mängurikkujal tavaliselt kaugemale kui hirm karistuse ees. Mängurikkuja purustab võlumaailma, seepärast on ta argpüks ja tõugatakse välja. Ka väga tõsisel maailmas on valemängijatel, teesklejatel ja petturitel olnud alati kergem kui mängurikkujatel: usutaganejatel, ketseritel ja uuendajatel, oma südametunnistuse vangidel.

Kuid võib ka olla, et mängurikkujad omakorda moodustavad kohe uue kaaslaskonna oma uute mängureeglitega. Just lindpüü, revolutsionäär, salaseltslane või ketser on erakordselt varmas rühmi moodustama ja tal on enamasti ülimalt mänguline loomus.

Mängukaaslusel on üldiselt kalduvus püsima jääda ka pärast mängu lõppu. Mitte iga kivikuulikestemäng või bridžipartii ei vii klubi moodustamisele. Kuid tunne, et ollakse ühiselt erandseisundis, jagatakse ühiselt midagi tähtsat, ollakse ühiselt teistest eraldunud ja vaba üldistest normidest, säilitab oma võlu kaugemini üksikust mängust. Klubi kuulub mängu juurde nagu kübar pea juurde. Oleks liiga labane kõike, mida etnoloogias kutsutakse fraatriateks, vanuseklassideks või meesteliitudeks, mängukaasluseks nimetada. Kuid sellest hoolimata tuleb aina uuesti nentida, kui raske on puhtalt eristada püsivaid sotsiaalseid ühendusi mängusfäärist, seda eriti arhailistes kultuurides nende ülimalt kaaluka, piduliku ja koguni püha sihiasetusega.

Mängu eriline maailm

Mängu erandlikkus ja erilisus ilmneb kõige paremini salapärasuses, millega ta end meelsasti ümbritseb. Juba väikelapsed suurendavad mängu võlu seeläbi, et nad teevad sellest väikese saladuse. See on midagi meie jaoks ja mitte teistele. Mida teised väljaspool teevad, ei lähe meile mõnda aega korda. Mängusfääris ei kehti tavalise elu seadused ja tavad. Meie *oleme* ja *teeme* "teistmoodi". See "tavalise maailma" ajutine tühistamine kujuneb täielikult välja juba lapsepõlves. Niisama selgelt võib seda näha loodusrahvaste kultusel rajanevates mängudes. Suure initsiatsiooniriituse ajal, kui noorukid võetakse vastu meeste hulka, pole mitte ainult nemad üksi vabastatud tavalistest seadustest ja

reeglitest. Kogu hõimus valitseb relvarahu. Sel ajal on keelatud kõik kättemaksuteod. Tavapärase ühiskonnaelu ajutisest tühistamisest suure ja püha mänguaja tõttu leiab arvukalt jälgi ka arenenumates kultuurides. Siia kuulub kõik, mis on seotud saturnaalide ja karnevalikommatega. Tooremate kommete, suuremate seisuseprivileegide ja lahedama politseiga minevikus tunti veel meilgi suguharunoorukite saturnaalset vabadust "tudengitempude" nime all. Inglise ülikoolides elab see formaliseeritud edasi *ragging*'ina, mida leksikon kirjeldab kui "*an extensive display of noisy disorderly conduct, carried out in defiance of authority and discipline*" (hirmsa möllu ja korralageduse tekitamine, hoolimata ühestki autoriteedist ja distsipliinist).

Mängu erilisus ja salapära tuleb selgemini ilmsiks maskeerimises. Selles saab mängu "ebatavalisus" täielikuks. Valeriiede või maski kandja "mängib" teist olendit. Ta "on" teine olend! Kõiges, mis seostub maski ja valeriieetega, on lahutamatu põimunud lastehirmutised, ohjeldamatu lõbusus, püha riitus ja müstiline fantaasia.

Vormi järgi võib seega mängu kokkuvõtlikult nimetada vabaks tegutsemiseks, mida tajutakse millenagi, mis "pole niimoodi mõeldud", mis seisab väljaspool tavalist elu, aga võib ometi mängija täiesti oma võimusse võtta; millega ei seostu mingi materiaalne huvitatus ja mislābi ei saada mingit kasu; mis leiab aset kindlaks määratud ajas ja ruumis; mis toimub korrakohaselt ja kindlate reeglite järgi ning loob kaaslusi, mis ümbritsevad ennast meelsasti salapäraga või eristavad end tavalisest maailmast maskeerimise abil.

Mäng kui võitlus ja esitamine

Mängu funktsioon kõrgemates vormides, millega siin tegu, on suurimas osas otsekohe tuletatav kahest põhilisest aspektist, milles ta esineb. Mäng on võitlus millegi pärast või millegi esitamine. Need kaks funktsiooni võivad ka koos esineda, nii et mäng "esitab" võitlust millegi pärast või siis on mäng võistlemine selles, kes suudab midagi kõige paremini esitada.

"Esitamine" tähendab sõna algupäralt vastavalt 'silme ette tooma, midagi loomulikult antut vaatajaile ette kandma'. Paa-bulind või isakalkun demonstreerivad emalindudele oma sulerüü toredust, selles aga on juba varjul püüet tuua imetlemiseks ette

Mängiv inimene

midagi ebatavalist, ülimalt iseäralikku. Kui lind teeb sinna juurde veel tantsusamme, siis on see etendus, tavalisest tegelikkusest välja astumine, selle tegelikkuse ülekandmine kõrgemasse korda. Me ei tea, mis seejuures loomas toimub. Lapse puhul on niisuguses etendamises juba palju kujundlikustamise jooni. Ta aimab midagi muud järele, esitab midagi ilusamat, ülevamat või ohtlikumat, kui ta ise tavaliselt on. Ta on prints või isa või kuri nõid või tinger. See kisub last sel määral kaasa, et ta peaaegu mõtleb juba, et "ongi seda", kaotamata täielikult "tavalise tegelikkuse" teadvust. Tema mängimine on näiline tõekstegemine, kujundlikustamine, s.t millegi kujutamine või väljendamine kujundi abil.

Kui minna lastemängude juurest pühade kultusetenduste juurde arhailistes kultuurides, siis selgub, et lastemänguga võrreldes on siin "mängus" veel üks vaimne element, mida on väga raske täpselt kirjeldada. Püha etendus on enam kui näiline või ka sümboolne teostamine, ta on müstiline teostamine. Midagi nähtamatut ja väljendamatut omandab temas kauni, reaalse, püha, vormi. Kultuses osalejad on veendunud, et talitus viib ellu teatava hüvangu ja asjade korra, mis on kõrgem sellest, kus nad tavaliselt elavad. Ometi jääb etenduslik teostamine igal juhul kandma formaalseid mängutunnuseid. Teda mängitakse, esitatakse tegelikult piiritletud mänguruumis kui pidu, s.t lõbusalt ja vabalt. Tema heaks on piiritletud omaette ajutine maailm. Kuid mängu lõpuga pole tema toime veel lõppenud, vaid ta heidab oma kiiri tavalisele maailmale väljaspool ja annab pidu pidanud rühmale kindlus-, korra- ja heaolutunnet, kuni jõuab taas kätte püha mänguaeg.

Selle näiteid võib tuua kõikjalt maailmast. Vanahiina õpetuse kohaselt on tantsu ja muusika eesmärgiks maailma õigetes rööbastes hoida ning sundida loodust inimest teenima. Eri aasta-aegadel peetud võistlustest sõltub aasta õnnestumine. Kui kokku ei tuldaks, ei saaks vili küpseks.³

Püha talitus on *dromenon*, s.t tehtav. See, mida esitatakse, on *drama*, s.t toiming, ükspuha kas etenduse või võistluse kujul. Ta esitab kosmilisi sündmusi, kuid mitte pelgalt representatsioonina, vaid identifitseerimiseks. Ta kordab toimunut. Kultus teeb teoks selle toime, mis kantakse tegevuses piltlikult ette. Tema funktsioon pole mitte pelk jäljendamine, vaid oma osa andmine

³M. Granet, *Fêtes et chansons anciennes de la Chine* (Paris, 1914), lk 150, 292; *Danses et légendes de la Chine ancienne* (Paris, 1926), lk 351; *La civilisation chinoise* (Paris, 1929), lk 231.

ja osavõtmine.⁴ See on "helping the action out" (toime toetamine).⁵

Kulturoloogiale pole oluline, kuidas mõistab psühholoogia neis nähtustes väljenduvat vaimset protsessi. Psühholoogia heidab ehk säärase etendamiseni viiva vajaduse kõrvale kui "*identification compensatrice*" (kompenseeriva samastumise) või kui "asendustegevuse, arvestades võimatust toimida tõeliselt, sihipäraselt".⁶ Kulturoloogiale on tähtis mõista, mida tähendab kujundlikustamine nende rahvaste vaimus, kes seda teostavad ja kõrgelt hindavad.

Me puudutame siin usuteaduse aluseid, küsimust kultuse, riituse ja müsteeriumi olemuse kohta. Kogu vanaindia veedade ohvriteenistus tugineb ideele, et kultustalitus — olgu see ohverdamine, võistlus või etendamine — sunnib seeläbi, et rituaalis kujutatakse, esitatakse või sümboliseeritakse teatavat soovitud kosmilist sündmust, jumalaid laskma sel sündmusel tõesti teoks saada. Miss J. E. Harrison on oma raamatus *Themis: A Study of the Social Origins of Greek Religion*⁷, lähtudes Kreeta kureetide relvatantsust, tabavalt kujutanud neid seoseid antiikmaailmas. Tahtmata tegelda kõigi religiooniajalooliste küsimustega, mida see teema meie ette seab, vaatleme siin lähemalt üksnes arhailise kultusetalituse mängiseloому.

Mäng ja kultus

Kultus on seega esitamine, dramaatiline etendamine, sümboliseerimine, asendustegevus. Aastaegadega seotud pühade pidustustega tähistab kollektiiv suuri sündmusi looduse elus pühade etenduste kujul. Need kujutavad aastaegade vaheldumist, fantaasiaküllaselt ümberkujundatud dramaatilises etenduses tähtede süttimist ja kustumist, põlluviljade kasvamist ja küpsemist, inimese ja looma sündi, elu ja surma. Nagu väljendab Leo Frobenius, *māngib* inimkond looduse korda nii, nagu ta on sellest aru

⁴ "As the Greeks would say, rather methetic than mimetic". — J. E. Harrison, *Themis: A Study of the Social Origins of Greek Religion* (Cambridge, 1912), lk 125.

⁵ R. R. Marett, *The Threshold of Religion* (London, 1912), lk 48.

⁶ Buytendijk, tsit. teos, lk 70–71.

⁷ Cambridge, 1912.

saanud.⁸ Kaugel eelajal, arvab Frobenius, on inimesed saanud esmalt teadlikuks taime- ja loomariigi nähtustest ning seejärel omandanud ka arusaama aja ja ruumi korraldusest, kuudest ja aastaagadest, Päikese ringkäigust. Ja nüüd esitab ta kogu seda olemasolu korda püha mängus. Selles ja seeläbi teostab ta kujutatud sündmusi uuesti ja aitab maailmakorda ülal hoida. Kuid sellest mängust sõltub veel enamgi, sest selle kultusemängu vormides on tekkinud tema enda ühiskonna kord, on tekkinud tema primitiivne riigivorm. Kuningas on Päike, kuningavõim on Päikese ringkäigu sümbol; kogu oma elu mängib kuningas "Päikest", et lõpuks jagada ka Päikese saatust: ta enda rahvas võtab talt rituaalsetes tseremooniates elu.

Küsimus, mil määral seda rituaalse kuningatapu seletust ja kogu arusaama selle taga võib tõestatuks pidada, jäägu teistele vastata. Meid huvitab siin küsimus, kuidas tuleb mõista säärase primitiivse loodusteadvuse pildikssaamist. Kuidas kulgeb protsess, mis algab kosmiliste tõikade väljendamata kogemisega ja lõpeb nende tõikade mängitavas kujus?

Õigusega heidab Frobenius kõrvale liiga labase seletuse, mille järgi piisab mõiste *Spieltrieb* (mängutung) kasutuse laiendamisest instinkti tähendusele.⁹ Frobenius kirjutab: "*Die Instinkte sind eine Erfindung der Hilflosigkeit gegenüber dem Sinn der Wirklichkeit*" (instinktid on leiutanud abitus reaalsuse mõtte ees). Sama kindlalt ja veelgi põhjendatumalt astub ta ühele varasemale kalduvusele, mis otsis igale kultuurisaavutusele seletust mingisugustest "mis eesmärgil"-, "milleks"-, "mis põhjusel"-küsimustest, mida püüti külge kleepida kultuuri loovale kollektiivile. Ta ütleb säärase arvamuse kohta "*schlimmste Kausalitätstyranei*" (kõige halvem kausaalsustürannia),¹⁰ iganenud arusaam kasulikkusest.

Frobeniuse enda käsitus vaimuprotsessist, mis peab siin toimunud olema, on järgmine. Veel väljendamata loodus- ja elukogemus avaldub arhailises inimeses kui *Ergriffenheit* (haaratus). "*Das Gestalten steigt im Volke wie im Kinde wie in jedem schöpferischen Menschen aus der Ergriffenheit auf*" (kujutamine tõrkab

⁸ Leo Frobenius, *Kulturgeschichte Afrikas: Prolegomena zu einer historischen Gestaltlehre* (Phaidon Verlag, 1933); *Schicksalskunde im Sinne des Kulturwerdens* (Leipzig, 1932).

⁹ *Kulturgeschichte Afrikas*, lk 23, 122.

¹⁰ Sealsamas, lk 21.

rahval, nii lastel kui ka igal looval inimesel, haaratusest).¹¹ Inimkond on "ergriffen von der Offenbarung des Schicksals. [...] Die Wirklichkeit des natürlichen Rhythmus im Werden und Vergehen /hat/ ihren inneren Sinn gepackt und dies /hat/ zur zwangsläufigen und reflexmässigen Handlung geführt" (haaratud saatuse ilmutumisest. [...] Tekkimise ja hävimise looduslik rütm on vallanud ta meeled ja viinud paratamatu iseenesliku toimimiseni).¹² Frobeniuse järgi on niisiis tegu paratamatu vaimse muundumisprotsessiga. Haaratuse jõul tiheneb loodustunne iseenesest poetiliseks kontseptsiooniks, kunstivormiks. See on vahest parim sõnaline iseloomustus, mille võime anda loova fantaasia arengukäigule, kuid seletuseks saab seda vaevalt küll nimetada. Tee, mis viib kosmilise korra esteetilise või müstilise, igal juhul aoloogilise adumise juurest püha kultusemänguni, jääb niisama hämaraks kui ennegi.

Kadunud suure uurija käsitluses jääb puudu lähem määratlus, mida ta mõistab seesuguse püha aine *mängimise* all. Korduvalt kasutab Frobenius sõna "mängimine" kultusetenduste kohta, kuid ta ei süvene küsimusse, mida siis mängimine siin õieti tähendab. Jah, tekib küsimus, kas tema käsitusse pole siiski taas sisse hiilinud kausaalsusmõte, mis oli talle nii vastumeelne ja mis ei sobi hästi kokku mängu olemusega. Nagu Frobenius asja esitab, on ju mängu ülesanne kosmiliste sündmuste silma ette toomises, esitamises, saatmises, teostamises. Vastupandamatult tahab ennast peale suruda kvaasiratsionaalne aspekt. Mängu ja metaforiseerimise mõte on Frobeniuse meelest endistviisi selles, et nad väljendavad midagi muud, nimelt teatavat kosmilist haaratust. Tõsiasi, et seda dramatiseeringut *mängitakse*, on talle nähtavasti teisejärgulise tähtsusega. Teoreetiliselt oleks seda võinud ka teistviisi edasi anda. Seevastu on meie meelest tähtis just mängimise tõik. See mäng pole olemuselt midagi muud kui õigupoolest võrdväärse lastemängu või koguni loomade mängu kõrgem vorm. Mõlema mänguvormi alget võib vaevalt otsida kosmilisest haaratusest, maailmakorra adumisest, mis püüab väljendust leida. Vähemalt poleks säärasel seletusel kuigi mõistlikku mõtet. Lastemängul on mängu vorm *qua talis* (olemuslikult) ja selle puhtaimal kujul.

¹¹ Sealsamas, lk 122, "haaratusest" kui lastemängu aspektist vt samas lk 147; Buytendijki Erwin Strausilt laenatud väljendi "paatiline suhtumine" ja "haaratuse" kui lastemängu aluse kohta vt sealsamas, lk 20.

¹² *Schicksalskunde*, lk 142.

Mängiv inimene

Meie meelest on võimalik Frobeniusest veidi erinevate sõnadena kirjeldada seda protsessi, mis viib "haaratusest elu ja looduse poolt" selle tunde kujutamiseni pühas mängus, tahtmata sellega pakkuda seletust millelegi tõepoolest uuritamatu, vaid üksnes teha vastuvõetavaks tegelikku asjakulgu. Arhailine ühiskond mängib nii, nagu mängib laps, nagu mängivad loomad. Seda mängu iseloomustavad algusest peale mängule omased elemendid: kord, pinge, liikumine, pidulikkus, vaimustus. Alles ühiskonnaelu hilisemas faasis kaasneb mänguga ettekujutus, et ta väljendab midagi: ettekujutust elust. See, mis kunagi oli sõnatu mäng, omandab nüüd luulelise vormi. Mängu kui iseseisva kvaliteedi vormis ja funktsioonis leiab oma esimese, ülimalise ja pühima väljenduse inimese kosmilise sõltuvuse tunne. Pikkamööda omandab mäng püha talituse tähenduse. Kultus poogib end mängule külge, kuid mängimine iseenesest oli primaarne.

Mängu püha tõsidus

Me liigume siin sfäärides, milleni vaevalt võib jõuda psühholoogia tunnetusmeetodite ja ka meie tunnetusvõime teooria enda abil. Siin kerkivad küsimused puudutavad meie teadvuse sügavaimat põhja. Kultus on ülimaline ja pühim tõsidus. Kas ta võib sellest hoolimata olla ühtlasi mäng? Algusest peale oli kindel: igasugust mängu, nii lapse kui täiskasvanu oma, võib mängida kõige täiema tõsidusega. Kuid kas see võib minna nii kaugemale, et sakramentaalse talituse püha haaratust võib ikka veel seostada mänguga? Meie järeldusi takistab siin rohkem või vähem meie formuleeritud mõistete jäikus. Me oleme harjunud pidama mängu ja tõsiduse vastandust absoluutseks. Kõige järgi otsustades ei ulatu see sügavaima põhjani.

Mõeldagu hetkeks järgmisele astmestikule. Õigustatult võib öelda, et laps mängib täielikus, pühas tõsiduses. Aga ta mängib ja teab, et mängib. Sportlane mängib anduva tõsiduse ja vaimustusega. Ta mängib ja teab, et mängib. Näitleja samastub oma mänguga. Ometi mängib ta teades, et mängib. Viiuldaja kogeb jumalikku inspiratsiooni, ta elab väljaspool tavalist maailma ja kõrgemal sellest, ja siiski jääb tema tegevus mänguks. Mänguiseeloom võib jääda omaseks kõige ülevamatele talitustele. Kas võib nüüd tõmmata sedasama joont edasi kuni kultustalituseni ja väita, et ka ohvrüpreester jääb oma rituaali täites mängijaks? Kes mõonab seda kasvõi ühegi religiooni kohta, teeb seda kõigi osas. Mõisted "riitus", "maagia", "liturgia", "sakrament", "müs-

teerium" jääksid siis mängu mõiste kehtivuspiirkonda. Siin peab siiski olema ettevaatlik, et mängu mõiste sisemise ühtsusega ei pingutataks üle. Kui me mängu mõistet liialt laiendaksime, saaks see mänguks sõnadega. Ma usun aga, et seda ei juhtu, kui nimetame püha talitust ikkagi mänguks. Vormilt on ta seda igas mõttes ja olemuselt sedavõrd, kui viib osalejad tavalisega võrreldes teise maailma. Platonile oli see mängu ja püha talituse identsus ilma pikematagi selge. Ta ei kartnud võtta mängu kategooriasse pühi asju. "Tõsist tuleb tõsiselt võtta," on ta kirjutanud,¹³ "ja Jumal on see, kes on väärt kogu õndsast tõsist, inimene aga on tehtud Jumala mängukanniks, ja see on tõesti parim tema juures. Seepärast peab iga mees ja naine seda tarkust järgima ning kauneimaid mängu mängides elu mööda saatma, just vastupidi, kui tal nüüd on kombeks". Ta jätkab: "Nad peavad ju sõda tõsiseks asjaks [--], kuid sõjas pole ei mängu ega harimist¹⁴, mida meie peame kõige tõsisemateks asjadeks. Niisiis peab rahuelu igaüks mööda saatma nii hästi kui võimalik. Milline on siis õige viis? Mängides tuleb elada, teatud mängu mängides, ohverdades, lauldes ja tant-sides, et jumalaid armuliseks meeletada, vaenlasi eemale tõrjuda ja lahingus võitu saada".¹⁵

Selles mängu ja pühaduse samastamises Platoni poolt ei alan-data püha seeläbi, et teda mänguks nimetatakse, vaid mängu ülendatakse seeläbi, et lastakse sel mõistel kehtida ka ülemates vaimuregioonides. Me ütlesime alguses, et mäng on olemas enne igasugust kultuuri. Teatud mõttes jääb ta ka igasuguse kultuuri kohale või vähemalt temast vabaks. Inimene mängib lapsena lõ-buks ja puhkuseks allpool tõsise elu tasandit. Ta võib mängida ka sellest tasandist kõrgemal: ilu ja pühaduse mängu.

¹³ *Seadused*, VII 803 CD.

¹⁴ *out' oun paidia* [--] *out' au paidia*.

¹⁵ Vrd *Seadused*, VII 796 B, kus Platon räägib kureetide pühadest tantsudest kui *Kouretou enoplia paignia*. Tihedat seost püha müst-teeriumi ja mängu vahel puudutab Romano Guardini ülimalt tabavalt oma raamatu *Vom Geist der Liturgie* (Ecclesia orans, toim. Ilde-fons Herwegen, I, (Freiburg i.B., 1922)) peatükis "Liturgia kui mäng", lk 56-70. Platonit nimetamata jõuab ta tolle siin tsiteeritud väitele nii lähedale kui iganes võimalik. Ta tunnistab, et liturgial on arvukalt tun-nuseid, mida meie nimetasime mängule iseloomulikuks. Ka liturgia on lõppude lõpuks "zwecklos, aber doch sinnvoll" (otstarbetu, kuid ometi mõttekas).

Sellest vaatepunktist lähtudes on võimalik kultuse ja mängu tihedat seost natuke täpsemalt piiritleda. See heidab veidi rohkem valgust rituaalsete ja mänguliste vormide kaugeleulatuvale sarnasusele ja päevakorda jääb küsimus, mil määral sakraalsed talitused kuuluvad mängu sfääri.

Mängu formaalsete tunnuste hulgas oli esikohal toimingu ruumiline väljatõstmine tavalisest elust. Kas materiaalselt või ideaalselt eristatakse suletud ruum, piiritletakse argisest ümbrusest. Seal sees toimub mäng, seal kehtivad tema reeglid. Püha paiga tähistamine on ka iga püha talituse esmane tunnus. See eristamise nõue on kultuses, maagia ja õigussfäär kaasa arvatud, palju rohkem kui üksnes ruumilist ja ajalist laadi. Peaaegu kõik pühitsemis- ja õnnistamistavad toovad korraldajate ja pühitsetavate jaoks kaasa kunstlikke eristamise või väljaarvamise olukordi. Kõikjal, kus on juttu töotusest, ordusse või vennaskonda vastuvõtmisest, vandest ja salaseltsist, on alati ühel või teisel viisil tegu säärase eristamisega, kus kehtib kõik-õeldu. Nõid, ennustaja, ohvritooja alustab sellest, et määrab kindlaks oma püha ruumi. Sakrament ja müsteerium eeldavad püha paika.

Vormiliselt on ükskõik, kas eristamine sünnib püha eesmärgi silmas pidades või puhtaks mänguks. Puhtformaalselt ei erine võistlusrada, tenniseväljak, keksukast ega malelaud templist või nõiaringist. Pühitsemistavade silmatorkav sarnasus kogu maailmas näitab, et needavad juurduvad mingis inimvaimu väga alguses ja põhilises omaduses. See kultuurivormide üldine samasus viiakse enamasti tagasi loogilisele põhjusele, püüdes seletada eraldamis- ja väljaarvamisvajadust murega, kuidas tõrjuda pühitsetust eemale väljastpoolt tulevaid kahjulikke mõjusid, sest pühitsetu on oma pühas seisundis eriti ohustatud ja ise eriti ohtlik. Sellega pannakse vastava kultuuriprotsessi algusse mõistustlik kaalutus ja kasukavatus, see kasulikkusega seletamine, mille eest hoiatas Frobenius. Sellega ei langeta küll tagasi ettekujutuseni kavalast preestreist, kes olevat religiooni välja mõelnud, kuid midagi ratsionalistlikust motiiviomistamisest jääb nimetatud arusaama ometi. Kui aga aktsepteerida mängu ja riituse olemuslik ja algupärane identsus, tunnistades sellega, et püha paik on olemuselt mänguplats, siis ei teki üldse eksitavat küsimust "mille jaoks", "miks".

Kui on ilmnenu, et püha talitust saab formaalselt vaevalt eristada mängust, siis tekib küsimus, kas kultuse ja mängu ühtsus ei ulatu puhtvormilisest küljest veelgi kaugemale. Tuleb imeks panna, et usuteadus ja etnoloogia ei pane rohkem rõhku küsimu-

sele, mil määral mängu vormides toimuvatel sakraalsetel talitustel on ühtaegu mängu hoiak ja meeleolu. Niipalju kui mina tean, ei ole seda küsimust esitanud ka Frobenius. Mida mina selle kohta öelda suudan, see piirdub üksikute, juhuslikest andmetest kokku võetud märkustega.

On endastmõistetav, et vaimuhoiak, millega kollektiiv kogeb ja võtab vastu oma pühi riitusi, on kõigepealt suure ja püha tõsiduse hoiak. Kuid olgu veel kord rõhutatud: ka ehtne ja spontaanne mänguhoiak võib olla sügavtõsine. Mängija võib kogu olemusega mängule anduda. Teadmine, et see on "vaid mäng", võib olla täiesti tagaplaanile surutud. Mänguga lahutamatu seotud rõõm ei muundu ainult pingeks, vaid ka ülevustundeks. Mängumeeleolu poolusteks on ülemeelikus ja ekstaas. Pole juhus, et mõlemad sõnad tähistavad "väljas"-seisundit. Vahest võiks öelda, et mängumeeleolu on alati mažoorne. Kuid see viiks meid psühholoogiliste küsimusteni, mida me tahame vältida.

Mängumeeleolu on olemuselt labiilne. Igal hetkel võib "tava-line elu" oma õigusi tagasi nõuda, kas väljastpoolt tuleva tõukena, mis häirib mängu, või reeglite vastu eksimisega, või seestpoolt, mängutunde kadumise, pettumuse ja kainenemise kaudu.

Peo olemus

Kuidas on lood hoiaku ja meeleoluga pühade pidustuste korral? Sõna "pühitsema" peaaegu ütleb seda juba. Pühitsetakse püha toimingut, s.t see jääb peo raamidesse. Oma pühapaikadesse minev rahvas läheb ühiselt rõõmu avaldama. Pühitsemine, ohver, pühad tantsud, sakraalsed võistlused, etendused, müsteeriumid, kõik kuuluvad peo raamidesse. Kõik toimub peona ka siis, kui riitused on verised, pühitsetavate järelekatsumised julmad, maskid hirmuäratavad. "Tavaline elu" on seiskunud. Söömine, joomine ja igat sorti ülemeelikus saadab kogu pidu. Mõeldagu vaid Kreeka või Aafrika näidetele, vaevalt on võimalik tõmmata teravat piiri lihtsalt peomeeleolu ja keskse müsteeriumi tekitatud püha kaasa haaratuse vahele.

Peo olemuse kohta on ungari õpetlane Karl Kerényi peaaegu üheaegselt selle raamatu ilmumisega avaldanud lühiuurimuse, mis on kõige tihedamalt seotud meie teemaga.¹⁶ Kerényi järgi on ka peol too primaarse iseseisvuse loomus, nagu me väitsime seda

¹⁶ *Vom Wesen des Festes* (Paideuma, Mitteilungen zur Kulturkunde, I, vihik 2) (detsember 1938), lk 59–74; vrd seesama: *La religione*

mängu puhul. Ta kirjutab: "*Unter den seelischen Realitäten ist die Festlichkeit ein Ding für sich, das mit nichts anderem in der Welt zu verwechseln ist*" (hingeliste reaaliatega hulgas moodustab pidulikkus asja iseeneses, mida ei saa segi ajada ühegi teise asjaga maailmas).¹⁷ Just nii nagu meie arvasime mängu kohta, on Kerényi meelest kulturoloogia unarusse jätnud peo kui nähtuse. "*Das Phänomen des Festlichen scheint den Ethnologen völlig entgangen zu sein*" (pidulikkuse fenomeni näivad etnoloogid olevat täiesti unustanud).¹⁸ Pidulikkuse faktist "*gleitet man [...] in der Wissenschaft so hinweg, als ob sie gar nicht existierte*" (libise-takse teaduses üle nii, nagu ei oleks seda olemaski).¹⁹ Just nii nagu mängki, tahaksime lisada. Loomu poolest on peo ja mängu vahel kõige tihedamad sidemed. Mängu ja peo peamised ühisjooned on tavalisest elust väljalülitumine, toimuva enamasti, ehkki mitte paratamatult lõbus toon (ka pidu võib tõsine olla), ajaline ja ruumiline piiratus, range reglementeerituse ja ehtsa vabaduse kooslus. Tantsus paistavad mõlemad mõisted olevat tihedaimas liidus. *Cora*-indiaanlased Mehhiko läänerannikul nimetavad oma halja maisitõlviku ja maisirõstmise pühasid pidusid oma peajumaluse "mänguks".²⁰

Kerényi ideed peost kui kultuurimõistest tugevdavad ja avardavad seda aluspõhja, millel rajaneb käesolev raamat. Kuid ka püha peomeeleolu ja mängu meeleolu lähedase kokkupuute nentimisega pole veel kõik öeldud. Peale formaalsete tunnuste ja lõbusa meeleolu on ehtsa mänguga lahutamatu seotud veel üks oluline joon: ükskõik kui tagaplaanile tõrjutud teadmine sellest, et "me teeme vaid näo". Jääb üle küsimus, mil määral see teadmine võib olla seotud ka andunult sooritatud püha talitusega.

(Järgneb)

antica nelle sue linee fondamentali (Bologna, 1940), 2. ptk: "Il senso di festività".

¹⁷Samas, lk 63.

¹⁸Samas, lk 65.

¹⁹Samas, lk 63.

²⁰Samas, lk 69. K. Th. Preussi järgi: *Die Najarit-Expedition* (I, 1912), lk 106jj.

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

AKADEEMIA T MÜÜVAD KA RAAMATUPOED.

Varasemaid ning 1992. aasta numbreid (1989 — 3, 6, 7; 1990 — 10–12; 1991 — 1–12) saate osta Tartust Ülikooli poest Lossi tänav 24. Need on müügil ka *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida postiga, kui saadate Tartu Kommertspanka rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 1345043) iga numbri eest 11 rubla ja märgite lõigendile soovitud numbrid.

Aadress: *Akadeemia*, Küütri 1, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE–2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: 31373, 31117.

AKADEEMIA

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Eduard Parhomenko, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1992:

USD 68, DEM 113, FIM 308, FRF 381, GBP 39, SEK 407 (for institutions);

USD 51, DEM 84, FIM 231, FRF 286, GBP 29, SEK 305 (for individuals).

Single issues USD 6, DEM 10, FIM 27, FRF 34, GBP 4, SEK 36.

Back issues for 1989 — 3, 6, 7; 1990 — 10-12; and 1991 — 1-12: USD 5, DEM 8, FIM 23, FRF 28, GBP 3, SEK 30.

Please transfer the payment to our account (USD 99-42 149 169; DEM 99-42 202 329; FIM 99-42 203 139; FRF 99-42 203 449; GBP 99-42 202 639; SEK 99-40 869 709) with Tartu Kommertspank, Tartu, through crediting the account no. 1345043-419 AKADEEMIA of Tartu Kommertspank with Svenska Handelsbanken, 106 70 Stockholm, Sweden, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my AKADEEMIA subscription for 1992

Single issues for 1992

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1991

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1989 and 1990:

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling USD

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: 31373, 31117.

CONTENTS

The phenomenon of Baer	<i>Vello Kaavere</i>	451
Baer on natural philosophy and teleology	<i>Remigius Stölzle</i>	461
Ernst and Falk: Conversations for freemasons. II	<i>Gotthold Ephraim Lessing</i>	467
Refuge for practicing the Dharma	<i>Harri Ints</i>	488
On the ethnic composition of Estonia after World War II	<i>Kulno Kala</i>	508
Who are we?	<i>Vello Sermat</i>	536
Forgotten Pierrot	<i>Johannes Semper</i>	551
Foundation of the Latvian state. I	<i>Brūno Kalniņš</i>	558
Edgar Kant's scholarly legacy	<i>Ott Kurs</i>	578
Documents on «forest brothers» and resistance movement in Estonia. VI		608
Review: A study on the history of representative bodies in Livonia. Priit Raudkivi. <i>Maapäeva kujunemine: Peatükk Lüvimaa 14.—15. sajandi ajaloost</i> . Tallinn: [Autor], 1991.	<i>Peeter Järveldaid</i>	620
Editorial note. Summaries		624
Homo ludens: An attempt to determine the element of play in culture. I	<i>Johan Huizinga</i>	641

СОДЕРЖАНИЕ

Феномен Бэра	<i>Велло Каавере</i>	451
Бэр о философии природы и телеологии	<i>Ремигиус Штелцле</i>	461
Эрнст и Фальк: Беседы о франкомасонов. II	<i>Готхольд Эфраим Лессинг</i>	467
Прибежище для осуществления Дхармы	<i>Харри Интс</i>	488
О национальном составе населения Эстонии после второй мировой войны	<i>Кулно Кала</i>	508
Кто мы такие?	<i>Велло Сермат</i>	536
Позабитый Пьерро	<i>Иоханнес Семпер</i>	551
Создание Латвийского государства. I	<i>Бруно Калниньш</i>	558
Научное наследие Эдгара Канта	<i>Отть Курс</i>	578
Документы о «лесных братьях» и движении сопротивления в Эстонии. VI		608
Рецензия: Исследование по истории сословных представительных органов в Лифляндии. Priit Raudkivi. <i>Maapäeva kujunemine: Peatükk Lüvimaa 14.—15. sajandi ajaloost</i> . Tallinn: [Autor], 1991.	<i>Пезтер Ярвелаид</i>	620
От редакции. Резюме		632
Номо ludens: Попытка определения игровых элементов культуры. I	<i>Йохан Хэйзинга</i>	641

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

PT A
P E 119

Hind rbl. 8.—